

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

СЕДА ДЕВЕДЖЯН

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ТАШИР-ДЗОРАГЕТЕ**

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF ARMENIA

SEDA DEVEDJIAN

**ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN
TASHIR-DZORAGET**

YEREVAN "NAIRI" 2001

ՍԵՂԱ ԴԵՎԵՉԱՆ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՏԱՇԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏՈՒՄ

Հերկանի շնորհակալություն է հայրենի
Վանաձորի «Վերականգնում» ՄՊՆ-ի
գրի հրապարակմանը և ցանկացած հավան

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

СЕДА ДЕВЕДЖЯН

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ТАШИР-ДЗОРАГЕТЕ**

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF ARMENIA

SEDA DEVEDJIAN

**ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN
TASHIR-DZORAGET**

YEREVAN "NAIRI" 2001

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

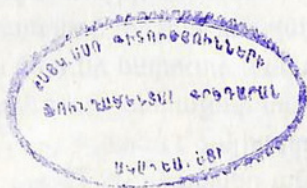

ՍԵՂԱ ԴԵՎԵՋՅԱՆ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԱՇԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏՈՒՄ

A II
86686

Աշխատանքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր
Ա.Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Դեվեջյան Ա.Հ.

Գ. 410

Հնագիտական հետազոտություններ Տաշիր-Չորագետում
Սեդա Դեվեջյան. - Եր.: «Նաիրի», 2001, 174 էջ

Աշխատանքը նվիրված է Հայկական լեռնաշխարհի Տաշիր-Չորագետի տարածաշրջանի վաղ բրոնզի շրջափուլի մշակույթին՝ հուշարձաններին, դրանց տեղադրությանը, թվագրությանը, մշակույթի բնույթին և այլ հարցերի:

Ներկայացված են նաև Ստեփանավանում կատարված մ.թ.ա. XIII-XII դդ. դամբարանների պեղումների արդյունքները:

Գիրքը նախատեսված է հնագետների, պատմաբանների և հին մշակույթներով հետաքրքրվողների համար:

Դ 0504000000 2001
705(01)2001

ԳՄՊ 63.4

ISBN-5-550-01233-2

© - Սեդա Դեվեջյան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տաշիր-Չորագետի վաղ բրոնզի դարաշրջանի նյութերի և հուշարձանների քննությանը, տարիներ առաջ անդրադարձել ենք «Տաշիր-Չորագետի նյութական մշակույթը (մ.թ.ա. III-I հազարամյակ)» թեկնածուական ատենախոսության շրջանակներում, որտեղ այդ խնդրին հատուկ բաժին է հատկացվել: Հետագայում, որպես նորահայտ, բազմաշերտ և հարուստ հուշարձան, հրատարակվեց այս աշխատանքի միայն Լոռի Բերդին նվիրված բաժինը (Деведжян, 1981): Փաստորեն գիտական շրջանառությունից դուրս մնացին Հայաստանի հյուսիսային տարածաշրջանի վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանների խտության, մշակութային հագեցվածության, դրա տարբեր բնագավառների, կապերի, թվագրության և այլ հարցեր ու նկատառումներ, ինչպես նաև զգալի քանակությամբ նոր հայտնաբերված նյութեր: Սույն հրատարակության նպատակն է լրացնել այդ բացը, որտեղ, կարելիության սահմաններում ընդգրկված են նաև վերջին տարիների ձեռքբերումները:

Տաշիր-Չորագետի միջին բրոնզեդարյան հուշարձանները պատահականորեն բացված դամբարաններ են (Շնող, Չորագետ, Ղաչաղան, Օծուն, Լորուտ, Վանաձոր, Կամակատար և այլն): Հայտնի է միայն, որ Ն. Մառը, 1893 թ. Որնակում կատարած պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է միագույն, գունազարդ խեցեղեն: Դրանից մոտ կես դար անց, Բ. Ա. Կուֆտինի կողմից ասպարեղ հանվեցին թռեղքյան հարուստ դամբարանները, ապա (1948 թ.), հայտնաբերվեց սրանց համաժամանակյա և համարժեք՝ Վանաձորի նշանավոր դամբարանը, որը երկար տարիներ մնաց իր տեսակի մեջ միակը, ինչպես Տաշիր-Չորագետի, անյապես էլ ամբողջ Հայաստանի համար: Այնուհանդերձ, հիշյալ հնավայրերի պատահական գտածոները, Վանաձորի և Օծունի հարուստ համալիրները ցույց տվեցին, որ այս մշակույթը ոչ միայն հավասարաչափ տարածված է Տաշիր-Չորագետի ողջ տարածքում, այլև հանդես է գալիս իր բոլոր դրսևորումներով:

Ավելի քան երկու տասնյակ տարիներ անց, Լոռի Բերդում (Ստեփանավանի մոտ) կատարված սիստեմատիկ պեղումների շնորհիվ, ի հայտ եկան միջին բրոնզեդարյան բազմաթիվ դամբարաններ և բնակատեղիներ, որոնք անմիջական կապեր դրսևորեցին մի կողմից Տաշիր-Չորա-

գետի, մյուս կողմից՝ Թեղեքի դամբարանների հետ: Լոռի Բերդը մի հուշարձան է, որ բացահայտում է ողջ տարածաշրջանի հնագիտական մշակույթների պատկերը շուրջ մեկ ու կես հազարամյակի (մ.թ.ա. XIX-VI դդ.) ընթացքում:

Ատենախոսության միջին բրոնզին նվիրված բաժնում գերակշռող տեղ գրավող Վանաձորի և Օձունի համալիրները, թեև ոչ ամբողջովին, սակայն մեծ մասամբ, մինչ այդ, հրատարկվել էին տարբեր հեղինակների կողմից (Բ.Ա. Կուֆտին, Բ.Բ. Պիոտրովսկի, Յ.Ա. Մարտիրոսյան, Է.Վ. Խանգադյան, Ս.Յ. Դևեջյան): Ներկայացված էր նաև Լոռի բերդի դամբարաններից մեկը և բնակավայրի պեղված մի հատված:

Լոռի Բերդի շուրջ երեսուն տարվա պեղումներից հայտնաբերված միջին բրոնզեդարյան հարուստ հավաքածուն, հնագիտական շրջանակներին և լայն հասարակայնությանը դեռևս ծանոթ չէ: Միայն ոսկե իրերն են ընդգրկվել արդեն հրատարակության նախապատրաստվող՝ «Հին Հայաստանի ոսկին» ստվար հատորում: Լոռի Բերդի միջին բրոնզի դարաշրջանի մշակույթը անհրաժեշտ է ներկայացնել ոչ այլ կերպ, քան առանձին հրատարակությամբ, որի աշխատանքները գտնվում են նախնական փուլում:

Տաշիր-Ձորագետի ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի և երկաթի լայն տարածման շրջափուլերը հիշատակված գրքում ներկայացված են հիմնականում Լոռի Բերդի պեղումների արդյունքներով: Դրանք վերջին տարիներին բազմապատկվել են և յուրաքանչյուր շրջափուլի համար կապահանջվի առանձին աշխատություն:

Լոռի Բերդից բացի, մասնակի պեղումներ ենք կատարել Ստեփանավան քաղաքի հին դամբարանադաշտերից մեկում:

Ստեփանավանի դամբարանները վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններից ուշ են ամբողջ մեկ հազարամյակով: Դրանք պեղվեցին 1980 թ. Չեչմանիս կոչվող բլրի վրա, որտեղ փաստագրվեցին նաև վաղ բրոնզեդարյան շերտեր: Հայտնաբերված դամբարանային համեստ նյութը բացահայտեց մշակութային զարգացման մի ժամանակաշրջան, որտեղ երևաց անցումը ուշ բրոնզի վերջին փուլից դեպի վաղ երկաթի դարաշրջան՝ մի հանգամանք, որ սակավ է նկատվում հնագիտական համալիրներում: Սույն աշխատանքով նպատակ ունենք գիտական շրջանառության մեջ դնելու հիշյալ պեղումների արդյունքները:

ՏԱՇԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԸ
ՎԱՂ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գրեթե ողջ Հայկական լեռնաշխարհը և նրան հարակից շրջանները մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից, դուրս գալով պղնձեքարեդարյան կամ էնեոլիթյան անխառն մշակույթի շրջանակներից, անցում են կատարում դեպի վաղ բրոնզի դարաշրջանի շքեղ և զարմանահրաշ մշակույթը, որ տևում է ավելի քան մեկ հազարամյակ։ Այս մշակույթի առանձին ճյուղեր հանդիպում են Սիրիայում, Պաղեստինում, Պարսկահայքում և Հյուսիս-արևելյան Կովկասում։ Պատմական Տաշիր-Ձորագետը կամ այժմյան Լոռվա մարզը, թեև հնավայրերով շատ հարուստ, սակայն հնագիտորեն սակավ ուսումնասիրված շրջան է։ Հայտնաբերված նյութերը կամ փոքրածավալ հետախուզական պեղումների արդյունք են, կամ պատահական գտածոներ։

Տաշիր-Ձորագետի հնագույն մշակույթների և պատմության ուսումնասիրության տեսակետից մեծ նշանակություն ունեցան Լոռի Բերդի 30 տարվա սիստեմատիկ պեղումները, որոնք բացահայտեցին տարածաշրջանի միջին և ուշ բրոնզի, վաղ և զարգացած երկաթի դարաշրջանների ամբողջական պատկերը։ Լոռի Բերդի բազմաշերտ և հարուստ հուշարձանի տարածքում վաղ բրոնզեդարյան նյութեր գրեթե չեն հայտնաբերվել, սակայն դրանք փաստագրվել են նույնանուն գյուղից մոտ երեք կմ հյուսիս-արևելք։ Այսուհանդերձ, մ.թ.ա. III հազարամյակում Տաշիր-Ձորագետի բնակեցվածության, տեղաբնիկների մշակույթի, արհեստների, արվեստի ու հոգևոր պատկերացումների մասին կարելի է գաղափար կազմել ավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում ձեռք բերված բազմաթիվ և տարատեսակ հնագիտական նյութերի շնորհիվ։

Հնագետ Ե. Բայբուրդյանի վկայությամբ, Նիկողայոս Մառը, դեռևս 1893 թ. Ակներ (Որնակ) գյուղի դամբարաններից հայտնաբերել է «Շրեշ բլուրի տիպի խեցեղեն» (Բայբուրդյան, 1937, էջ 296)։ ՀՊԴԹ-ի ֆոնդերում պահպանվում է Ն. Մառի պեղումներից գտնված կոպիտ, անփայլ, դեղնավուն, ուղիղ, հաստ պատերով, հարթ նստուկով և կիսագնդաձև

քննորոշ կանթով գավաթ (765/21): Այստեղ են մասն Շամլուղ գյուղից հայտնաբերված երկու կճուճները (ՀՊՊԹ 2073 և 2074), սև փայլեցված մակերեսով, կիսագնդաձև կանթով. առաջինը անզարդ է, կարճ վզով, երկրորդը՝ երկարավիզ, իրանի լայն մասում թույլ սեղմունով կատարված ռելիեֆ-ներճկված զարդեր ունի, իսկ վզի հիմքում՝ շատ թույլ արտահայտված ոլորանախշեր (աղ. I, 1): Նման իրան ունեցող կճուճները շատ տարածված են վաղ բրոնզի մշակույթում. նման ամոթ հայտնի է Թբիլիսիից (Куфтин, 1941, էջ 115, նկ. 123): Ռելիեֆ-ներճկված զարդերն իրենց կատարման եղանակով ու ոճով կապվում են Շուլավերիս-Գորայի սև, փայլուն կարասի հետ (մ.թ.ա. 2400-2000 թթ.), որը վկայում է այս իրերի ինչպես տարածքային, այնպես էլ ժամանակագրական ընդհանրության մասին:

1927 թ. Արդվի գյուղում պատահաբար հայտնաբերվել է եռամաս հորինվածքով կճուճ (ՀՊՊԹ, 1038, աղ. I, 3): Այն գլանաձև վիզ ունի, լայնացող իրան և նեղ՝ ներճկված մասով: Ռելիեֆ-ներճկված զարդերով փոքրինչ հիշեցնում է Շամլուղի զարդարուն կճուճը, սակայն իրանի կառուցվածքով մոտենում է Վանաձորի, Շնողի, Շրեշ-բլուրի, Քյուլ-թափայի և այլ հուշարձանների նմուշներին:

Դեբեդի աջ ափին գտնվող Շնող գյուղի միջնակարգ դպրոցում պահվում են գյուղի շրջակայքից հայտնաբերված վաղ բրոնզեդարյան շատ գեղեցիկ, ռելիեֆ-ներճկված բարդ նախշերով կճուճներ, նման Նոյեմբերյանից հայտնաբերված խեցեղենին:

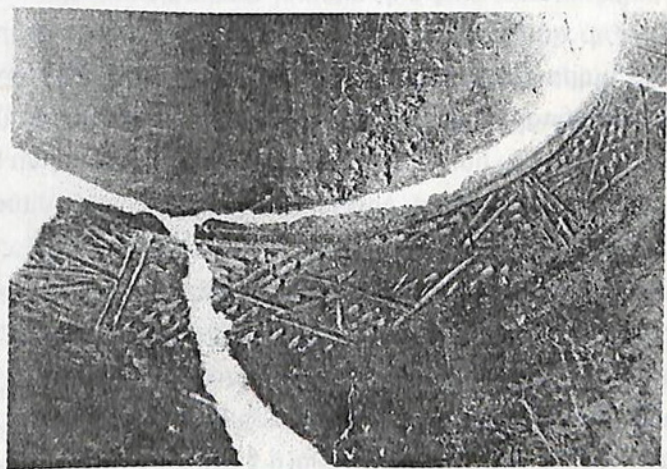
Թումանյան, Քոբեր և Ծաթեր գյուղերի դամբարաններից հավաքված հնագիտական իրերի մեջ առկա է կորագիծ պրոֆիլով թասի բեկոր: Մակերեսը գունաթափ դարչնագույն է, շուրթը՝ դուրս ճկված, վզի հիմքում ունի երկրաչափական զարդագծեր: Իրանի լայն մասն օժտված է պարուրաձև ավարտվող ռելիեֆ-ներճկված բարդ զարդերով (աղ. I, 2):

1969 թ. հուլիսին, Մարց գետի աջ ափին, Լորուտ գյուղի կաթի գործարանի մոտ, հնագետ Ա. Քալանթարյանը նկատել է վաղ բրոնզեդարյան բնակավայր և ուշ շրջանի դամբարանադաշտ, որի դիմաց պահպանվել էին ուղղանկյուն հատակագծով կացարանների մնացորդները (Քալանթարյան, 1975, էջ 93-94):

Գործարանի շինարարության հետևանքով առաջացած հողի ստվար

ա

բ

Նկար 1

կտրվածքի մեջ երևացել են վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրերի և բնորոշ մոխրով լցված կոնաձև հորեր, կավանոթների թրծման կլոր հնոցներ, որտեղից հայտնաբերվել են խեցեղենի բեկորներ: Դրանք հաստ պատերով, սև, փայլուն մակերեսներով և կարմիր աստառով շքեղ կարասների բեկորներ են, օժտված ռելիեֆ-ներձկված պարուրաձև զարդերով ու երկրաչափական զարդագոտիներով, որոնք հիմնականում կետիկներով լցված կամ շրջանակված շեղանկյուններ են: Ավելի փոքր կավամանների բեկորները (Կարապետյան, 1971, էջ 280, աղ. 1, 1-7) սև են, գորշ կամ աղյուսագույն, ունեն կիսագնդաձև կամ շուրթից սկսվող եռանիստ կանթ, բնորոշ այս մշակույթին (աղ. II, 1-10), որոնց լավագույն նմուշները կարելի է տեսնել Վանաձորի հուշարձաններում: Ուշագրավ է աղյուսագույն-սև կավամանի շուրթի բեկորը (աղ. II, 5), ներսի կողմից զարդարված ոչ այնքան բնորոշ՝ եռանկյունների մեջ լցված փոսիկներով: Նույն զարդը, ավելի կատարյալ ձևով, հանդիպում է Դոռոնի պայտաձև հեմակի (C 3b շերտ) զարդագոտու վրա (Badalian և համահեղինակներ, 1997, էջ 197):

1979 թ. օգոստոսին, հնագետ Վ. Ավետյանը, նույն գյուղում կատարել է հետախուզական աշխատանքներ և ստուգողական պեղումներ: Գյուղից 5 կմ հյուսիս-արևելք, «Վարար աղբյուր» կոչված վայրի մոտ նկատվել է շրջանաձև և քառակնյուն հատակագծեր ունեցող կացարանների հիմքեր: Այստեղից, ինչպես նաև Ահնիձոր տանող ճանապարհի կառուցման ժամանակ ավերված դամբարաններից, հայտնաբերվել է վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն: Կաթի գործարանի մոտ պեղվել է վերոհիշյալ բրուտագործական արհեստանոցը՝ տարբեր բաժանմունքներով և խեցեղենի պատրաստուկներով, իսկ քիչ հեռու, զարդարուն կլոր օջախ՝ ներսի կողմում երեք ելուստով (Ավետյան, 1981, էջ 113-114): Լորուտի բրուտագործական արհեստանոցի լավագույն արտադրանքներից է եռականթ, գլանաձև վզով և փքուն իրանով շքեղ սափորը, շագանակագույնի տարբեր երանգներ ունեցող փայլուն մակերեսով: Վզի ստորին մասում ունի երկրաչափական գծերի փորագիր գոտի, իրանի վրա՝ ռելիեֆ-ներձկման եղանակով կատարված ոճավորված պատկեր (աղ. III և նկ. 1, ա, բ): Այն ընդհանուր, ձևաբանական առումով, հիշեցնում է վաղ բրոնզի մշակույթի վաղ փուլի արտադրանքը, ինչպիսին են Նախիջևանի Քյուլ թեփեի և Մոխրաբլրի ստորին շերտի եռականթ՝ մ.թ.ա. IV-III հազարամյակների սահմանում

թվագրվող ջրամանները (Ա ռեշյան, 1974, էջ 144-154, նկ. 6): Սակայն, ուշ փուլին բնորոշ զարդերը թույլ են տալիս անորը թվագրել մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով: Լորուտի շքեղ կավամաններից է նաև եռամաս հորինվածքով, կարմրա-գորշավուն, փայլեցրած մակերեսով, շուրթից սկսվող բազմամիստ կանթով և ներճկված, փոքր մատուկով սափորը: Վզի և իրանի ռելիեֆ-ներճկված՝ խոյածև ու բազմազալար զարդերով, այն ներկայացնում է Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան արվեստի կատարյալ մի նմուշ (ԼՓԵԹ 434, նկար 2, ա, բ):

Լոռվա մարզի Թումանյան բանավանի դպրոցում կազմակերպված գավառագիտական փոքրիկ թանգարանում ցուցադրված է Լորուտից հայտնաբերված նյութերի մի մասը: Դրանցից է կարմիր, անզարդ մակերեսով, գլանաձև վզով, լայնիրան, ներճկված մատուկով գավաթը, ինչպես նաև երկու տերևաձև բրոնզե դաշույն Լորուտից և Քոբեից (աղ. 1, 6): Սրանք հարթ պոչուկ ունեն, նեղ և թեք ուսեր, ինչպես էլառյան դաշույնները, մոտենում են Գյումրիի, Հառիճի թիվ 82 դամբարանի (Хачатрян, 1975, էջ 54, նկ. 13), Խիզանաթ-Գորայի և Կարագի դաշույններին: Այս տիպերը տարածված են նաև Հյուսիսային Միջագետքում (Կարթեմիշ, Hogarth, 1926, էջ 26, նկ. 26) և Արևմտյան Անատոլիայում (Բայինդիրքոյ, Stronach, 1957, էջ 90-91, նկ. 1, 6, էջ 93, նկ. 2, 1-2), որտեղ գոյատևել են մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսը: Հ.Ա. Մարտիրոսյանը, Ս.Ա. Եսայանը և Է.Վ. Խանգադյանը ուսումնասիրելով դաշույնների այս վաղ տիպերը, թվագրում են դրանք մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով (Мартirosyan, 1964, էջ 37-38, Есаян, 1966, էջ 63, Խանգադյան 1967, էջ 56, 58):

Տաշիր-Չորագետի վաղ մետաղագործական արտադրանքների մեջ առավել կարևորվում են Լորուտի խողովակակոթառ, Ալավերդու կոցավոր և Բրդաձորի կախակոթառ կացինները:

Նախկին Բորչալուի գավառից, ուշ բրոնզեդարյան իրերի հետ, Վրաստանի թանգարան է տարվել Լորուտից հայտնաբերված խողովակակոթառ մի կացին, որպիսիք հայտնի են նաև Սևանում, Գյումրիում, Մարտունիում (Բայբուրդյան, 1937, նկ. 112, Есаян, 1966, էջ 30-31) և Կարսի շրջանում (Куфтин, 1941, էջ 15, նկ. 14-1, Пиотровский, 1949ա, էջ 182): Սրանց տարատեսակները առկա են Սաչխերիում, Ճիաթուրիում, Ցարցխա-

Գորայում, Յուսիսային Կովկասում: Յ.Ա. Մարտիրոսյանը գտնում է, որ Հայաստանի խողովակակոթառ կացիմները մոտենում են շումերյան և էլամյան մույն տիպի կացիմներին և թվագրվում են մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով (Мартиросян, 1964, էջ 40-41):

Ալավերդու կտցավոր կացիմը հայտնաբերվել է 1934 թ., ակունքի շինարարության ժամանակ (ՀՊՊԹ 759/6, աղ. I, 4): Սա 23,8 սմ երկարություն ունի, երկկողմանի՝ սեպածև և ծողածև աշխատանքային սայրեր, պարունակում է 96% պղինձ: Նման կտցավոր կացիմ պահպանվում է Գյումրիի թանգարանում: 1967 թ. Երևանի մոտ՝ Ջրաշեն գյուղում, գանձի ձևով գտնվել է ևս յոթ նմանօրինակ կացիմ: Նույն տիպի չորս կացիմ հայտնաբերվել է Գուգարաց լեռներից այն կողմ՝ Հարավային Վրաստանում:

Երկկողմանի գործիքներ կարելի է տեսնել աշխարհի շատ երկրների մ.թ.ա. III հազարամյակով թվագրվող հուշարձաններում: Դրանք կացիմներիցներն ու կացիմ-մուրճերն են, տարածված Արևմտյան Եվրոպայի հարավում, Կրետե կղզում, Տրոյայում (Чайлд, 1952, էջ 57, նկ. 11, 3-4, նկ. 21-4, նկ. 52, 53, 74, 76-1), Փոքր Ասիայի Յորթան (Przeworski, 1939, տախտ. 6-րդ, նկ. 1), Փոլատլի, Ալաջա-Հույուք (Stronach, 1957, նկ. 1-3, էջ 119, քարտեզ թիվ 5) հնավայրերում, ինչպես նաև Մայկոպում, Յուսիսային Կովկասում, Միջին Ասիայում, Հնդկաստանում (Кузьмина, 1966, աղ. 1, 6-8):

Ալավերդու կտցավոր կացիմն ճշգրիտ նմանություն ունեն Աշուրում գտնված արքադական շրջանի կացիմը և Դնեպրի ափին՝ Վերեմյե գյուղինը (Տրիպոլյե В, Куфтин, 1944ա, նկ. 4-ի 5-ը), որ ներմուծվել է Անդրկովկասից: Հայտնի է արքադական թագավոր Նարամսինի բազալտե կոթողը, որտեղ արքան սպառազինված է նիզակով, աղեղով և մարտական ոչ մեծ կտցավոր կացնով (Klima, 1964, նկ. 4-րդ, 5-րդ): Սրանց կիրառության վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան. մի մասը ռազմական զենք է համարում (Мартиросян, Мнацаканян, 1973, էջ 122), մյուսները՝ զենք-գործիք, ոչ միայն կռվելու, այլև ժամանակավոր ամրություններ կառուցելու (Есаян, 1966, էջ 31-32), ոմանք որպես տնտեսական գործիք, օգտագործվող հատկապես լեռնահանքային աշխատանքներում (Коридзе, 1958, էջ 135):

Յ.Ա. Մարտիրոսյանը և Յ.Յ. Մնացականյանը հնարավոր են համարում արդի Հայաստանից և Հարավային Վրաստանից հայտնաբերված կտցավոր կացինների ծագումը մեկ արտադրողական կենտրոնից, որը տվյալ դեպքում կարող էր հանդիսանալ Ալավերդու մետաղագործական հնագույն օջախը: Քանի որ եվրոպայից, Ասիայից և Կովկասից մեզ հայտնի նմանատիպ իրերի համարյա կեսը գտնվել է Արևելյան Հայաստանում և Հարավային Վրաստանում, հեղինակները հաստատում են, որ այստեղ, մ.թ.ա. III հազարամյակում եղել է արտադրության մեծ կենտրոն և որ կտցավոր կացիններն իրենց նախատիպերն ունեն ի դեմս Հայաստանից հայտնի նեոլիթ-էնեոլիթյան քարե կացինների: Դրանք խաթունարիսից, էջմիածնից, Շենգավթից, Քեթիից, Մարմաշենից (Ղանլիջա) գտնված քարե նմուշներն են, որոնց մի մասը շարունակել է գոյատևել մետաղե կացինների հետ միասին, վկայելով վաղ շրջանի մետաղե կացինների ոչ միայն տեղական արտադրանք լինելը, այլև այդ ձևերի տեղական ծագումը (Мартиросян, Мнацаканян, 1973, էջ 125-127):

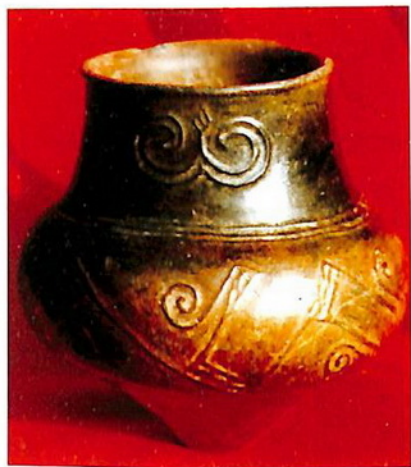
Ուկրաինայի Վերեմյե գյուղի (Տրիպուլյան մշակույթի միջին փուլ), բնակավայրի թվագրության ճշգրտման կապակցությամբ կատարված ռադիոածխածնային անալիզը փոխում է նաև Կովկասից ներմուծված կտցավոր կացնի թվագրությունը, այն է մ.թ.ա. 3150 ± 50 : Այսպիսով, կտցավոր կացինների արտադրության տարիքը մեծանում է, հասնելով մինչև մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջերը: Վերեմյեի կտցավոր կացնի կովկասյան ծագումը հաստատվում է նաև մետաղի բաղադրությամբ՝ մկնդեղային բրոնզով (Энеолит СССР, 1982, էջ 191-192, 207, աղ. LX; Эбенкович, 1987, էջ 114):

Ալավերդու մետաղագործական օջախի վաղ շրջանի արտադրանք է նաև հայ-վրացական սահմանագլխին գտնվող Բրդածոր գյուղի կախակոթառ կացինը (աղ. I, 5), հայտնաբերված 1953 թ. ջրանցքի փլվածքի մեջ (Джапаридзе, 1955, էջ 103, Кориядзе, 1958, էջ 137, նկ. 2-1): Այն ունի կորնթարթ իջնող թիակաբերան և կոթառի կլոր անցք, ծուլածո է և կոփածո, պարունակում է 94 % պղինձ, թվագրվում է մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսով (Горадзе, 1990, էջ 283, աղյուսակ I): Սրա զուգահեռը հայտնի է Գյումրիից, իսկ քարե կրկնօրինակը՝ Քեթիից (Սարգսյան, 1967, նկ. 47-3, Петросян, 1989, աղ. 8, նկ. 1): Գրեթե նույնատիպ կացնի

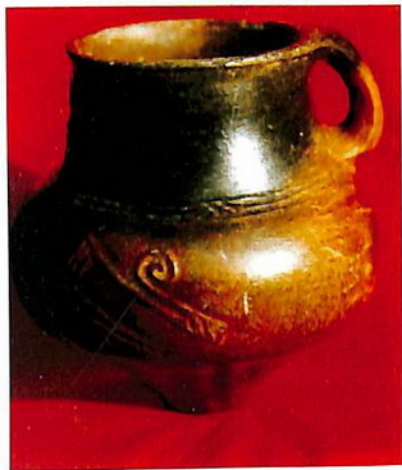
կաղապարներ հայտնաբերվել են Շենգավթի և Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերից (Мартиросян, 1964, էջ 25-29, Есаян, 1966, էջ 27-30, Խանգադյան, 1967, էջ 47-48): Բրոնզի կացնին մոտ տիպերի մի քանի օրինակներ հայտնի են Վրաստանի տարբեր հուշարձաններից, էջմիածնից, Կարազից, Խորոզ թեփեի կուր-արաքսյան մշակույթի շերտերից: Դրանք տարածված են նաև միջագետքյան երկրներում, Յուսիսային Կովկասում, Կուբանում և այլուր (Горадзе, 1990, էջ 89): Կտցավոր կացինների նման, կախակոթառ օրինակները ևս պետք է համարել տեղական արտադրանք, նկատի ունենալով դրանց քարե օրինակները և ծուլման կաղապարների տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում: Հիշյալ կացինները պատրաստված լինելով պղնձից, պարունակում են նաև մինչև 5,8 % մկնդեղի արհեստական խառնուրդ, կամխորոշելով բրոնզի արտադրության կտրուկ վերելքը, որի անագային խառնուրդը հետագայում լայն զարգացում ունեցավ ավելի քան մեկ հազարամյակ:

Անդրադառնալով Կովկասի վաղ մետաղագործության և վերոհիշյալ կացինների ծագումնաբանության հարցերին, Է.Մ. Գոգաձեն իրավացի է համարում ուսումնասիրողների այն տեսակետը, թե արդեն մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբներից, մետաղագործական արտադրանքի առումով աշխույժ հարաբերություններ էին առաջացել Յուսիսային և Հարավային Կովկասի միջև և որ Յուսիսային Կովկասը մեծ դեր ուներ հարավի մետաղագործության ազդեցությունը Արևելյան և միջին Եվրոպայի երկրներ փոխանցելու հարցում: Նույնիսկ կարծիքներ կան առաջավորասիական, հատկապես շումերական ազդեցությունը Կովկասի վրայով եվրոպական երկրներ փոխանցելու մասին: Այս տեսակետները հաստատվում են նրանով, որ վաղ մետաղագործական արտադրանքի որոշ նմուշներ այժմ թվագրվում են մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբով և առաջին կեսով և, որ արևելա-եվրոպական մետաղագործության վաղ օրինակները պատրաստված են մկնդեղային բրոնզից, ինչպես կովկասյանները (Горадзе, 1990, էջ 89-94):

1967 թ. մայիսին, հնագետներ Ռ. Թորոսյանը և Օ. Խնկիկյանը, Ստեփանավանից Արմանիս տանող նոր բացված խճուղու աջ կողմում, բարձր բլրի լանջին նկատում են հին բնակավայրերի հետքեր, իսկ գագաթին՝ ամրոց, մ.թ.ա. I հազարամյակի նյութերով: Բլրի փեշերից՝ հողի կտրված-

ա

բ

Նկար 2

Նկար 3

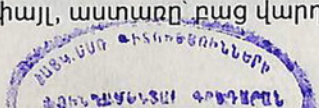
Նկար 4

քի միջից, հնագետները հավաքում են գավաթի բեկորներ և գտնում սև վանակատե փոքրիկ նետասլաք:

Գավաթը թերի է, սև, փայլուն մակերեսով և վարդագույն աստառով, համեմատաբար մեծ, կիսագնդաձև կանթով (աղ. IV, 6), որպիսիք տարածված են ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի, այնպես էլ հարակից երկրների կուր-արաքսյան մշակույթի համալիրներում: Քառանկյուն պոչուկով նետասլաքի (28x13 մմ) մեկ երեսը եռանիստ է, մյուսը՝ հարթ, նույնիսկ փոքր-ինչ ներձկված, կտրվածքում՝ եռանկյուն: Ռետուշված են միայն եզրերը, երկու կողմից ճգմելու եղանակով: Սլաքը՝ պոչուկի նկատմամբ որոշ թեքությամբ ունի: Կարելի է նկատել, որ այն պատրաստված է օբսիդիանի միջուկից պոկված փոքրիկ շեղքից: Սլաքի լայնացող մասում, երկու կողմերից արված են մեկական խորը փորվածքներ, որոնք հնարավորություն չէին տալիս նետասլաքը համել խոցված մարմնից (աղ. IV, 7): Սա շատ վաղ հնարանք է, կիրառված դեռևս մ.թ.ա. V հազարամյակի նետասլաքների վրա (Պաղեստին, Կաթա, 1956, էջ 341, նկ. 110-ի 2, 4-6): Պոչուկավոր նետասլաքներն ընդհանրապես տարածված են Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի բոլոր վաղ հուշարձաններում:

Նույն վայրում (տեղացիները անվանում են Չեշմանիս), 1980 թ, մեր կողմից պեղվեց ուշ բրոնզի վերջի և վաղ երկաթի շրջափուլերին պատկանող 21 դամբարան: Հետախուզական աշխատանքների ընթացքում, ճամփեգրին՝ լանջի կտրվածքի մեջ նկատվեցին մոխրի կուտակումներ, հագեցած՝ կենդանիների ոսկորներով և խեցեղենի բեկորներով: Սրանք ավելի մնան էին վաղ բրոնզի մշակույթին բնորոշ մոխրի հորերի, քան դամբարանների: Ակնհայտ էր, որ այս լանջերին սփռված են նաև վաղ բրոնզեդարյան կացարաններ:

Խեցեղենը ներկայացված է հետևյալ նմուշներով. միջին չափի կարաս, սև, դարչնագույն փայլեցրած մակերեսով, կարմիր աստառով, իրանը զարդարված՝ թույլ սեղմունով կատարված երկրաչափական նեղ ժապավեններով (աղ. IV, 1), որոնք հիշեցնում են Արագածի խեցեղենի զարդերը (Մարտիրոսյան, 1964, էջ 42-46), գնդաձև գավաթ, մոխրա-դարչնագույն, փայլը թափած, աստառը՝ սև (աղ. IV, 2), կճուճ, գնդաձև իրանով, գլանաձև վզով, լայնաբերան, հաստ պատերով, դարչնագույն, մրոտված, անփայլ, աստառը՝ բաց վարդագույն (աղ. IV, 3), քրեղան, կտրած շուրթով

(աղ. IV, 4), և սև փայլեցրած, կարմիր աստառով կավամանի բեկոր, փոքր, կիսագնդաձև, խուլ կանթով (աղ. IV, 5): Դժբախտաբար, նյութի սղությունն ու բեկորայնությունը, թույլ չեն տալիս այս կավամանները թվագրել վաղ բրոնզի որևէ փուլիվ, թեև, ըստ ամենայնի, դրանք կրում են վաղ հատկանիշներ:

Մոխրագույն կայծքարից մի նետասլաք (3,5x2,5 մմ) գտնվել է 1972 թ. սեպտեմբերին, Լոռի Բերդ գյուղի դամբարանադաշտի տարածքից՝ հերկած հողի միջից: Այն հիմքում ունի մեկ երեսից կատարված ոչ սիմետրիկ փորվածք: Նետասլաքը լայնական կտրվածքում էլիպսաձև է, երկու երեսները մշակված են ցլեպելու եղանակով, եզրերը ռետուշման չեն ենթարկվել (աղ. IV, 8): Նետասլաքի արխաիկ տեսքը հիմք է տալիս այն դասել վաղ բրոնզեդարյան նյութերի շարքում: Կոթուկով և փորված հիմքով նետասլաքները բնորոշ լինելով այս մշակույթին, տարածված են ողջ Կովկասում (Խանգաղյան, 1962, էջ 81, 1967, աղ. 6, Սարգսյան, 1967, էջ 180, աղ. LIV, նկ. 45, 4-8), որոնց ձևերն ավանդված են դեռևս քարե դարից:

Նույն, 1972 թ., Լոռի Բերդից մոտ երեք կմ հեռու, Լեջան գյուղից 500մ հյուսիս, «Գոլ հողեր» կոչված վայրում, փորված խրամատում բացվել են փոքր քարերով շարված, կլոր հատակագծերով դամբարաններ: Դրանցից մեկում, որ ծածկված է եղել բարակ սալաքարով, հայտնաբերվել են երկու կմախք և խեցեղեն: Այդ իրերից ձեռք է բերվել մի փոքր, անգարդ, սև փայլեցրած մակերեսով և գունաթափ դարչնագույն աստառով կճուճ (բարձր. 12 սմ, բերանի տրամ.՝ 13 սմ, մատուկը՝ 4 սմ): Այն վզի հիմքի և լայնացող ուսի վրա կիսագնդաձև, լայն կանթ ունի (աղ. V, 4): Վերևում հիշատակվեց նման կճուճների խիստ գործածական լինելը և տարածման սահմանները:

Այս դարաշրջանի երեք տարբեր հուշարձաններ նկատվել է Կուրթան գյուղում, որի մասին մեզ հայտնել է Սարգիս Մեսրոպյանը՝ Լոռվա մարզի պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության գիտաշխատակից: Այստեղից գտնված երկրաչափական զարդերով կավամանների մի քանի բեկորներ պահպանվում են Վանաձորում՝ Լոռի-Փամբակի երկրագիտական թանգարանում (1342/3):

1980-ական թթ. հնագետ Արա Բաղրամյանը հետախուզական աշխա-

տանքներ է կատարել նախկին Սպիտակի շրջանում և վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրի հետքեր նկատել Սպիտակի «Դաջու ձոր» կոչված ծորակում, Արևաշող (Չիբդամալ) գյուղում, Վանաձորի ճանապարհին՝ Նոր խաչակապ (Սարալ) և Արջիովիտ (Ղուրսալ) գյուղերի մոտ: Նորվեգական հիվանդանոցի շրջակայքում, սալարկղային ավերված դամբարաններից հավաքել է զգալի քանակությամբ խեցեղենի բեկորներ, իսկ Գոգարան գյուղի ամրոցում՝ ինչպես վաղ բրոնզի, այնպես էլ ավելի ուշ դարաշրջանների նյութեր: Նշված հուշարձանների մի մասն արդեն ավերվել է հողային աշխատանքների հետևանքով:

Սպիտակ քաղաքում վաղ բրոնզեդարյան նյութերով հայտնի է Սարդարի կոնդ բլուրը, Շիրակամուտ (Նալբանդ) գյուղում՝ դպրոցի բլուրը (Խանգադյան, 1967, էջ 23): Լոռի-Փամբակի երկրագիտական թանգարանում կարելի է տեսնել նախկին Սպիտակի շրջանից գտնված կավամանների բեկորներ՝ ռելիեֆ-ներճկված զարդերով, հենակների և օջախի կտորներ՝ բեկյալների խորադիր գոտիով (1350/7, 8, 39-42):

Այստեղ պահպանվում են նաև գավաթներ (4 հատ) Զրաշեն գյուղից, անգարդ և ռելիեֆ-ներճկված զարդերով (ԼՓԵԹ, 680-683), Լեռնապատից՝ սև փայլեցրած կավամանների բեկորներ, ռելիեֆ-ներճկված տարբեր զարդերով ու սակրածև պատկերներով: Երկրաչափական զարդագոտիները մեծ մասամբ կրում են գծիկներով լցված խաչեր կամ բեկյալներ (ԼՓԵԹ, 1270-1273):

Հ.Ա. Մարտիրոսյանը տեղեկացրել է, որ 1956 թ. Սպիտակի շրջանի մոտ՝ Գեղարոտ գյուղի «Բերդ բլուր» կոչված ամրոցում, հավաքել է վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն:

Նույն վայրում 1998 թ. հայ-ամերիկյան համատեղ արշավախումբը հավաքել է զգալի քանակությամբ մ.թ.ա. III հազարամյակի կուր-արաքսյան մշակույթի (III փուլ), ուշ բրոնզի և ուրարտա-աքեմենյան շրջանի վերգետնյա խեցեղենի բեկորներ: Ի դեպ, առաջին խումբը կազմել է ամբողջի 39 տոկոսը (Avetisyan և համահեղինակներ, 2000, էջ 27-29, fig. 3): Այդպիսիք առկա են նաև Մեծ Պարնի գյուղի հարավ-արևմտյան լանջերին:

1980 և 1981 թթ. Լոռի-Փամբակի երկրագիտական թանգարան են բերվում այս գյուղից պատահաբար հայտնաբերված կավե Տ-աձև հիմքով կնիք (1461) և ձիու գլխի արձանիկ (633): Ուղեկցող նյութերի բացակա-

յությունը թույլ չի տալիս դրանք թվագրել որևէ ժամանա կով, հնարավոր է, որ վաղ շերտերից լինեն, մասնավաճ ոճիւ զլուխը:

Եղեգնուտ գյուղում 1958 թ., պատահաբար բացված դամբարանում, հայտնաբերվում են խեցեղենի բեկորներ (ԳՊՊԹ 2054/18), վարդագույն և գորշ, փայլեցրած մակերեսներով: Դրանցից մեկը կորագիծ պրոֆիլով, դուրս ճկված շուրթով, կիսագնդաձև խուլ կանթով քրեղանի բեկոր է, կանթի մոտ՝ երեք բարակ խազվածքով: Եղեգնուտը հայտնի է մաև իր վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրով: Գյուղի Նավի Ձոր կոչվող գյուղատեղում, պատահաբար գտնվել է մի գավաթ: Այն գրեթե կոնաձև է, ներս հակված ուրբ շուրթով, ներճկված մստուկով, մեկ կիսագնդաձև կանթով (կոտրված): Մակերեսը սև է, գրեթե անփայլ, շուրթի մոտ 3-4 խորադիր գոտիներ ունի, իրանի վրա, դիմացից՝ ռելիեֆ-ներճկված երեքական կիսաօղակներ կամ ծաղկաշղթաներ. ավելի բնորոշ միջին բրոնզի գունագարդ թասերի համար, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, ավանդվել են վաղ բրոնզի դարաշրջանից (ԼՓԵԹ, 75, աղ. V, 2 և նկ. 3):

Պատահական գտածո է մաև Արջուտի միականթ գավաթը՝ եռամաս հորինվածքով, սև փայլեցրած մակերեսով, վզի հիմքի երկրաչափական նեղ գոտեզարդով: Ռելիեֆ-ներճկված պատկերներն այստեղ կատարված են ոչ միայն կավամանի դիմացի, այլև եռանիստ կանթի ստորին մասում (ԼՓԵԹ, առանց №-ի նկ. 4):

1955 թ. Ֆիլլետովո գյուղի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիում հնագետ Յ.Յ. Մնացականյանը հայտնաբերում է եզան կամ ցուլի կավե արձանիկ (ԳՊՊԹ 1961/1) և օբսիդիանե նետասլաք, որն, ըստ հեղինակի, մման է Ուրբնիսիում գտնվածին (Մնացականյան, 1965, էջ 98): Քանդակը ոճավորված է և, չնայած փոքր չափերին (2,5x2,3 սմ), բավականին արտահայտիչ: Շեշտված են եղջյուրները, վերադիր, գծածածկ պոչը՝ մման ցլաձև հենակների պոչերին: Դնչի փոխարեն փակցված է վերադիր, երկարավուն թմբիկ, առջևի և ետևի ոտքերն անջատվում են թեթևակի ներճկումով: Թվում է, արձանիկը ենթարկվել է կրակի ազդեցությանը. իրանի մի մասը դեղնավուն է, մյուսը՝ գորշ (աղ. V, 7):

Ընտանի կենդանիների կավե արձանիկները շատ բնորոշ են վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին և կապվում են անասնապահության վերելքի հետ: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Մոխրաբլրից, Շենգավթից (Սարդար-

յան, 1967, նկ. 46), Ջրահովտից (Է. Խանգադյանի պեղումներ), Հառիճից (Хачатрян, 1975, էջ 77, նկ. 37, էջ 80, նկ. 41) և այլ վայրերից: Գերիշխում են եզների և ցուլերի արծանիկները, որոնցից մի քանիսը վզի տակ հորիզոնական կլոր անցքեր ունեն, հավանաբար «լուծն» այնտեղ ամրացնելու համար: Սա վկայում է տնտեսության մեջ լծկան կենդանու օգտագործման մասին: Որոշ հեղինակներ, ելնելով էնեոլիթյան Արուխլո և Ցոպի բնակավայրերի արծանիկների հայտնաբերման վիճակից, դրանք համարում են պատրաստված միայն պաշտամունքային արարողությունների համար: Այդպիսիք, զոհաբերությունների ժամանակ, իրականի փոխարեն նետվել են կրակի մեջ կամ գետեղվել դամբարաններում (Кушнарева, Чубинишвили, 1970, էջ 163):

Վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղի է նկատվել նաև Մարգահովիտ գյուղում:

1991 թ. Հարթագյուղի վաղ բրոնզեդարյան դամբարանադաշտի ավերված դամբարանից (մանր քարերով շարված) ձեռք են բերվել մի քանի գավաթ, կճուճ, քրեղան և հանձնվել «Կուճայրի» արգելոց-թանգարանին (Պողոսյան, Տեր-Մարգարյան, 1998, էջ 6-7): Գավաթներն անգարդ են, նեղ վզով, երկթեք իրանով, ծնկաձև կանթով, իսկ քրեղանը՝ շուրթից ցած, զարդարված է չոր կավի վրա խազված զուգագիծ եռանկյուններով, որոնց մեջ, դեմ առ դեմ, նույն եղանակով պատկերված են եռանկյուն իրանով թռչուններ: Խազված երկրաչափական զարդեր՝ սպիտակ ներկով լցված, կրում են նաև Անտիոքի դաշտի կիրբետ-կերակյան տիպի խեցեղեն պարունակող շերտերի (H հորիզոն) խփերը, որտեղ առկա է նաև թռչնազարդը (Braidwood and Braidwood, 1960, նկ. 285, 7): Հարթագյուղի խեցեղենը, ինչպես ձևաբանական առումով, այնպես էլ զարդանախշերով ու կատարման եղանակով հիշեցնում է Արագածից գտնված նույնօրինակ մոուլները (Мартиросян, 1964, էջ 42-46):

Լուսաղբյուր գյուղում, վաղ բրոնզեդարյան բնակավայր է նկատել հնագետ Պ. Ավետիսյանը, որտեղից հավաքել է մեծ քանակությամբ վերգետնյա խեցեղեն:

Տաշիր-Ձորագետի վաղ բրոնզի դարաշրջանը լավագույնս արտահայտված է Վանաձոր քաղաքի ողջ տարածքում: Տարբեր շրջափուլերի հուշարձաններով առավել աչքի է ընկնում քաղաքի արևելյան կողմում

գտնվող, բարձրադիր Դիմաց թաղը՝ ողողված Տանձուտ և Փամբակ գետերով: 1935 թ. Կ.Գ. Ղաֆադարյանն այստեղ պեղել է ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններ (Ղաֆադարյան, 1941, էջ 55): Թիվ 4 դամբարանում հայտնաբերել է բրոնզե տերևաձև նիզակ՝ թեթևակի երկթեք շեղբով, երկար ու գլանաձև պոչուկով, որն ավարտվում է միջանցիկ անցք ունեցող քառանկյուն ծայրամասով (երկ. 17,5 սմ): Պոչն (7,6 սմ) ամբողջությամբ վերցվել է փայտե կոթի մեջ և ծայրում՝ գամվել (աղ. V, 5):

Յ.Ա. Մարտիրոսյանը, համեմատելով այս զենքը առաջավորասիական նիզակների հետ, ցույց է տալիս դրա արխաիկ բնույթը, համարելով այն մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսի արտադրանք: Նա գտնում է, որ նիզակը ուշ բրոնզի դամբարանում հայտնվել է վաղ շրջանի ավերված դամբարանից (Мартиросян, 1964, էջ 30-31): Վանաձորի նիզակի ճշգրիտ զուգահեռներն առայժմ հայտնի չեն, սակայն մույն սկզբունքով պատրաստված նիզակները շատ են միջագետքյան և փոքրասիական հնագույն բրոնզե զենքերի համալիրներում: Այդպիսին են Կարքենիձից, Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից և Կիպրոսից հայտնաբերվածները (Hogarth, 1926, էջ 26, նկ. 26): Մեր օրինակը մոտենում է նաև Ջուդեյայի H հորիզոնի նիզակին (Braidwood and Braidwood, 1960, նկ. 293-4, տախտ. 55-3):

Որոշ ուսումնասիրողներ կարծում են, որ այս տիպի նիզակների Փոքր Ասիայում գտնված օրինակները պատրաստվել են հավանաբար մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսից և դրանց նախնական ձևը համարում են Տրոյա II-ի ուռուսյ (մ.թ.ա. 2500-2300 թթ., Stronach, 1957, էջ 103-105, նկ. 4-2, 9-5):

Ս.Ա. Եսայանի կարծիքով, այս տիպը Հայաստանում գոյատևել է մինչև մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսը, երբ վերջնականապես դուրս է մղվել կոթառով նիզակների կողմից (Есаян, 1966, էջ 14-15):

Վանաձորի այս նմուշը, նմանվելով առաջավորասիականներին, միաժամանակ ինքնատիպ է պոչի քառանկյուն վերջավորությամբ և շաղափված անցքով, որն ավելի զարգացած ձև է և, ըստ երևույթին, բխում է տեղական արտադրության առանձնահատկությունից:

Դիմաց թաղում է գտնվում բարձրադիր Թագավորանիստ բլուրն իր հին բնակավայրով և դամբարանադաշտով: 1893 թ. Ն. Մառն այստեղ պե-

ղել է պատահաբար բացված հիմնահողային դամբարան՝ վաղ բրոզե-դարյան և ավելի ուշ թաղումներով: Կմախքի կողքին գտնվել է բնորոշ խեցանոթ՝ մեկ կողմը զարդարված ռելիեֆ, զույգ պարույրներով (Птичье-ский, 1949թ, էջ 35-36): 1938 թ. բլրի հարթ գագաթին տեղադրված բնակատեղիում Ե. Բայբուրդյանն ու Կ. Ղաֆադարյանը մասնակի պեղումներ են կատարում և գետնի մակերեսից հավաքում վաղ բրոնզեդարյան, ինչպես նաև ուշ փուլերի խեցեղեն: 1949 և 1959 թթ. այստեղ հետախուզական պեղումներ են կատարում Ե. Մոմջյանը, ապա Է. Խանգադյանը (Խանգադյան, 1967, էջ 21):

Թագավորամիստից տարբեր տարիներին հայտնաբերված խեցեղենը թեև մեծ մասամբ բեկորային է, սակայն հնարավոր է դարձնում առանձնացնել որոշակի տեսականի:

1. *Կարասներ*. շքեղ, լայնաբերան, լավ հղկված ու փայլեցված մակերեսներով (ՀՊՊԹ 2128/26, 27, 1475/38, 1455գ աղ. V, 1):

2. *Քրեղաններ*. ա) կորագիծ պրոֆիլով, հատակը փոքր ու ներձկված, կիսագնդաձև կանթով (ՀՊՊԹ 1862/7, 1774 աղ. V, 3) բ) ուղիղ պատերով, լայն ու հարթ հատակով (ՀՊՊԹ 1771: աղ. V, 6) գ) ընկույզի կեսի ձևով (ՀՊՊԹ, 2128 /56, աղ. V, 8):

3. *Թասեր*. ա) կորագիծ պրոֆիլով (ՀՊՊԹ 2128/3, աղ. VI, 1, բ) կոնաձև (ՀՊՊԹ 1475/25, 37, աղ. VI, 2):

4. *Կճուճներ*, կորագիծ պրոֆիլով, դուրս ճկված շուրթով (ՀՊՊԹ 2128/1, աղ. VI, 3):

5. *Գավաթներ*, եռամաս հորինվածքով (ՀՊՊԹ 1775, աղ. VI, 4):

Կավամանների մակերեսները սև են, մոխրագույն, կարմիր և գունաթափ դարչնագույն, զարդարված՝ երկրաչափական փորագիր գոտիներով, ռելիեֆ և ռելիեֆ-ներձկված պատկերներով, որոնք խորհրդանշում են բուսական և կենդանական աշխարհներ, արև-պարույրներ, արև-սվաստիկաներ, ծաղկաշղթաներ: Վերջինները, շեղանկյուն և եղջյուրաձև զարդերը, փոքր-ինչ ձևափոխված, շարունակում են գոյատևել մաս հաջորդ՝ միջին բրոնզի դարաշրջանում:

Ուշագրավ է հատկապես կարասի բեկորը, որտեղ բարձրադիր երկրաչափական գոտին ներկայացնում է գալարվող վիշապ-օձ, իսկ ռելիեֆ-ներձկվածը՝ թռչուն, վաղ բրոնզեդարյան ոճին բնորոշ եռանկյունաձև ի-

րանով, որպիսիք առկա են ո՛չ միայն կավամանների վրա (Խանգադյան, 1969, էջ 77-80), այլև սփռված են Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971, մկ. 105, 106, 147-149, 153, 155, 156, 179, 280): Ինչ վերաբերում է օծի և թռչունի զուգորդմանը, ապա, ըստ երևույթին, այն արտահայտում է դրանց հավերժական պայքարի գաղափարը, առասպելաբանական վաղնջական մի պատում, կապված տիեզերական աղետի և տիեզերքի տարբեր հորիզոնների հետ, որտեղ թռչունը հանդես է գալիս որպես լույսի, արևի խորհրդանիշ, իսկ օձը՝ մթի ու խավարի: Այն ընկած է հայ ժողովրդական բանահյուսության և հոգևոր մշակույթի պատկերագրության հիմքում՝ սկսած մախնադարից մինչև ուշ միջնադար: Դ.Ա. Մարտիրոսյանը, համգամանորեն անդրադառնալով այս խնդրին, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից բերում է մի պատկեր՝ արևի համար պայքարող թռչնի և օծի տեսարանից, որտեղ թռչունը ոչ միայն իրանով, այլև ուղորում պոչով, նմանվում է մեր օրինակին (Мартиросян, 1981, էջ 80-84, մկ. 65): Վերջինիս, նա համարում է շրջապատված ու գերված ահեղ օձավիշապի կողմից (Մարտիրոսյան, 1978, էջ 20-23): Նույն հավատալիքի արտահայտություն են նաև Շենգավթի գունագարդ թասի պատկերները (Սարգսյան, 1967, էջ 187), որտեղ թռչուններն ու օձերը պայքարում են արևների միջավայրում, արևների համար:

Թագավորանիստում գտնվել են նաև քարե և ոսկրե գործիքներ. քերիչներ, կոկիչներ, ծակիչներ և այլն:

Թագավորանիստից 2 կմ հարավ գտնվում է Մաշտոցի բլուրը՝ դամբարանադաշտով: Այստեղ, 8-րդ միջնակարգ դպրոցի շրջակայքում հայտնաբերվել են վաղ բրոնզեդարյան գեղեցիկ կավամաններ (աղ. VII, 1-7, Խանգադյան, 1967, էջ 65, աղ. XXI, XXII): Դրանք 8-10 սմ բարձրությամբ, եռմասանի հորինվածքով, դուրս ճկված շուրթով, լայնաբերան և նեղիատակ կավամաններ են, ռելիեֆ-ներճկված բարդ զարդերով և երկրաչափական գոտիներով զարդարուն. կճում (12 սմ բարձ. աղ. VII, 4 և մկ. 5), գավաթիկ (6 սմ բարձ. աղ. VII, 6) և, այսպես կոչված՝ ծագար (7,5 սմ բարձր. աղ. VII, 5) կամ «համասփյուռ», ինչպես անվանել են այն Վանաձորի թանգարանում (մկ. 6): Վերջին երկուսը զարդարված են ռելիեֆ շեղանկյուններից սկիզբ առնող պարույրներով: Սրանք կրում են եռանիստ և կեղծ կանթեր, ինչպես Լորուտի և Վանաձորի մի շարք հուշարձանների

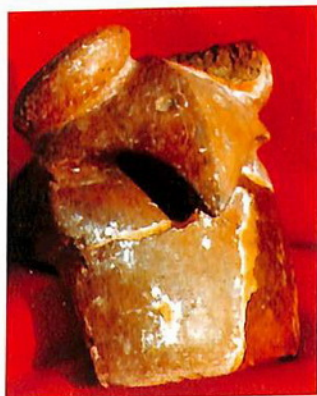
Նկար 5

Նկար 6

Նկար 7

Նկար 8

խեցեղենը: Մաշտոցի բլրից գտնվել է նաև ռելիեֆ-ներճկված եղանակով զարդարված, սակրածն պատկեր կրող կավամանի բեկոր (ԼՓԵԹ, 157):

Վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիի հետքեր նկատվել են նաև Թագավորամիստի դիմաց՝ Ծուռ փողոցի գետափնյա լանջին և Տանձուտ գետի ափին՝ Յաթաղներ կոչվող հարթավայրում: Առաջինում գտնվել է բարդ զարդերով կճուճ, հար և ման Մաշտոցի բլրի կճուճներին (Մոմջյան, 1965, էջ 60-62, աղ. VI, 5 և նկ. 7):

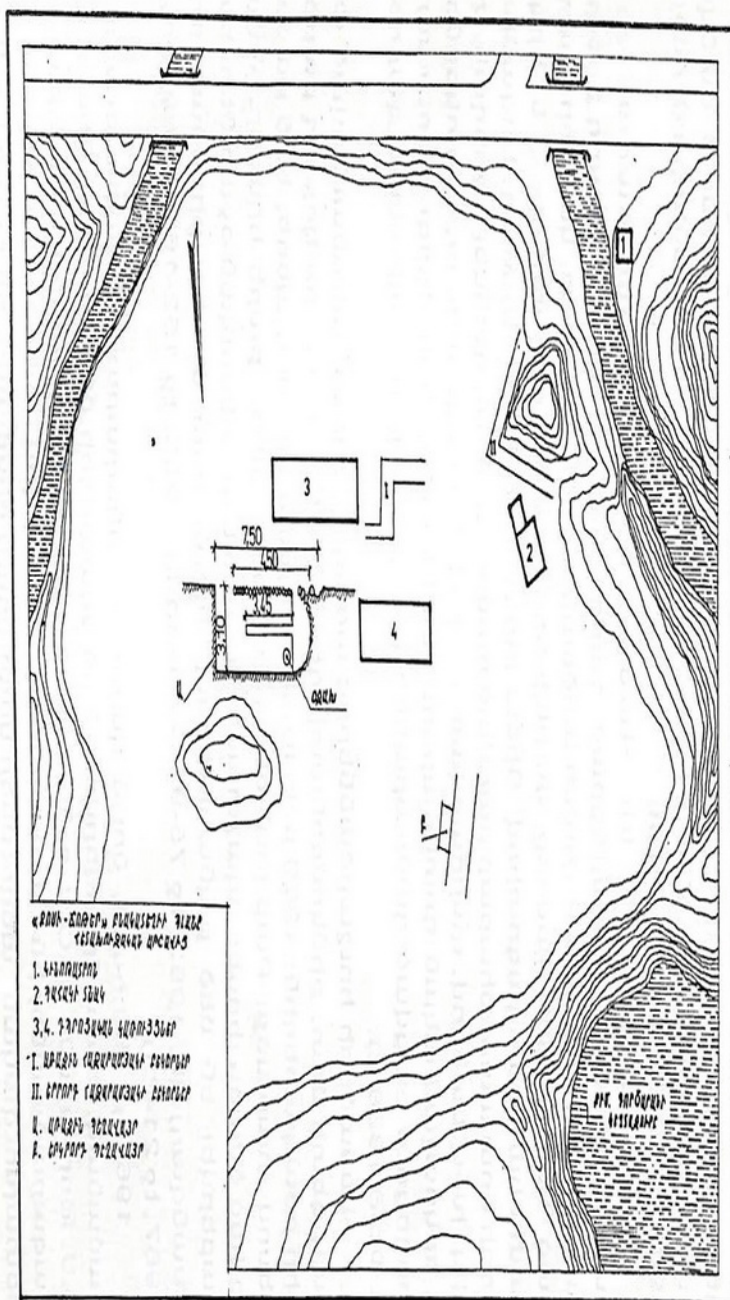
Հատկանշական են Վանաձորի Առափնյա թաղամասում հայտնաբերված սև փայլեցրած, զարդարուն կճուճն ու անզարդ քրեղամը (աղ. VI, 6, 7, Ռաֆիկ Բոշյանի անձնական հավաքածու), կարմիր փայլեցրած կավամանի բեկորը ռելիեֆ-ներճկված պատկերներով և երկրաչափական զարդագոտիով՝ Դիմացից (ԼՓԵԹ 1534): Այստեղ, Նիզամի փողոցի վրա պատահաբար բացված դամբարանում, գտնվել է քրեղան, փոքրիկ, խուլ կանթով, զարդարված՝ ռելիեֆ-ներճկված բարդ պատկերներով և երկրաչափական գոտեզարդով (ԼՓԵԹ 419), իսկ Գրիգոր Լուսավորչի փողոցում բացված դամբարանից՝ գավաթ, երկրաչափական զարդերով (ԼՓԵԹ 1338/2):

Վանաձորի հուշարձաններից առավել լավ է ուսումնասիրված Փամբակ գետի մոտ, քիմկոմբինատի դիմաց՝ «Քոսի ճոթեր» կոչվող բարձրադիր բնակատեղին: 1960 թ. է. խանգաղյանն այստեղ պեղել է 25 քմ մակերեսով տարածք: Բացվում են կլոր կացարանի քարե հիմքեր, մոխրով լցված ձվաձև փոսեր, պաշտամունքային և տնտեսական օջախներ, հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ նյութական մշակույթի մնացորդներ (խանգաղյան, 1962, էջ 75-92, Ханзадян, 1963, էջ 152-161, խանգաղյան, 1967, էջ 21-23):

1967 թ. մայիսին, նույն վայրում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ, մասամբ ավերվում է բնակատեղիի մի հատված: Հնագետներ Ռ.Ս. Թորոսյանն ու Օ.Ս. Խնկիկյանն, այստեղից հավաքում են մ.թ.ա. III և I հազարամյակներին պատկանող մեծ թվով խեցեղեն, ինչպես նաև հետախուզական պեղումներ կատարում բնակավայրի ոչ լրիվ ավերված մի հատվածում (տես՝ գծագիրը)*:

Պեղված՝ 3,10x4,10 մ տարածության վրա 40, 60, և 100 սմ խորության

* Հայտնաբերված նյութերը, պեղումների օրագրի հետ, հնագետները սիրով տրամադրեցին մեզ, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

մեջ երևացել են շինարարական երեք հատակներ: Հյուսիսային կողմում բացված 3,45 մ երկարության և 30 սմ հաստության, մանր, քարաշար պատը պատկանել է ուշ բրոնզի դարաշրջանին, որից դուրս 60 սմ խորության մեջ, հայտնաբերվել են նույն դարաշրջանի, հատիկավոր զարդերով խեցեղեն: Պեղավայրի կենտրոնում, հիշյալ պատին զուգահեռ, ձգվել է 50 սմ հաստության, հում աղյուսից պատրաստված վաղ բրոնզեդարյան պատը: Առաջին հատակը (40 սմ խոր.) սվաղված է եղել բաց գույնի կավով, որտեղից հայտնաբերվել են սև փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ՝ կարմիր և գորշ աստառով, իսկ հյուսիս-արևմտյան անկյունում՝ գլանաձև և քառանկյունաձև կավե հենակներ: Երկրորդ հատակի վրա (60 սմ խոր.) դրված է եղել 15 սմ բարձրության շարժական օջախ՝ ներսի կողմից ցցուն ելուստներով, հատակով, ներսի կողմը՝ խնամքով մշակված, դուրսը՝ անմշակ: Այն չափազանց քայքայված է եղել: Կացարանի արևելյան անկյունում, մոխրի հաստ շերտի առկայությամբ, բացվել է անմշակ քարերից պատրաստված տնտեսական օջախ: Երրորդ հատակը (1 մ խոր.) ունեցել է 5-7 սմ հաստության, դեղին գույնի կավածեփ: Այս շերտում գերակշռել են կարմիր փայլեցրած կավամաները՝ սև միջուկով: Գտնվել են խոշոր, սև փայլեցրած կարասների բեկորներ, ոսկրե ծակիչ և կենդանիների ոսկորներ: Դարձյալ նույն՝ հյուսիս-արևմտյան անկյունից հայտնաբերվել է օջախի պայտածև հենակի բեկորը՝ ծառանման, խազված պատկերով: Սա բացատրվում է շինարարական փոփոխությունների դեպքում պաշտամունքային օջախի նույն վայրում մնալու հարմարությամբ, սովորությամբ կամ ավանդույթով: Ճիշտ այնպես, ինչպես Գառնիում, որտեղ շինարարական տարբեր շերտերի օջախները մատած են միմյանց վրա և գտնվում են կլոր կացարանի կենտրոնում (Խանգաղյան, 1969, էջ 13-16):

Չորի ծախ ափին, հողի կտրվածքի մեջ, մոտ 2 մ խորության վրա (այդ մասում բնակատեղիի մշակութային շերտը հասել է 4 մ հզորության), նկատվել է ածխի կուտակում, որտեղից գտնվել է ոսկրե՝ միջանցիկ անցքերով իր:

Զնայած կատարված պեղումների մասնակիությանն ու հետախուզական բնույթին, «Քոսի ճոթեր» բնակատեղին, ինչպես նախկինում, այնպես էլ 1967 թ. երևան հանեց բնակավայրի մի քանի շինարարական հորիզոններ, բազմաթիվ և բազմապիսի խեցեղեն, աշխատանքային գործիքներ և

այլ կենցաղային իրեր, որոնք հարստացրին Տաշիր-Ձորագետի վաղ բրոնզեդարյան գտածոների հնագիտական հավաքածուն:

Խեցեղենը թեև ամբողջական չէ, սակայն, կարելի է տարբերակել կավամանների առանձին տեսակներ ու ձևեր:

Կարասներ. ա) միջին մեծության, լավ հղկված և փայլեցված մակերեսներով, սև գույնի, որն անցնում է նաև կավամանի շուրթից ներս (աղ. VIII, 1-8): Սրանք նրբախեցի են (10-14 մմ հաստության), գլանաձև վզով, լայնաբերան (28-30 սմ), շուրթերը եզերվում են նեղ պսակով և ճկված են դեպի դուրս: Մակերեսները ծածկված են 1 մմ հաստության անգորով: Կավի կտրվածքում նկատվում է երկշերտություն, կապված պատրաստման տեխնիկայի հետ: Այս կարասներին հատուկ են կիսագնդաձև խուլ կանթերը: Վզի հիմքում ունեն երկրաչափական խորադիր գծերով զարդագոտի, որից ցած՝ ուսի լայնացող մասում, մեկ կողմի վրա, ռելիեֆ-ներճկման եղանակով կատարված բարդ զարդաձևեր կամ վերադիր պարույրներ ու տարածն ժապավեններ: Մի քանիսն ավելի պարզ ռելիեֆ-ներճկված զարդեր ունեն նաև վզի վրա (աղ. VIII, 1, 3): Կարասների զարդանկարներն երբեմն ոճավորված կենդանիների և բույսերի տպավորություն են թողնում (աղ. VIII, 1, 3, 5, վերջինը՝ ՀՊՊԹ 2127/2, 1959 թ.): Բեկորներից մեկն օժտված է համա ըյա 1 սմ տրամագիծ ունեցող խուլ կանթիկով, որի վերևում՝ կավամանի վզի վրա, եղջյուրաձև, խորադիր զարդ կա (աղ. VIII, 1): Կանթիկն արված է անշուշտ, ոչ գործնական նպատակով: Այն, վրայի եղջյուրի հետ միասին, խոյի գլուխ է հիշեցնում: Փոքրիկ կանթերի գոյությունը մեծ կավամանների վրա, խոսում է նաև դրանց սիմվոլիկ նշանակության մասին, որի առկայությունը տվյալ կավամանի վրա, այն պատրաստողների պատկերացումներով անհրաժեշտություն էր: Նմանատիպ կարասներ, եղջյուրաձև զարդով, փոքրիկ, խուլ կանթով, Բեշտաշենի ամրոցից հայտնաբերել է Բ.Ա. Կուֆտինը, սակայն, նա դրանք համարում է «պայտաձև զարդ» (Куфтин, 1941, աղ. СХХIV₅): Վերադիր պարույրով կարասը (աղ. VIII, 4) հիշեցնում է Օզնիից (Վրաստան) գտնվածը, որը տեղավորված է եղել կավե բարձրադիր, սեղանաձև հարթակի վրա, փոքրիկ, հաստ պատերով, կոնաձև թասերի կողքին (Куфтин, 1948, էջ 31, նկ. 14, էջ 32, նկ. 15, էջ 33): Մի սև կարասի բեկոր էլ, կարմիր աստառով, կրում է փորագիր պարուրաձև զարդ (աղ. VIII, 8): Պետք է ենթադրել,

որ այս տիպի կարասները՝ աչքի զարնող իրենց նրբությամբ ու շքեղությամբ, բացի տնտեսականից, կարող էին նաև պաշտամունքային նշանակություն ունենալ: Այդպիսիք հայտնի են Շենգավթից, Գառնիից (Խանգաղյան, 1969, էջ 50, նկ. 40), Ջուջևանից (Есаян, 1971, էջ 71, աղ. II, նկ. 4, 5, 6), ինչպես վերևում տեսանք՝ Թագավորանիստից, բոլորովին վերջերս գտնված Լորուտի ավերված դամբարանից* և Քոսի ճոթերի 1959 թ. հավաքածուից (ՀԴԴԹ 2127/2, 8, 22, 31, 38)**:

բ) Երկրորդ խմբի կարասները չափով ու ձևով համապատասխանում են նախորդին, սակայն անփայլ են, բաց վարդագույն և գունաթափ դարչնագույն մակերեսներով, բավական խոշոր կիսագնդաձև կանթերով (աղ. IX, 1): Սրանք հավանաբար օգտագործվել են խոհանոցային նպատակներով, մակերեսներին երևում են կրակի ազդեցության և մրի հետքեր: Կավը ավազախառն է, լավ թրծված: Այս խմբին է դասվում նաև նախկին պեղումներից գտնված մի նմուշ (ՀԴԴԹ 2127/55): Նման խոհանոցային խեցեղեն հանդիպում է նաև Հառիժում (Хаачатрян, 1975, էջ 61-62):

գ) Մեծ, հաստ պատերով (1,6-2 սմ), սև, փայլուն կարասների վերին մասեր (աղ. IX, 2): Ունեն գլանաձև և դեպի իրանը ճկուն անցումով վիզ, բարձր, դուրս ճկված շուրթ, որոնք երբեմն ավարտվում են լայն պսակով: Ներսի կողմից նույնպես հղկված են: Մեկը, վզի հիմքում՝ կիսագնդաձև կանթ ունի: Հարմար են օգտագործվելու տնտեսության մեջ, հացահատիկ կամ գինի պահելու համար: Հավանաբար այս կարասների հետ են կապվում վերադիր զարդերով բեկորները (աղ. IX, 3-5): Նմանօրինակ կարասներ գտնվել են նաև Հառիժում (Хаачатрян, 1975, էջ 60):

Չաներ կամ դոդեր, ա) Տնտեսության մեջ օգտագործվող միջին չափի ամաններ, լայնաբերան, հարթ հատակով և թեք, բարձր կողերով (աղ. IX, 6): Սև են, լավ հղկված, աստառը վարդագույն և փայլեցրած, ունեն կիսագնդաձև մեկ կանթ: Արտաքին պատերի վրա նկատվում են մրի հետքեր: Նման հատակներով, ուղիղ կամ թեք պատերով խոհանոցային խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև Աթարբեկյանում (ՀԴԴԹ 1939/33, 34, 1954 թ.),

* Ո. Բաղալյանի չիրատարակված նյութերից:

** ՀԴԴԹ-ում այս հավաքածուն ներկայացված է որպես «1959 թ. Ժղանովո գյուղից հայտնաբերված»:

Արմավիր բլրում, Սևանում, Ջազիկում (Кучтин, 1944թ, էջ 110, նկ. 65, 1-4), Չառիճում (Хачатрян, 1975, էջ 63): Սրանք հայտնի են նաև Նախ-իջևանի Քյուլ թեփեում (2-րդ շերտ, Абибуллаев, 1965, էջ 49, աղ. 3-րդ, նկ. 2-3), Վանի շրջանում, Էրնիսում (Burney, 1958, էջ 181, նկ. 51, 100, 101, էջ 189 նկ. 103), Յանըք թեփեում (Burney, 1961, աղ. XX, աղ. LXX, նկ. 12), Յյուսիսային Կովկասի Լուզովոյե բնակավայրում և այլուր: Յյուսիս-արևելյան Կովկասում այս կավամանները գոյատևում են մինչև միջին բրոնզի և ավելի ուշ շրջափուլերը (Мунчаев, 1961, աղ. 8-րդ, նկ. 8-13 էջ 88), մինչդեռ հարավում, դրանք անհետանում են վաղ բրոնզի հետ միասին:

բ) Խմբի նմուշները տարբերվում են պատերի կորագիծ պրոֆիլով, աղյուսագույն են, դրսից և ներսից լավ հղկված (աղ. IX, 7,8): Շուրթերը ուղիղ կտրված և դեպի ներս հակված, ունեն հաստ, ցցուն, խուլ կանթեր, տիպական էլառյան խեցեղենի համար (Խանգաղյան, 1979, աղ. IV-6 աղ. IX-2, 6), հանդիպում են նաև Օզնիում՝ կավե շերեփիկների վրա (Кучтин, 1948, աղ. XXXII): Դրանք առկա են նաև Սիրիայում՝ Թայինաթի H և I հորիզոններում (Braidwood and Braidwood, 1960, էջ 403, նկ. 304-12, 16, 17, աղ. 35, 3):

Կճուճները- ա) եռմասանի կառուցվածք ունեն, այսինքն, շուրթից իրանին և դրանից հատակին անցումները շեշտված են, կապված նաև պատրաստման տեխնիկայի հետ (աղ. X, 1): Տարբեր մասերը պատրաստվել են առանձին, ապա միացվել իրար, որը պարզ երևում է «կարից» պոկված տեղերում, դեռևս թաց կավի վրա արված գծերից: Կճուճները մեծ մասամբ սև են, մոխրագույն աստառով, գորշ և կարմիր երանգներ ունեն, ռելիեֆ-ներճկված զարդեր և կիսազնդած կանթ: Նման կճուճներ հայտնի են Շրեշ-բլուրից, Քյուլ-թափայից, Շենգավթից, Քոսի ճոթերի 1959 թ. հավաքածուից և այլ վայրերից:

բ) Անփայլ և անզարդ կճուճի բեկոր, բարակ պատերով, գլանաձև, ուղիղ վզով, լայնաբերան, ոչ այնքան ուռուցիկ իրանով, ներսից լավ հղկված, աղյուսագույն մակերեսի վրա երևում են մրի հետքեր: Բերանի տրամագիծը եղել է 16 սմ, օգտագործվել է տնտեսության մեջ (աղ. X, 2):

Քրեղաններ - ա) կորագիծ պրոֆիլ ունեն, շուրթը եզերում է դուրս ճկված, փռված պսակը, անցումը դեպի հատակը շեշտված է (աղ. X, 3-5),

սև և դարչնագույն մակերեսները հղկված են ու փայլեցված, երբեմն մաև մերսի կողմից: Աստառը մոխրագույն, սև կամ գունաթափ դարչնագույն է, կավը՝ խոշոր, ավազախառն: Սրանց համար բնորոշ են խուլ կանթերը և փոսիկների ու ռելիեֆ «բեղիկների» զարդաձևերը՝ տարածված էլառում (Խանգադյան, 1979, էջ 25, նկ. 16, էջ 46, նկ. 60), Արագածում և Գեոյ թեփեում:

բ) Կորագիծ պրոֆիլով, շուրթի շեշտված պսակով, խորը, մեծ, լայնաբերան, սև փայլեցրած մակերեսով և վարդագույն աստառով (աղ. X, 6,7): Մեկը զարդարված է փորագիր գույգ «բեղիկներով» և գույգ փոսիկներով, մյուսը՝ ռելիեֆ պատկերներով: Այստեղ արտահայտված է կենդանակերպ մի կերպարանք, նիզակ և նրա առջև՝ արև հիշեցնող խաչաձև պատկեր: Ուշագրավ է կենդանու, մետաղե զենքի և երկնային մարմնի համադրությունը, որոնք, հմերի պատկերացմամբ մոգական և պաշտելի կերպարներ էին: Նման ռելիեֆ պատկերներով հարուստ է Հառիժի վաղ բրոնզե դարյան խեցեղենը (Хачатрян, 1975, էջ 65, նկ. 22, էջ 66, նկ. 24, էջ 67, նկ. 26):

Վաղ բրոնզի կուր-արաքսյան մշակույթին բնորոշ է մաև խեցեղենի վրա մետաղե իրերի պատկերումը, ինչպես օրինակ՝ դաշույն, նիզակ, կարթ, շքասեղ և այլն (Джавახишвили, Глonti, 1962, աղ. IV, 411, Исмайллов, 1965, էջ 62, նկ. 5Б, Խանգադյան, 1969, էջ 76, նկ. 1-3):

Սափորը – սև փայլեցրած է, բարձր և նեղ վզով, իրանն ուռուցիկ, եռամաս հորինվածքով և երեք կիսագնդաձև կանթով (աղ. XI, 1, 2): Վզի հիմքի լայնացող մասում՝ գծագարդ, լայն, երկրաչափական ուղորանախշ զարդերով գոտի ունի, որից դեպի կանթերն են իջնում ուղղահայաց զարդարուն ժապավեններ: Եռականթ սափորները վաղ բրոնզի մշակույթում փոքրաթիվ են, սակայն տարածքային մեծ ընդգրկում ունեն: Հանդիպում են Գառնիում (Խանգադյան, 1969, էջ 71, նկ. 69), Էջմիածնի Մոխրաբլրում (Էջմիածնի գթ. թիվ 2066), Շիրակավանում,* Սադախլոյում, Կվաքխեթեթիում, Օզնիում (Кыфтин, 1948, աղ. XXXIX) և այլուր: Սրանք անզարդ են, տանձաձև, լայն ու ցածրադիր իրանով: Քոսի ճոթերինը տարբերվում է իր շքեղությամբ, իրանի շեշտված ձևերով և ուղորանախ-

* Ռ. Թորոսյանի, Օ. Խնկիկյանի, Լ. Պետրոսյանի պեղումներ, նյութերը հրատարակության նախապատրաստական փուլում են:

շերի գեղեցիկ զարդագոտիով: Թույլ արտահայտված մման փորագիր գոտի և ներձկված զարդեր ունի, սև, գորշ աստառով մի բեկոր (աղ. XI, 3): Այս զարդաձևերը տարածված են Շենգավթի կավամանների (Սարդարյան, 1967, էջ 182, նկ. 3, 5, էջ 183, նկ. 3-6) և ինչպես տեսանք՝ Շամլուղի կճուճի վրա: Ոլորանախշերի և եռանկյունների մույնպիսի համադրություններ կարելի է տեսնել Շիրակավանում, Էլառում (Խանգաղյան, 1979, էջ 33, նկ. 31, աղ. I, նկ. 6, աղ. II, նկ. 3, 7, 11, աղ. III, նկ. 2-6), Կառնուտի խեցեղենի վրա (Бадальян, 1984, էջ 234, նկ. 3-ի 4-ը, 7, 11, 14, 17, 18, 20): Վերջին տարիներին, Կառնուտում հայտնաբերվել են երեք սափորներ՝ Քոսի ճոթերի սափորի ճշգրիտ մմանակները, որոնցից մեկն անզարդ է, մյուսները՝ կրում են մույն զարդագոտին, սակայն, իրանի լայն մասում օժտված են ռելիեֆ-ներձկված շքեղագույն ու բարդ զարդանախշերով (Ռ. Բաղալյանի պեղումներից):

Թասեր — ա) նրբախեցի են, ընդգծված շուրթերով, որոնց ստորին մասում՝ երկրաչափական, փորագիր զարդագոտիներ կան, իսկ լայնացող մասում՝ ռելիեֆ-ներձկված զարդեր: Իրանի ձևերը շեշտված են, կտրուկ անցումներով (աղ. XII, 1-5): Երկրաչափական զարդերը՝ հիմնականում զույգ գծերով բեկյալների մեջ լցված գծիկներ են, իսկ մի դեպքում, խառն, երկրաչափական պատկերների մեջ լցված՝ կետիկներ: Ռելիեֆ-ներձկված զարդերի մեջ դիտվում են բուսական և կենդանական ռճավորված պատկերներ (կան մաև անզարդ մմուշներ): Նման թասեր առկա են մաև Քոսի ճոթերի նախկին հավաքածույուն (ՀԴԴԹ 2127/3, 34-36), Թագավորանիստում, Կառնուտում և այլուր:

բ) Կոնաձև թասերի բեկորներ, կլորավուն ավարտվող ուղիղ շուրթերով, ոչ այնքան խնամքով պատրաստված, սակայն լավ փայլեցրած՝ ներսից և դրսից: Մակերեսները սև, բաց մոխրագույն և դեղնավարդագույն են, աստառը՝ գունաթափ դարչնագույն կամ գորշ (աղ. XII, 6, ՀԴԴԹ 1961/3): Մեծ մասամբ անզարդ են և ձեռքով պատրաստված: Այս տիպի թասի զարդարուն բեկոր հանդիպել է Լորուտի կաթի գործարանի տարածքից:

գ) Թասիկներ (աղ. XI, 4-6), սև փայլեցրած կամ մուգ մոխրագույն՝ բաց երանգներով, նրբախեցի, զարդարված երկրաչափական գոտիով և ռելիեֆ-ներձկված զարդերով: Խեցին լավ մաղված է ու թրծված, որոնք ի-

րար խփելիս, մետաղական ձայն են արձակում: Ուշագրավ է երեքական կիսաշրջանների կամ ծաղկաշրջանների զարդածնը, որ հայտնի է նաև Թագավորանիստից և ավելի ուշ թվագրվող՝ Կամակատարից (համազդայան, 1969, էջ. 87-88): Սա բնորոշ զարդածն է միջին բրոնզի գունագարդ թասերի համար, հանդիպում է նաև արծաթի վրա (Վանաձորի հարուստ դամբանաթումբ) և ինչպես տեսնում ենք, սերվում է վաղ բրոնզի դաշրջանից:

Գավերը – ուղղահայաց, հաստ պատեր ունեն, կտրած շուրթ՝ պսակված 20-26 մմ. լայնության բարձրադիր, երբեմն դեպի ներս հակված գոտիով, որի վրա մեծ մասամբ երկրաչափական հյուսեղ գծագարներ կան (աղ. XIII, 1-4): Այդ մասում խեցին անփայլ է, իսկ իրանը և ներսը՝ փայլեցրած: Մակերեսները սև են, գորշ և կարմիր: Բեկորներից մեկի վրա (ՀԴՊԹ 2127/40), թույլ սեղմելու եղանակով կատարված է կիսապարուրածն փայլազարդ (աղ. XIII, 4), մյուսը օժտված է եղել կիսագնդածն կանթով (աղ. XIII, 3, ՀԴՊԹ 2127/53): Ուղղահայաց պատերով և շուրթի լայն պսակով նմանատիպ զարդարուն, շքեղ բեկորներ գտնվել են նաև Կառնուտի վերջին տարիների Ռ. Բադալյանի պեղումներից: Այսպիսի ձևավորում ունեն Շենգավթից (Սարգսյան, 1967, էջ 187, աղ. LXI), ինչպես նաև Հռոմից հայտնաբերված կավամանների շուրթերը (Badalian, Kohl, Stronach, Tonikjan, , 1994, էջ. 17, նկ. 11):

Գավաթներ – այստեղ խմբավորված են խեցեղենի նուրբ և փոքրածավալ բեկորների համեմատաբար երկար վիզ ունեցող և բարձր տեսակները (մոտ 8-10 սմ): Սրանք (աղ. XIV, XV, գ) խմբի թասիկների որակն ունեն, մի մասը բոլորովին անզարդ է, մյուսներն օժտված են երկրաչափական նուրբ գծագարներով: Կանթերը մեծ մասամբ խուլ են, առկա են շուրթից սկսվող եռանիստ կանթեր, որպիսիք հանդիպում են Հառիճում (Хагратян, 1975, նկ. 20) և ինչպես տեսանք Թագավորանիստի և Լորուտի խեցեղենի վրա: Գավաթները սև են, մոխրագույն, բաց մոխրագույն արծաթափայլ, վարդագույն, բոլորն էլ լավ փայլեցրած: Սև փայլեցրած, լայնաբերան գավաթներից մեկը, երկրաչափական զարդագոտու փոխարեն, հատվող անկյունների, աստիճանածն և սլաքածն պատկերներ ունի, որոնք կարող էին լինել հմայական, մոգական նշաններ (աղ. XIV, 1): Վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին ոչ բնորոշ և անհասկանալի նշաններ

կրող խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև Թռեղքից (Куфтин, 1941, էջ 109, նկ. 116), Ամիրանիս-Գորայից, Յանըք-թեփեից: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ դրանք պիկտոգրաֆիկ նշաններ են կամ նախնական գրեր: Ս.Բառնեյը գտնում է, որ եթե Յանըք-թեփեի թասի (վաղ բրոնզ I) շուրթի մոտ արված նշանները կարող էին տեղական գրեր լինել, ապա, դրանք գլխավորապես պետք է փայտի վրա գրվեին, ինչպես խազված զարդարանքը և որ խեցեղենի որոշ տեսակներ իրենց փայտե նախատիպերը պիտի ունենային (Burney, 1961, էջ 141-142): Նույնանման նշանները Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում դիտվել են որպես գաղափարագրեր (Մարտիրոսյան, 1973): Պաղեստինի Լաչիշ IV հուշարձանի վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի վրա, զատ-զատ կարելի է տեսնել սլաքի, հատվող անկյան, աստիճանաձև և այլ նշաններ (Tufnell, 1958, տախտ. 18, 70, 73, տախտ. 62, 303): Գավաթները թասիկների մման շատ տարածված են և հանդիպում են վաղ բրոնզեդարյան բոլոր հուշարձաններում:

1967 թ. Քոսի ճոթերում հայտնաբերվեցին նաև յուրատեսակ կավանանների բեկորներ, որոնց փոքր չափերը թույլ չեն տալիս վերականգնելու իրի ամբողջական ուրվագիծը: Դրանցից է հաստ պատերով (1-1,5 սմ) «սրվակի» բեկորը, որի վզի բացվածքը չի հասնում 3 սմ-ի: Սա վարդագույն մակերես և աստառ ունի, շուրթի ներսի կողմը՝ սև փայլեցված է: Կանթը պատրաստված է «սրվակի» պատի հետ միասին և անցքը բացված է մեկ կողմից: Այն գործածվել է հավանաբար օժանդակի համար: Մյուսը, սև փայլեցված, գորշ աստառով, կոնաձև կավամանի ստորին մասի կեսն է: Այն ունեցել է 3 ոտք՝ չորսական սմ լայնությամբ, իրարից 12 մմ հեռու: Հատակի վրա 1,5 սմ լայնությամբ փոսիկներ են արված: Ոտքերով կավամանները այս շրջափուլում այնքան էլ տարածված չեն, սակայն հանդիպում են որոշ հուշարձաններում: Ամիրանիս Գորա, Հյուսիսային Կովկասի Բամուտի դամբարանադաշտում (Мунчаев, 1961, նկ. 45, 3), Թայինաթի յ հորիզոն (Braidwood and Braidwood, 1960, նկ. 334-27): Դեղնավուն շուրթի մի բեկոր էլ՝ խոշորավազ միջուկով, դեպի ներս ձգվող եռանկյունաձև, հարթ ելուստ ունի (աղ. XIII, 5): Ներսի կողմը հղկված ու փայլեցված է, դրսի կողմն՝ անմշակ: Այն կարող էր լինել երկու կողմից ներս ճկված շուրթերով, այսպես կոչված ընկույզի կեսի ձևով քրեղան, որպիսին տեսանք Թագավորանիստում, հայտնի են նաև Շեն-

գավթից, Արզնիից, Էջմիածնի հին հավաքածուից (Куфтин, 1944թ, էջ 110, նկ. 65, 1-4), Գառնիից (Խանգադյան, 1969, էջ 63, նկ. 61), Հառիճից, Այրումից (Есаян, 1971, էջ 73, աղ. VI, նկ. 7-9), Օզնիից և Բեշտաշենից (Ջորջիկաշվիլի, Դոգաձե, 1974, աղ. 18, 33): Սակայն, բեկորի դրսի կողմի անմշակ լինելը և եռանկյունաձև փռված շուրթը կարծես նմանեցնում է այն, օջախի կամ հենակի ելուստի: Լեմբը գտնում է, որ այս տիպի ելուստները կարող էին Կարազի օջախի գնդաձև ելուստների նախատիպը լինել (Lamb, 1954, էջ 27, նկ. 3-ի 4-ը):

Քոսի ճոթերում հայտնաբերված օջախներն ու հենակները պատրաստված են ավազախառն ու հարդախառն, կոպիտ կավից: Շարժական կլոր օջախը, շուրջ 60 սմ տրամագիծ և 15 սմ բարձրություն ունի: Մակերեսը դեղնա-գորշավուն է, հղկված, եզրերը զարդարված են՝ բեկյալներ կազմող, երեքական խորադիր գծերով (աղ. XIII, 6, 7): Ներսի կողմից, օջախը երեք ցցուն ելուստ ունի: Նման շարժական օջախներն ու հենակները մեծ տարածում ունեն Հայաստանում, հայտնաբերվել են Քոսի ճոթերի նախկին պեղումներից, Շենգավթից, Ղարա-թափայից, Մոխրաբլրից (Խանգադյան, 1967, էջ 65-66) և 1997 թ. Լուսաղբյուրից, հնագետ Պ. Ավետիսյանի կողմից:

Հենակներ – ա) գլանաձև (աղ. XVI, 1), վերին մասում փոքր-ինչ լայնացող ու ներճկված (բարձր. 7,3 սմ), բ) քառանկյուն, սեղանաձև, կլորացող անկյուններով (պահպանված մասի բարձրությունը՝ 5,5 սմ, մակերեսը՝ 7x7,5 սմ), որը կոտրվել է կենտրոնից, հորիզոնագծով անցնող խողովակաձև, խաչաձևվող անցքերից (աղ. XVI, 2): Այս երկու տիպի հենակները բնորոշ են վաղ բրոնզի մշակույթին, հայտնի են Շենգավթից, Ծալկայի շրջանի Գունիա գյուղից (Куфтин, 1948, աղ. XXXI), ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի Լուզովոյե բնակավայրից (Мунчаев, 1961, էջ 124, նկ. 44-1,3), որոնք նույնպես կողքերից անցքեր ունեն՝ կրակից հեշտությամբ հանելու համար: գ) Հավանաբար պայտաձև հենակի ծայրամաս (պահպանված մասի բարձր. 8 սմ), որի վերին մակերեսն ու եզրերը լայնակոս գծեր ունեն, իսկ ներսի մակերեսը՝ կենաց ծառի խազված պատկեր: Ծայրը թեթևակի բարձր է: Հենակը դրսի կողմից, ստորին մասում՝ լայնանում է, որտեղ այն մրոտ է ու կոպիտ, իսկ ներսի կողմը՝ կրակի ազդեցությունից լավ թրծված ու կարմրած (աղ. XVI, 3): Նման զարդերով

պայտածն հենակ, Հայաստանում, առայժմ մեզ հայտնի չէ: Այն իր վերին մակերեսի ակոսներով և ծայրի բարձրությամբ հիշեցնում է Հյուսիսային Կովկասի Դոլինսկոյե բնակավայրի երկճյուղ, աղյուսաման հենակները (Крутов, Подгаецкий, 1941, էջ 171, աղ. III, Мунчаев, 1961, էջ 121, նկ. 43, 1-2): Քոսի ճոթերի այս հենակը առայժմ եզակի է իր ո՛չ կենդանակերպ կամ մարդակերպ, այլ բուսական պատկերներով: դ) Քոսի ճոթերում գտնված մի այլ, պայտածն հենակի ծայրաբեկոր (ԼՓԵԹ 515), ներկայացնում է եղջերավոր կենդանու գլուխ՝ հավանաբար խոյի, մեծ եղջյուրներով, կլոր, խորադիր աչքերով, սրացող դնչով: Պահպանված մասի երկարությունը՝ 20 սմ է, բարձրությունը՝ 17,5 սմ (նկ. 8): Այսպիսի հենակներ գտնվել են Շենգավթում (Սարդարյան 1967, էջ 175, նկ. 3), Հառիժում, Ամասիայում (Хачатрян, 1975, նկ. 39-41), Կառնուտում, կապվելով ոչխարի և արևի պաշտամունքի հետ (Бадалян, 1985, էջ. 39-41):*

Պայտածն հենակներն ընդհանուր առմամբ տարածված են Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի և Սիրիայի վաղ բրոնզի հուշարձաններում: Դրանք մեծ մասամբ օժտված են կենդանակերպ կամ մարդակերպ քանդակներով, որոնք հիմնականում նշանավորում են արական սկիզբը: Կարծիք կա այն մասին, որ դրանք կացարաններում օջախների վրա դրվելով, խորհրդանշել են տղամարդու կողմից տնային օջախը արգասավորելու գաղափարը (Кушнарева, Чубинишвили, 1970, էջ. 165): Ուսումնասիրելով սիրիական Ամուկի դաշտից գտնված մի քանի հարյուր պայտածն հենակների բեկորները, հնագետները հանգել են այն եզրակացության, որ սրանք ոչ թե օջախի, այլ կավամանների հենակներ են, քանի որ գոյություն ունեն շատ փոքրիկ տեսակները: Բացի այդ, մակերեսի գունավորումը ցույց չի տալիս, որ թրծվելուց հետո, մորից ենթարկվել են կրակի ազդեցության (Braidwood and Braidwood, 1960, էջ. 372): Հիրավի, եռամաս հորինվածքով կավամաններն, իրենց փքուն իրաններով և անհամեմատ փոքր մատուկներով, չէին կարող կայուն մնալ, առանց հենակների: Պետք է ընդունել, որ վաղ բրոնզի պայտածն հենակները,

* Մ.թ.ա III-II հազարամյակներում Հայաստանում մեծ տարածում գտած խոյի պաշտամունքի մասին, լավագույնս վկայում են ժայռապատկերները: Ոճավորված կենդանին այստեղ հանդես է գալիս երկնային մարմինների և կենդանիների միջավայրում, խորհրդանշելով երկնային երևույթ, մարմին, իսկ կենդանականարում՝ զարնամային համաստեղություն: Ավելի ուշ, խոյը պաշտվել է նաև սրբաբաններում, որը հարատևել է մինչև ուրարտական և ավելի ուշ ժամանակներ (Мартirosян, 1971, էջ 67-68):

կավե արծանիկների և սրբազան օջախների նման, եղել են պաշտամունքի հետ առնչվող իրեր: Օջախ, կրակ, հենակ, կավաման, տապակվող միս հասկացությունները չեն ընկալվել իրարից անկախ, այլ դիտվել են իբրև մեկ ամբողջական, սրբազան համալիր (Антонова, 1990, էջ. 53)

Քոսի ճոթերում հայտնաբերվել են քարե տարբեր աշխատանքային գործիքներ: Մանգաղի ներդիրները (աղ. XVI, 4-6, 10, 11) սև վանակատից և վարդագույն կայծքարից (աղ. XVI, 5), երկկողմանի, հարթ մշակում ունեն: Աշխատող կողմերն ու մակերեսները մշակված են ճգմելու եղանակով արված ռետուշով: Կայծքարե ներդիրը երկարավուն է, գոգավոր աշխատող մասով, որտեղ կայծքարն ավելի հաստ է ու լայնացված: Նման մշակումով ներդիրներ գտնվել են բազմաթիվ հուշարձաններից, այդ թվում Քոսի ճոթերի պեղումներից (Խանգադյան, 1962, էջ 81):

Սև վանակատե քերիչները հիմնականում երկկողմանի մշակում ունեն՝ խոշոր ցլեպներով հարթեցնելու եղանակով արված: Եզրերը մշակված են ճգմելու եղանակով (աղ. XVI, 7-9, 12-15):

Դանակը՝ սև վանակատի միջուկից պոկված, կտրվածքում՝ սեղանաձև շեղբիկ է (աղ. XVI, 16): Գտնվել է մաև ոսկրե, բոլոր կողմերից մշակված, անհայտ նշանակությամբ իր (աղ. XVI, 18), իսկ ձախակողմյան երկու մետր խորության հողի կտրվածքից՝ երեք միջանցիկ անցքով, հավանաբար ջուլհակի ոսկրե գործիք, ընկած վառված գերանի կամ ջուլհակի դազգահի մոտ (աղ. XVI, 17):

Հայտնաբերվել են մաշվածության հետքերով աղորիքների բեկորներ մոխրագույն բազալտից, (աղ. XVII, 1, 2), գետաքարերից պատրաստված տրորիչներ ու սանդկոթեր (աղ. XVII, 3, 4), կոկիչ՝ հրաբխային շլակից (աղ. XVII, 5): Վերոհիշյալ քարե գործիքները լայնորեն կիրառվել են վաղ բրոնզի դարաշրջանում և այս մշակույթի գրեթե բոլոր հուշարձաններում (Բայբուրդյան, 1937, նկ. 14-24, Սարդարյան, 1967, էջ 172, աղ. XLVII, նկ. 5-11, Խանգադյան, 1967, աղ. II-IV) և այլն:

Ուշադրության արժանի է մոխրագույն անդեզիտո-բազալտից պատրաստված սեպաձև կացինը, հղկված ու փայլուն (պահպանված է միայն աշխատող սայրը), կտրվածքում՝ ձվածիր (աղ. XVII, 6): Սա, հավանաբար ունեցել է 13-15 սմ երկարություն, հիշեցնում է Քեթի կացինը, սակայն ավելի մոտ է էջմիածնի դիորիտե կացնին, որը Ե. Բայբուրդյանի ենթա-

դրությամբ, կարող էր գտնված լինել դիորիտի հանքեր ունեցող վայրերից (Ալավերդի, Փամբակ, Միսխանա, Ջանգեզուր և այլն, Բայբուրդյան, 1937, նկ. 8):

Առկա են նաև շաղափված անցքերով տուֆե անվակներ, ըստ երևույթին, կապված ջուլիակության կամ թելի արտադրության հետ;

Քոսի ճոթերում հայտնաբերված կավամանների հետաքրքիր մնուշներ են պահպանվում Լոռի-Փամբակի Երկրագիտական թանգարանում: Դրանք եռամաս հորինվածքով գավաթներ են, զարդարված ռելիեֆ-ներճկված պատկերներով, այդ թվում սակրաձևերով և երկրաչափական զարդագոտիներով (ԼՓԵԹ 546-547); Ռելիեֆ-ներճկված զարդեր ունի նաև Ժդանովոյից հայտնաբերված քրեղանը (ԼՓԵԹ 559):

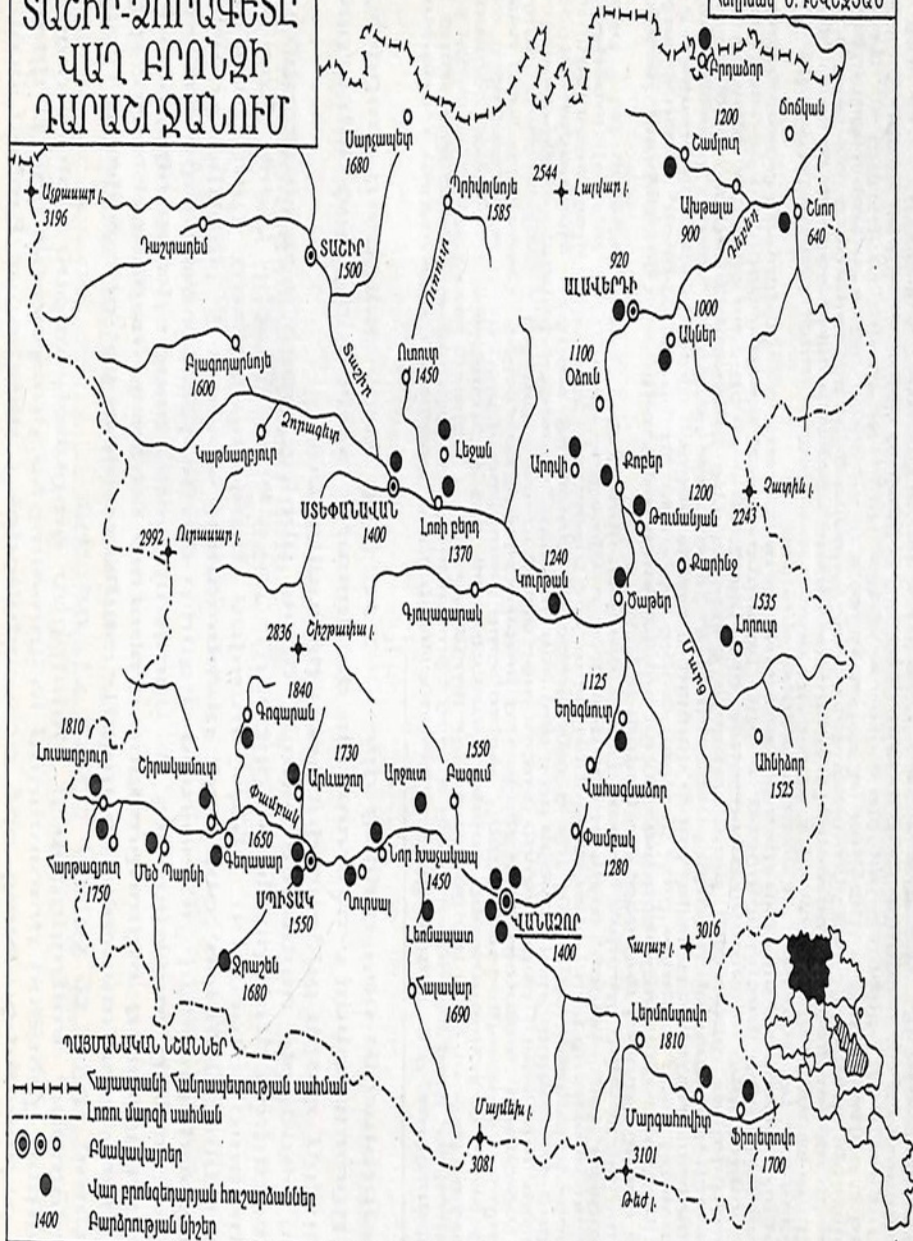
Այսպիսով, վաղ բրոնզի դարաշրջանում, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային փոքրիկ գավառը՝ Տաշիր-Ձորագետը, հանդիսացել է կուր-արաքսյան մշակույթի կարևոր օջախներից մեկը և բնակեցվել բավականին խիտ, հիմնականում տեղաբաշխվելով Ձորագետ, Փամբակ և Դեբեդ գետերի ավազաններում: Այստեղ փաստագրված, մեզ հայտնի ավելի քան երեսուհինգ հնավայրերը, բոլորովին էլ չեն արտացոլում իրականում գոյություն ունեցած բնակատեղիների և դամբարանադաշտերի քանակն ու խտությունը, որոնք անկասկած ի հայտ կգան հետագայում (տես՝ քարտեզը):

Տաշիր-Ձորագետի բնակավայրերի մեծ մասն, իրենց դիրքով, քարաշեն, կավաշեն, շրջանաձև և քառանկյուն հատակագծեր ունեցող կացարաններով, համապատասխանում են Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային բնակավայրերին (Կոտայք, Արագածոտն): Սրանք կապեր են դրսևորում նաև Շիրակի հուշարձանների հետ և դրանց նման ամայանում, մինչև ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանները (Хачатрян, 1975, էջ 39-40):

Վաղ բրոնզեդարի հասարակության տնտեսական հիմքը եղել է երկրագործությունը և անասնապահությունը, որտեղ առաջնային դեր է կատարել հացահատիկային տնտեսությունը: Ոռոգելի հողագործությունը թեև Արարատյան դաշտում փաստագրված է մ. թ. ա. V հազարամյակից (Թորոսյան, 1971, էջ 244-245), սակայն Տաշիր-Ձորագետի մեծ մասում, մթնոլորտային առատ տեղումների պայմաններում, մույնիսկ այժմ, շատ

ՏԱԵՐ-ԶՈՐԱԳԵՏԸ ՎԱՂ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐԱՇՐԱՆՈՒՄ

Ներկայ Ս.Դ.Ե.Զ.Յ.Մ.

վայրերում, արհեստական ոռոգման կարիք չի զգացվում:

Երկրագործության մեջ օգտագործվել է կենդանու քաշող ուժը, իսկ սայլերի միջոցով կատարվող աշխատանքը կասկածից վեր է, վկայված՝ բազմաթիվ սայլակների և անիվների մանրակերտերի գոյությամբ (Хачатрян, 1975, էջ 74, նկ. 35, էջ 77, նկ. 37):

Անասնապահությունն ավելի արդյունավետ էր, մանավանդ Լեռնային պայմաններում՝ անասնակերի հարուստ բազայի առկայությամբ: Այն ամբողջ տարին ապահովում էր բնակչությանը մսով, կաթնամթերքով, հագուստով, կաշվով, աշխատող ուժով և գուցե մեզ համար անհայտ այլ միջոցներով: ինչպես, օրինակ, Արարատյան դաշտում, Ներքին Չարբախ և Նորաբաց գյուղերի միջև գտնվող բնակատեղիում (հում աղյուսից կառուցված կլոր կացարաններով), 1979 թ. բացվեցին իրար վրա դարսված քրոցներ, ամբողջությամբ լցված որպես վառելանյութ վառելանյութ պահվող՝ մանր եղջերավորների կտտորներով*:

Անտառներով հարուստ այս գավառում, անկասկած մեծ դեր ուներ որսորդությունը, որի մասին վկայում են մաև Քոսի ճոթերում գտնված ոս-

* Պեղումները Գ.Ե. Արեշյանի, Զ.Ռ. Իսրայելյանի և Ս.Յ. Դևեջյանի: Նորաբացը՝ բլուրների վրա կառուցված, վաղ բրոնզեդարյան ոչ մեծ բնակավայր է, արևելքից և հարավ-արևելքից շրջապատված խոր ու լայն խանդակով: Բնակավայրի մոտ 1 հեկտար տարածքից, պեղվել է շուրջ 1000 քառ. մ: Մշակութային շերտի հզորությունը 1 մ է, շինարարական երկու հորիզոնով: Շրջանաձև հատակագծով տներն, ամրացման նպատակով հիմքերին կից, ներքին և արտաքին շրջագծով, աղյուսաշեն և կավաշեն ցածր «թմբիկներ» ունեն: Բացվեցին չորս տիպի օջախներ, այդ թվում՝ երկմասանի կամարաձև ծածկով փուռ, իսկ No 7 տան բակում՝ երկմասանի հնոց-վառարան: Հետաքրքիր են և կարևոր անքերի շրջագծով փորված պաշտամունքային, կավածեփ հորերը (միջինը՝ 1,3 մ տրամագծով), կապված թաղման արարողությունների և հոգեպաշտության հետ: Սրանք պարունակում են խեցեղենի բեկորներ կամ ամբողջական կավամաներ, աղորիքներ, աղյուսներ, վառված և չվառված ոսկորներ, եղեգնի դաջվածքներ, պաշտամունքային ձևավոր քարեր: Ո՛րոշ փոսերի վրա ուժեղ հորեփի հետքեր կան: Նկատվեց նաև վերին մասում կոնաձև, կավածեփ հոր:

Նորաբացում հայտնաբերվեց մեծ քանակությամբ սև, փայլեցրած մակերեսով, վարդագույն աստառով շքեղ, ինչպես նաև խոհանոցային խեցեղեն, քարե գործիքներ, պաշտամունքային առարկաներ և այլն: Բնակավայրի ոսկրային մնացորդները պատկանում են ընտանի և վայրի կենդանիների (խոշոր և մանր եղջերավոր, ձի, խոզ, շուն, եղջերու, ջեյրան, մապաստակ): Բնակավայրի տարածքը հանդիսանում է մաև միջին բրոնզեդարյան դամբարանադաշտ: Դամբարաններն արտաքին նշաններ չունեն, խուցերը կլոր են կամ ձվածիր: Աչքի են ընկնում կատակոմբային դամբարանները, որոնք, ըստ երևույթին, հնագույններից են Կովկասի տարածքում: Հյուսիսային բլրի վրա հանդիպում են աղյուսաշեն արկղերում կատարված քրիստոնեական, ինչպես նաև ուշ մահմեդական թաղումներ:

Պեղումները իրականացրել է ՅՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի արշավախումբը: Արդյունքները հրատարակված չեն: Կարդացվել են զեկուցումներ 1981 թ. Թբիլիսիում և Երևանում. Գ.Ե.Արեշյան, Ս.Յ. Դևեջյան, Զ.Ռ. Իսրայելյան, «Հուշարձանների պեղումներ Նորաբաց և Ներքին Չարբախ գյուղերի միջև», Հայկ. ՍՍՀՄ-ում 1979-1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, 1981, էջ 25-27, Арешян Г.Е., "Норабац-новый памятник эпохи бронзы", АО, 1779 г., стр. 423.

կրաքանական մնացորդները. ազնիվ եղջերու, վայրի այծ, կիտար, վարազ (Ханзадян, 1963, էջ 155):

Կավամանների մեծ կուտակումները բնակավայրերում և դամբարաններում, դրանց բազմազան ձևերն ու տեսականին, տեխնիկական միօրինակ հորինվածքները, որակական և գեղարվեստական բարձր հատկանիշները, թույլ են տալիս խոսելու խեցեգործության մասսայական, մասնագիտացված արտադրության մասին: Ջարմանք է պատճառում ռելիեֆներձկման եղանակով կատարված զարդերի մտահղացումը, որտեղ, մեր կարծիքով, բրուտագործ-վարպետը, հասել է ոճավորման բարձրագույն մակարդակի:

Ի տարբերություն էնեոլիթյան խեցեղենի, այստեղ գերիշխում են համարյա մետաղական փայլով և վարպետորեն զարդարված կավամանները, որոնց կավը մեծ մասամբ լավ մաղված է, երբեմն խառնված ավազով: Հարող օգտագործվել է օջախների և այլ իրերի պատրաստման համար: Գոյություն ունեին բրուտագործական հատուկ արհեստանոցներ: Լորուտի արհեստանոցի և թրծման կլոր հնոցների մասին, մասամբ, խոսվել է վերևում: Այստեղ գործել է արհեստանոցի մի ամբողջ համալիր՝ օժանդակ կառույցներով: Այն բաղկացած է եղել կավախմորի նախապատրաստման, կավանոթների ձևավորման, թրծման և փայլեցման բաժանմունքներից: Գտնվել է մեկ ու կես տասնյակի հասնող ավարտուն և կիսավարտ կավաման, աշխատանքային գործիքներ և հավանաբար բրուտի դուրգի մաս: Կավամաններից մեկի մեջ պահպանված է եղել կլորահատիկ ցորեն (Ավետյան, 1981):

Տաշիր-Ձորագետի խեցեղենի ձևերն ու զարդերը կապվում են Արարատյան դաշտի, հատկապես Շենգավթի III և IV շերտերի նյութերի հետ, որտեղ խեցեղենի վիզը գոտևորող երկրաչափական զարդը զուգորդվում է ուսի լայնացող մասում կատարված ռելիեֆ, ռելիեֆ-ներձկված բարդ ու ճկուն զարդաձևերին (Սարգսյան, 1967, էջ 226): Առկա են նաև կավամանի համարյա ամբողջ մակերեսով կատարված երկրաչափական զարդերը, դարձյալ բնորոշ Շենգավթին: Վերոհիշյալ խեցեղենը համապատասխանում է Է. Խանգադյանի կողմից խեցեղենի տիպաբանական դասակարգման երկրորդ խմբին (Խանգադյան, 1967, էջ 74-75):

Վանաձորի ռելիեֆ-ներձկված, բարդ զարդեր կրող խեցեղենը մոտե-

նում է նաև Նոյեմբերյանի և Շիրակի նյութերին: Հիմք ընդունելով զարդերի բարդությունը, ժամանակին է. համազարդանի կողմից առանձնացվել է խեցեղենի Կառնուտ-վանաձորյան խումբը: Այժմ, այդ խումբը առավել սերտաճել է, հայտնաբերված նորանոր գտածոների շնորհիվ, որոնք, ինչպես տեսանք, նույնանուն են ոչ միայն զարդերով, այլև խեցանոթների բազմազանությամբ:

Առանձնանում են բարձրադիր, շեղանկյուն զարդերը (Մաշտոցի բլուր, Թագավորանիստ), որոնք աչքի են ընկնում զարդարվեստի պարզ և զուսպ հորինվածքով:

Հանդիպում են նաև փոսիկներով և «բեղիկներով» զարդարված, ուղիղ և կոնաձև պատերով անոթներ, միակամք խոհանոցային ամաններ, կեղծ կանթեր, որոնք բացահայտում են կապերը Էլառի, Քեթիի, Ամիրանիս գորայի, Գեոյ թեփեի K շերտի, Կարագի, Յանըք թեփեի, Բաբա-դեր-վիշի և այլ հուշարձանների հետ: Մշակութային առնչություններ են դիտվում Տաշիր-Ձորագետի և սիրիական Ամուկի դաշտի, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի բնակավայրերի հետ:

Ելնելով վերոհիշյալ հուշարձանների հետ ունեցած բազմաթիվ զուգահեռներից և շենգավիթյան ու կառնուտյան համալիրների ռադիոածխածնային նորագույն տվյալներից (Բադալյան, 1996, էջ 12-14), Տաշիր-Ձորագետի ներկայացված խեցեղենը ընդհանուր առմամբ կարելի է վերագրել վաղ բրոնզի վերջին փուլին, թվագրելով մ. թ. ա. XXVI-XXIV/XXII դարերով:

Տաշիր-Ձորագետի համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված վաղ բրոնզի մշակույթը, այնուամենայնիվ, ներկայացնում է Հայաստանի վաղ մետաղագործության ամենահարուստ տեսականին: Այստեղ, պղնձի և բազմամետաղային հանքերի առատությունը, որոնց մի մասը շահագործվել է մ. թ. ա. III հազարամյակում (Геворкян, 1980, էջ 25), որոշիչ դեր են խաղացել և խթան հանդիսացել մետաղագործական այս օջախի ձևավորման համար: Ուսումնասիրելով Վրաստանի մ. թ. ա. III-II հազարամյակների սահմանագլխի և մ. թ. ա. II հազարամյակի մետաղե իրերի քիմիական բաղադրությունը, Ց. Աբեսաձեն գտնում է, որ հիշյալ ժամանակներում օգտագործվել են Ալավերդու և Ախթալայի մկնդեղային, բազմամետաղային պղնձի հանքերը (Абесады, 1974, էջ 18, 64):

Բազմաթիվ են կարծիքներն այն մասին, թե Հայկական լեռնաշխարհի և, մասնավորապես, Անդրկովկասի պղնձի հանքերը հունքի աղբյուր են հանդիսացել ինչպես Յուսիսային Կովկասի, այնպես էլ միջերկրածովյան երկրների համար:

Ե.Ն. Չեռնիխը, հետևելով Ա.Ա. Իեսսենին և հիմնվելով իր իսկ ուսումնասիրությունների վրա, գտնում է, որ առաջին խմբի մայկոպյան մշակույթի մետաղը պետք է որ ներմուծված լիներ Կովկասից հարավ գտնվող տարածքներից, ինչպես օրինակ, Իրանից, Առաջավոր Ասիայից և Անատոլիայից, իսկ քիմիական բնույթով իրար համարժեք կոբալտյան, 2-րդ մայկոպյան և տերսյան խմբերի մետաղը, որ բաղադրությամբ համապատասխանում է Անդրկովկասի մի շարք հանքերակների հունքին (այդ թվում Շամլուղի), ներմուծվել է այստեղից: Անդրկովկասի պղնձի առաջատար դերը Յուսիսային Կովկասում պահպանվում է նույնիսկ մինչև հյուսիս-կովկասյան մշակույթի ավարտը, երբ տեղական հունքի աղբյուրներն արդեն չահագործվում էին (Черных, 1966, էջ 45-50):

Տաշիր-Չորագետը մեծ նշանակություն ունեցավ Կովկասի մետաղագործության զարգացման համար, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Միջագետքի Տայոց, Աղծնյաց, Ռշտունյաց, Զուլամերկի, Արղանա-Մադենի մետաղահանության - մետաղամշակության կենտրոնները՝ Առաջավոր Ասիայի համար:

Այսպիսով, շնորհիվ աշխարհագրական միջանկյալ դիրքի և հունքային հարուստ բազայի, Տաշիր-Չորագետը մեծ դեր է խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի տնտեսա-մշակութային զարգացման բնագավառում:

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Աղյուսակ I

1-3 կավամաններ 1. Սև փայլեցրած, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով և թույլ արտահայտված ոլորանախշ երկրաչափական գոտիով՝ Շամլուղից 2. Բեկոր, գունաթափ դարչնագույն, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով և երկրաչափական գծագարով գոտիով՝ Ալավերդու շրջանից 3. Սև փայլեցրած, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով՝ Արդվիից 4-6. Բրոնզե գտածոներ 4. Կտցավոր կացին Ալավերդուց 5. Կախակոթառ կացին Բրդաձորից 6. Դաշույն Լորուտից:

Աղյուսակ II

1-10 կավամանների բեկորներ Լորուտից 1. Սև փայլեցրած, կարմիր աստառով, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով 2. Սև-գորշավուն, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով 3. Աղյուսագույն 4. Սև փայլեցրած, աստառ՝ գորշ 5. Աղյուսագույն - սև, ներսի կողմից խորադիր բեկյալներ և կետագարդ: 6. Սև, կարմիր աստառով շուրթի բեկոր, փորագիր-կետագարդ 7. Սև փայլեցրած, կարմիր աստառով, փորագիր-կետագարդ 8. Սև փայլեցրած, աստառ՝ գորշ, փորագիր զարդագոտիով 9. Սև փայլեցրած, եռանիստ կանթով 10. Սև, խորադիր եղևնաձև զարդով:

Աղյուսակ III

Եռականթ սափոր, շագանակագույն, փայլեցրած, Լորուտից:

Աղյուսակ IV

1-6 կավամանների բեկորներ Ստեփանավանից (Չեշմանիս բլրից) 1. Դարչնագույն, փայլեցրած, աստառ՝ կարմիր, զարդերը՝ փափուկ կավի վրա, թույլ սեղմունով կատարված երկրաչափական գծեր 2. Մոխրադարչնագույն, աստառ՝ սև 3. Դարչնագույն, անփայլ, մրոտ, աստառ՝ բաց վարդագույն 4. Կտրած շուրթով, սև-դարչնագույն, աստառ՝ սև 5. Սև փայլեցրած, աստառ՝ գունաթափ դարչնագույն, խուլ կանթով 6. Սև փայլեցրած, աստառ՝ վարդագույն 7. Նետասլաք, սև օբսիդիանից 8. Նետասլաք, մոխրագույն կայծքարից, Լոռի Բերդ (պատահական):

Աղյուսակ V

1,3,6,8 խեցեղենի բեկորներ Թագավորանիստից (Վանաձոր) 1. Վարդագույն, փայլեցրած, թռչնի և օձի ռելիեֆ-ներձկված և գծային պատկերներով 3. Վարդագույն, փայլեցրած մակերեսով և աստառով, ռելիեֆ զար-

դերով 6. Սև փայլեցրած, մոխրագույն աստառով, ռելիեֆ-ներճկված և երկրաչափական զարդերով 8. Ընկույզի կեսի ծևով կավամանի բեկոր, դարչնագույն, լավ հղկված մակերեսով, աստառը՝ մոխրագույն 2. Գավաթ, սև, անփայլ, ռելիեֆ-ներճկված զարդերով, եղեգնուտից 4. Կճուճ, սև փայլեցրած, աստառը՝ գունաթափ դարչնագույն, Լեջանից 5. Բրոնզե նիզակի ծայր, Վանաձորի թիվ 4 դամբարանից (1935 թ. պեղումներ) 7. Ցուլի կավե արձանիկ Ֆիոլենտովո գյուղից:

Աղյուսակ VI

1-7 կավամաններ և բեկորներ Վանաձորից 1-4 Թագավորանիստից 1. Դարչնագույն, փայլեցրած, ռելիեֆ զարդերով 2. Սև փայլեցրած 3. Դեղնա-կարմրավուն, ռելիեֆ զարդով 4. Գորշ փայլեցրած, ռելիեֆ-ներճկված զարդով 5. Ռելիեֆ-ներճկված և երկրաչափական զարդերով Ծուռ փողոցի գետափնյա լանջից (ըստ Է. Խանգադյանի, 1967, աղ. XXII) 6-7. Առափնյա թաղամասից 6. Սև փայլեցրած, ռելիեֆ-ներճկված և երկրաչափական գոտեզարդով 7. Սև փայլեցրած, փոքր ելուստներով:

Աղյուսակ VII

1-7 կավամաններ ռելիեֆ-ներճկված զարդերով և երկրաչափական գծազարդ-կետազարդ գոտիներով Մաշտոցի բլրից (Վանաձոր, ըստ Է. Խանգադյանի, 1967, աղ. XXI, XXII):

Աղյուսակ VIII

1-8 Ջարդարուն կարասների բեկորներ Քոսի ճոթերից (Վանաձոր) 1. Սև փայլեցրած, գորշ աստառով, ռելիեֆ-ներճկված զարդերով և երկրաչափական գծազարդ գոտիով: Միջուկը երկմասանի, դրսի կողմը նուրբ կավից 2. Սև փայլեցրած, աստառը՝ գորշ, ավազախառն կավից պատրաստված, ռելիեֆ զարդերով 3. Սև փայլեցրած, վիզը կարմրավուն, աստառը՝ գորշ, զարդարված ռելիեֆ-ներճկված պատկերներով և երկրաչափական գծազարդ գոտիով, միջուկը՝ երկմասանի 4. Սև-մոխրագույն, փայլուն, ճաքճաք, աստառը՝ սև, զարդերը՝ ռելիեֆ, եռմասանի միջուկով, պատրաստված ավազախառն կավից 5. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն, ռելիեֆ-ներճկված զարդերով և երկրաչափական գծազարդ գոտիով, խուլ կանթով (1959թ. պեղումներ) 6. Սև, փայլեցրած, աստառը՝ գորշ, գծազարդ երկրաչափական գոտիով և ներճկված զարդերով, երկմասանի միջուկով 8. Սև, փայլեցրած, աստառը՝ կարմիր, փորագիր զարդով, միջուկը՝ երկմասանի, խոշոր, ավազախառն կավից:

Աղյուսակ IX

1-8 կավամանների բեկորներ Քոսի ճոթերից 1. Գունաթափ դարչնագույն, անփայլ, աստառը՝ աղյուսագույն, ստորին մասը՝ մրոտ 2. Սև փայլեցրած, աստառը՝ գորշ 3. Սև, փայլեցրած, աստառը՝ գորշ-աղյուսագույն, վերադիր զարդերով, երկմասանի միջուկով 4. Սև, փայլեցրած, աստառը՝ վարդագույն, վերադիր զարդերով 5. Գունաթափ դարչնագույն, փայլեց-

րած, աստառը՝ աղյուսագույն, վերադիր զարդով, եռմասանի միջուկով 6. Սև-գորշավուն, աստառը՝ աղյուսագույն, դրսից և ներսից փայլեցրած 7. Սև-գունաթափ դարչնագույն, փայլեցրած, աստառը՝ գորշ, լավ հղկված 8. Աղյուսագույն՝ սպիտակ, աստառը՝ աղյուսագույն, լավ հղկված:

Աղյուսակ X

1-7 կավամանների բեկորներ Քոսի ճոթերից 1. Սև փայլեցրած, տեղ-տեղ գորշավուն, վերին մասում՝ աղյուսագույն, աստառը՝ գորշ: Կիսագնդաձև կանթը կտրված է, զարդերը մեծ մասամբ ներձկված են 2. Աղյուսագույն, անփայլ, սև երանգներով, աստառը՝ լավ հղկված, աղյուսագույն 3. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն 4. Սև փայլեցրած, աստառը՝ սև, զարդարված է 2 ռելիեֆ գծերով և փոսիկով 5. Բաց վարդագույն, աստառը՝ բաց դեղնավուն, խուլ կանթով 6. Սև փայլեցրած՝ աստառը՝ վարդագույն, ռելիեֆ զարդերով 7. Սև փայլեցրած, աստառը՝ գունաթափ դարչնագույն, զարդարված՝ խորադիր գծերով և փոսիկներով:

Աղյուսակ XI

1-6 խեցեղեն Քոսի ճոթերից 1,2. Սափոր, սև փայլեցրած, եռականթ, զարդարված գծազարդ երկրաչափական գոտիներով 3. Սև, աստառը՝ գորշ, թույլ սեղմունով արված երկրաչափական զարդեր, ստորին մասում՝ խորադիր 4. գորշ, անփայլ, աստառը՝ բաց մոխրագույն, գծազարդ, փորագիր նախշերով, միջուկը՝ երկշերտ 5. Սև փայլեցրած, աստառը՝ բաց մոխրագույն, ռելիեֆ զարդերով 6. Սև փայլեցրած, աստառը՝ կարմիր-սև, կոկունով հարդարված, զարդերը՝ ռելիեֆ-ներձկված:

Աղյուսակ XII

1-6 կավամանների բեկորներ Քոսի ճոթերից 1. Սև փայլեցրած, խորադիր հատիկներ կրող ռելիեֆ պատկերներով, ինչպես նաև փափուկ կավի վրա խազված և կետազարդ գոտիով 2. Սև-գորշավուն, փայլեցրած, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով և խազված բեկյալների գոտիով 3. Սև փայլեցրած, աստառը՝ կարմիր, կավը՝ երկշերտ 4. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն, ռելիեֆ-ներձկված զարդերով և երկրաչափական գոտիով 5. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն-աղյուսագույն, կոկիչի հետքերով, զարդերը՝ ներձկված 6. Սև փայլեցրած մակերես:

Աղյուսակ XIII

1-7 կավամանների բեկորներ և օջախ Քոսի ճոթերից: 1. Շուրթի բերկոր, սև, աստառը՝ աղյուսագույն, լավ հղկված ու փայլեցված, կիսագնդաձև, կտրված կանթով, խազված զարդազոտիով 2. Գորշ, աստառը՝ գունաթափ դարչնագույն, լավ հղկված ու փայլեցված, խազված զարդազոտիով 3. Սև փայլեցրած, աստառը՝ կարմիր (1959 թ. պեղումներ) 4. Սև փայլեցրած, աստառը՝ դարչնա-կարմրավուն, խորադիր զարդով 5. Դեղնավուն, միջուկը՝ խոշորավազ կավից, ներսի կողմը հղկված, փայլեցված, դրսինը՝ անմշակ 6. Դեղին մակերեսով կլոր օջախի բեկոր, ավազա-

խառն ու հարդախառն կոպիտ կավից, եզրերին՝ խազված զարդագոտի
7. Օջախի վերակազմությունը:

Աղյուսակ XIV

1-10 կավամանների բեկորներ Քոսի ճոթերից, փորագիր զարդագոտիներով 1. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն, շուրթը անհավասար, օժտված է անսովոր զարդերով 2. Սև փայլեցրած, աստառը՝ գորշ 3. Ամբողջովին բաց մոխրագույն 4-6, 8. Սև փայլեցրած, աստառը՝ բաց մոխրագույն 7. Մոխրագույն, աստառը՝ բաց վարդագույն, աստիճանաձև գծերով 9. Սև փայլեցրած, աստառը՝ սև 10. Սև-մոխրագույն, փայլեցրած, աստառը՝ բաց մոխրագույն, օժտված է նաև ռելիեֆ զարդերով:

Աղյուսակ XV

1-9 կավամանների բեկորներ Քոսի ճոթերից 1. Սև փայլեցրած, աստառը՝ բաց մոխրագույն 2. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մուգ դարչնագույն, գծագարդ գոտիով 3. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն, խազված զարդերով 4. Գունաթափ դարչնագույն, խուլ կանթով 5. Սև փայլեցրած, աստառը՝ գունաթափ դարչնագույն: 6. Վարդագույն, խազված բեկյալների գոտիով 7. Սև փայլեցրած, աստառը՝ մոխրագույն, երկրաչափական զարդագոտիով 8. Սև փայլեցրած, աստառը՝ բաց մոխրագույն, խազված զարդագոտիով: 9. Սև փայլեցրած, աստառը և շուրթը՝ կարմիր, երկրաչափական խազված զարդագոտիով:

Աղյուսակ XVI

1-18 Քոսի ճոթերից 1-3. Օջախի կավե հենակների բեկորներ 1. գլանաձև 2. քառանկյուն 3. պայտաձև, դեղին, զարդարված ակոսներով և խազված բուսական նախշերով 4-16 օբսիդիան 4-6, 10, 11. մանգաղի ներդիրներ (5-ը վարդագույն կայծքար) 7-9, 12-15 քերիչներ 16. դանակ 17-18. ոսկրե գործիքներ:

Աղյուսակ XVII

1-6 Քարե գործիքներ Քոսի ճոթերից 1,2. Աղորիքի բեկորներ բազալտից 3,4. տրորիչ, սամուկոթ, գետաքարից 5. Կոկիչ՝ հրաբխային շլակից 6. Սեպաձև բերանով կացնի բեկոր, անդեզիտո-բազալտից:

ТАШИР-ДЗОРАГЕТ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ (РЕЗЮМЕ)

Ташир-Дзорагет, одна из областей Лори-Памбакского региона на северо-востоке Армянского нагорья, богатая лесами и минеральными ресурсами, по имеющимся данным, была заселена, с эпохи ранней бронзы. В 90-х гг. XIX в. были сделаны первые находки отдельных материалов и памятников этого периода.

В настоящее время в области выявлена густая сеть раннебронзовых памятников (более 35), преимущественно поселений, приуроченных к руслам рр. Дзорагет, Памбак и Дебед (см. схематическую карту памятников).

Сравнительно полно исследованы памятники на территории и непосредственно близ г. Ванадзор (бывш. Кировакан), в первую очередь – поселение Коси-чотер, многие материалы которого впервые публикуются в настоящей работе.

Большая часть поселений по топографии, архитектурным и строительным традициям (каменные и глинобитные круглые и прямоугольные постройки) соответствует горным и предгорным памятникам Армении (Котайк, Ширак, Арагацотн).

Основу хозяйства составляло земледелие с применением тягловой силы крупного рогатого скота, и скотоводство; определенное значение сохраняла охота.

Керамика раннебронзовых памятников Ташир-Дзорагета представлена образцам классической куро-араксской продукции. Преобладают сосуды с черной, красной, серой, коричневой, нередко лощеный до металлического блеска поверхностью, желтой, серой или черной подкладкой, тесто которых хорошо отмучено и содержит примесь песка. В

тесте крупных грубых изделий, например, очагов, имеется примесь со-
ломы.

Орнаменты выполнены в рельефной, рельефно-вогнутым и врез-
ной технике. Основные мотивы – геометрические фигуры. Специали-
зированный объект ремесленного производства – вероятно, керами-
ческая мастерская, – раскопан в с. Лорут.

Морфологические и декоративные черты большей части керамики
Ташир-Дзорагета определяют ее связь с материалами памятников
Арагатской равнины (Шенгавит III, IV), Ширака (Карнут) и северо-
восточной Армении (Ноемберян).

Указанные аналогии позволяют отнести соответствующие мате-
риалы Ташир-Дзорагета к последнему этапу куро-араксской культуры
и датировать их, согласно радиоуглеродным датам Карнута и
т. д., XXVI-XXIII/XXII вв. до н. э.

На раннебронзовых памятниках Ташир-Дзорагета обнаружен са-
мый богатый в Армении ассортимент основных категорий металличе-
ской продукции, включающий кинжалы, топоры-клевцы, трубчатообуш-
ные и вислообушные топоры. Часть продукции могла поступать на экс-
порт, в том числе далеко за пределы региона, вплоть до Восточной Ев-
ропы (Веремье).

В формировании металлургического очага Ташир-Дзорагета важ-
ную роль сыграли многочисленные местные медные и полиметалли-
ческие рудные месторождения, начало эксплуатации части которых,
судя по результатам специальных исследований, восходит именно к
ранней бронзы.

СПИСОК ТАБЛИЦ

Таблица I.

1-3 – керамические сосуды. 1 – черный лощеный с рельефно-вогнутым орнаментом и слабо выраженным врезным пояском. Шамлуг. 2 – Блеклый коричневый с рельефно-вогнутым орнаментом и поясом врезного узора. Фрагмент. Алавердский район. 3 – Черный лощеный с рельефно-вогнутым орнаментом. Ардв. 4-6 – бронзовые находки. 4 – топор-клевец. Алаверди. 5 – проушный топор. Брдадзор. 6 – кинжал. Лорут.

Таблица II.

1-10 – фрагменты керамики. Лорут. 1 – черный лощеный с красной подкладкой, орнамент рельефно-вогнутый. 2 – черно-серый с рельефно-вогнутым орнаментом. 3 – кирпичного цвета. 4 – черный лощеный с серой подкладкой. 5 – черно-кирпичный, с внутренней стороны врезной и точечный орнамент. 6 – черный с красной подкладкой, с врезным и точечным орнаментом. 7 – черный лощеный с красной подкладкой, с врезным и точечным орнаментом. 8 – черный лощеный с серой подкладкой, с резным орнаментом. 9 – черный лощеный. 10 – черный с резным орнаментом.

Таблица III

Трехручный кувшин, каштановый, лощеный. Лорут.

Таблица IV

-6 – фрагменты керамики. Чешманис (Степанаван). 1 – коричневый лощеный с красной подкладкой, орнамент врезной. 2 – пепельно-коричневый с черной подкладкой. 3 – коричневый матовый со светло-розовой подкладкой. 4 – черно-коричневый с черной подкладкой, со срезанным венчиком. 5 – черный лощеный с коричневой подкладкой, с глухой ручкой. 6 – черный лощеный с розовой подкладкой. 7 – наконечник стрелы. Обсидиан. 8 – наконечник стрелы. Серый кремль. Лори Берд (случайная находка).

Таблица V

1, 3, 6, 8 – Фрагменты керамики. Такаворанист (Ванадзор). 1 – розовый лощеный с рельефно-вогнутым и резным орнаментом. 3 – розовый лощеный с розовой подкладкой, с рельефным орнаментом. 6 – черный лощеный с серой подкладкой, с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом. 8 – фрагмент миски в виде индийского ореха, черно-коричневый, с серой подкладкой. 2 – кубок, черный с рельефно-вогнутым орнаментом. Егегнут. 4 – горшок, черный лощеный с блеклой коричневой подкладкой. Леджан. 5 – бронзовый наконечник копья. Ванадзор 7 – глиняная фигурка. Фиолетово.

Таблица VI

1-7 – керамика Ванадзора. 1-4 – Такаворанист. 1 – коричневый лощеный с рельефным орнаментом. 2 – черный лощеный. 3 – желто-красный с рельефным орнаментом. 4 – серый лощеный с рельефно-вогнутым орнаментом. 5 – кубок с рельефно-вогнутым и врезным орнаментами. Ванадзор. Улица Цур (по Э. В. Ханзадян, 1967, табл. XXII). 6-7 – Квартал Арапня. 6 – черный лощеный с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом. 7 – черный лощеный, с шишковидным выступом.

Таблица VII

1-7. Сосуды с рельефно-вогнутым и линейно-точечным орнаментами. Маштоци-блур (Ванадзор. По Э. В. Ханзадян, 1967, табл. XXI, XXII).

Таблица VIII

1-8 фрагменты керамики. Коси-чотер. (Ванадзор). 1 – черный лощеный с серой подкладкой, с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом. 2 – черный лощеный с серой подкладкой, с рельефным орнаментом. 3 – черный лощеный, горло красное, подкладка серая, с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом. 4 – черно-серый лощеный с черной подкладкой, орнамент рельефный. 5 – черный лощеный с серой подкладкой, с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом, ручка глухая (раскопки 1959 г.). 6 – черный лощеный с серой подкладкой с вогнутым и врезным орнаментом. 7 – черный лощеный с серой подкладкой с врезным орнаментом. 8 – черный лощеный с красной подкладкой, орнамент резной.

Таблица IX

1-8 – фрагменты керамики. Коси-чотер. 1 – блеклый коричневый, матовый, подкладка кирпичного цвета. 2 – черный лощеный с серой подкладкой. 3 – черный лощеный с серо-кирпичной подкладкой, орна-

мент рельефный. 4 – черный лощеный с розовой подкладкой, орнамент рельефный. 5 – блеклый коричневый, лощеный, подкладка кирпичного цвета, с рельефным орнаментом. 6 – черно-серый лощеный, подкладка кирпичного цвета. 7 – черно-коричневый, лощеный, подкладка серая. 8 – кирпичного цвета с такой же подкладкой.

Таблица X

1-7 – фрагменты керамики. Коси-чотер. 1 – черный лощеный, местами серый, в верхней части – кирпичного цвета, подкладка серая, с отломанной полушаровидной ручкой, орнамент рельефно-вогнутый. 2 – кирпичного цвета матовый с такой же подкладкой. 3 – черный лощеный с серой подкладкой. 4 – черный лощеный с черной подкладкой, орнаментирован косыми рельефными валиками и ямочкой. 5 – светло-розовый со светло-желтой подкладкой, ручка глухая. 6 – черный лощеный с розовой подкладкой, орнамент рельефный. 7 – черный лощеный с блекло-коричневой подкладкой, орнаментирован желобками и ямочками.

Таблица XI

1-6 Керамика. Коси-чотер. 1, 2 – кувшин черный лощеный, трехручный, орнаментирован врезными узорами. 3 – черный с серой подкладкой фрагмент с врезным и вогнутым орнаментом. 4 – серый матовый со светло-серой подкладкой, фрагмент с врезным орнаментом. 5 – черный лощеный со светло-серой подкладкой, фрагмент с рельефным орнаментом. 6 – черный лощеный с красно-черной подкладкой, фрагмент с рельефно-вогнутым орнаментом.

Таблица XII

1-6 – фрагменты керамики. Коси-чотер. 1 – черный лощеный с рельефным и точечно-врезным орнаментом. 2 – черно-серый лощеный с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом. 3 – черный лощеный с красной подкладкой. 4 – черный лощеный с серой подкладкой, с рельефно-вогнутым и врезным орнаментом. 5 – черный лощеный с серо-кирпичной подкладкой, орнамент вогнутый. 6 – черный, лощеный.

Таблица XIII

1-7 – керамика. Коси-чотер. 1 – фрагмент венчика, черный, подкладка кирпичного цвета, с отломанной полушаровидной ручкой, с врезным орнаментом. 2 – серый, подкладка коричневая, орнамент врезной. 3 – черный лощеный с красной подкладкой (раскопки 1959 г.). 4 – черный лощеный с красно-коричневой подкладкой, с врезным орнаментом. 5 – желтоватого цвета, внутренняя сторона лощеная, внеш-

няя необработана. 6 – фрагмент очага из грубой глины, с желтой поверхностью, орнамент врезной. 7 – реконструкция очага.

Таблица XIV

1-9 – фрагменты керамики с врезным орнаментом. Коси-чотер. 1 – черный лощеный с серой подкладкой. 2 – черный лощеный с серой подкладкой. 3 – светло-серый. 4-6, 8 – черные лощеные со светло серой подкладкой. 7 – серый со светло-розовой подкладкой со ступенчатыми линиями. 9 – черный лощеный с черной подкладкой. 10 – черно-серый лощеный со светло-серой подкладкой и рельефным орнаментом.

Таблица XV

1-9 – фрагменты керамики. Коси-чотер. 1 – черный лощеный со светло-серой подкладкой. 2 – черный лощеный с темно-коричневой подкладкой, орнамент врезной. 3 – черный лощеный с серой подкладкой, с врезным орнаментом. 4 – коричневый с глухой ручкой. 5 – черный лощеный с коричневой подкладкой. 6 – розовый с врезным орнаментом. 7 – черный лощеный с серой подкладкой, орнамент врезной. 8 – черный лощеный со светло-серой подкладкой, орнамент врезной. 9 – черный лощеный, венчик и подкладка красные, орнамент врезной.

Таблица XVI

1-18. Коси-чотер. 1-3 – фрагменты керамических очажных подставок. 4, 6-16 – обсидиан. 5 – розовый кремнь. 17, 18 – кость.

Таблица XVII

1-6. Коси-чотер. 1, 2 – фрагменты зернотерок. Базальт. 3, 4 – терочник и пест. Галька. 5 – ложило. Вулканический шлак. 6 – фрагмент топора с клиновидным лезвием. Андезито-базальт.

TASHIR-DZORAGET IN EARLY BRONZE AGE (SUMMARY)

Tashir-Dzoraget, situated in the northwest of Armenia (administrative province of Lori) and rich in woods and minerals, has been inhabited since the Early Bronze Age. The first accidental discoveries of various materials and monuments of this period were made in the late XIX century.

Subsequent investigations have revealed a dense network of Early Bronze age sites (over 35), of which small settlements are most prevalent. These settlements are situated at the banks of the Dzoraget, Pambak and Debed rivers (see the map). Sites located within the area of Vanadzor (former Kirovakan) and its environs, such as the settlement of Kossi tchoter (the materials of which are presently published), have been investigated rather thoroughly.

Topographically (the architecture consists of both round and rectilinear structures of stone and pise) most of the settlements are similar to those situated in the other mountainous zones of Armenia (Kotayk, Shirak, Aragatsotn).

The economy was apparently based on agriculture with the use of draught cattle, and stockbreeding. Hunt also remained important.

The pottery of Tashir Dzoraget Early Bronze Age sites includes materials characteristic of Kura-Araxes production. The vessels with black, red, gray or brown surface frequently polished to the degree of metallic shine and yellow, gray or black interiors, are made of well-processed clay with some admixture of sand. The clay of large coarse artifacts, e. g. ovens, is thatched.

Ornaments with prevailing geometrical motifs are cut in relief, relief-concave or incised technique.

In Lorout village a potter's special shop has been excavated. Morphological and decorative features of the majority of Tashir-Dzoraget pottery indicate a similarity with the materials of the monuments of the Ararat valley (such as Shengavit, III, IV), Shirak plain (Karnout) and north-eastern Armenia (Noyemberian). These analogies enable us to correlate the materials of Tashir-Dzoraget with the last stage of Kura-Araxes culture, and date them, based on the Radiocarbon analysis from Karnout, etc., to the 26th -23rd /22nd Cent B. C.

Early Bronze Age monuments of Tashir-Dzoraget are rich in metal artifacts, including daggers, axes, pipe-head axes and lop-head axes. Part of production might be exported, including, far out of the region boundaries, as far as to Eastern Europe (Veremye). Judging from the results of these special investigations, part of numerous local copper and polymetallic mines was exploited, in Early Bronze Age and played an important role in the formation of Tashir-Dzoraget metallurgy.

LIST OF THE TABLES

Table I.

1-3 - Ceramic vessels. 1 - black varnished with relief concave ornament and an incised belt. Shamlugh. 2 - Beige with a relief concave ornament and incised belt. Fragment. Alaverdi district. 3 - Black, varnished, with a relief-concave ornament. Ardvi. 4-6 - bronze finds: 4 - beak shaped pick axe. Alaverdi. 5 - shaffhole axe. Berdadzor. 6 - Dagger. Lorout.

Table II.

1-10 - Fragments of pottery. Lorout. 1 - black varnished with red interior, and relief concave ornament. 2 - grayish-black with relief concave ornament. 3 - brick colour. 4 - black varnished with gray interior. 5 - black - brick colour, incised and punctate ornament in the inside. 6 - black with red interior, incised and punctate ornament. 7 - black, varnished with red interior, incised and punctate ornaments. 8 - black, varnished with gray interior and carved ornament. 9 - black, varnished; 10 - black with carved ornament.

Table III.

Three-handled pitcher. Chestnut colour, varnished. Lorout.

Table IV.

1-6 Fragments of pottery. Cheshmanis (Stepanavan). 1 - cinnamon brown, varnished with red interior and incised ornament. 2 - ash-brown with black interior. 3 - brown with light pink interior. 4 - black-brown with black interior, with the cut-off rim. 5 - black varnished with beige interior and "closed" handle. 6. Black varnished with pink interior. 7 - Arrow head. Obsidian. 8. Arrow head. Gray stone. Lori Berd. Accidental finding.

Table V.

1, 3, 6, 8 Fragments of pottery. Tagavoranist (Vanadzor). - 1 - Pink, polished, with relief concave and incised ornaments. 3 - Pink, polished, with pink interior and relief ornaments. 6 - Black polished with gray interior, and relief concave and incised ornaments. 8 - fragment of a bowl in the form of an Indian nut, black-brown with gray interior; 2 - A cup, black with relief con-

cave ornament. Yeghegnout. 4 - A pot, black, varnished with beige interior. Lejan. 5 - Bronze spearhead. Vanadzor. 7 - Clay statuette. Fioletovo.

Table VI.

1-7 Earthenware of Vanadzor. 1-4 - Tagavoranist. 1 - a brown polished pot with relief ornament. 2 - black polished pot. 3 - yellowish-red with relief ornament. 4 - gray, varnished with relief concave ornament. 5 - Cup with relief concave and incised ornaments, Tzour Street, Vanadzor [by E. Khanzadian, 1967, Table XXII]. 6-7 - Arapnya quarters of Vanadzor. 6 - black, varnished with relief concave and incised ornaments. 7 - black, varnished, with a conic protuberance.

Table VII.

1-7. Vessels with relief concave and linear-punctate ornaments. Mashtotsi blour, Vanadzor. [By E. Khanzadian, 1967, Table XXI, XXII].

Table VIII.

1-8 Fragments of pottery. Kossi tchoter, Vanadzor. 1- Black varnished with gray interior, relief concave and incised ornaments. 2 - Black, varnished with gray interior and relief ornament. 3 - Black, varnished with red neck, gray interior, relief concave and incised ornament. 4 - Grayish black, polished, with black interior and relief ornament. 5 - Black polished with gray interior, relief concave and incised ornaments and a "closed" handle (excavations of 1959). 6 - Black polished with gray interior, concave and incised ornaments. 7 - Black, varnished with gray interior and incised ornament. 8 - Black polished with red interior and incised ornaments.

Table IX.

1—8 - Fragments of pottery. Kossi tchoter. 1. - Beige, brick colour inside. 2 - Black polished with gray interior. 3 - Black polished with grayish brick interior, relief ornament. 4 - Black polished with pink interior and relief ornament. 5 - Beige, polished, with brick colour interior and relief ornament. 6 - Grayish black polished, with brick colour interior. 7 - Black-beige, polished, with gray interior. 8 - brick colour with similar interior.

Table X.

1-7 - Fragments of pottery. Kossi tchoter. 1- black, polished, gray at times, the upper part is of brick colour, with gray interior, a broken semi-spherical handle and relief concave ornaments. 2 - brick colour, with similar interior. 3 - black, polished with gray interior. 4 - black, polished with black interior, ornamented by slanting relief bolsters and a concavity. 5 - light pink with light yellow interior and "closed" handle. 6 - black polished with pink

interior and relief ornament. 7 - black, polished with beige interior, ornamented with bolsters and concavities.

Table XI.

1-6. Ceramics. Kossi tchoter. 1,2 - a vessel, black, polished, with three handles, adorned with incised ornaments. 3 - fragment: black, polished with gray interior incised and concave ornament. 4 - Fragment: gray with light gray interior and incised ornament. 5 - Fragment: black, polished with light gray interior and relief ornament. 6 - Fragment: black, polished with red-black and relief-concave ornament.

Table XII.

1 -6. Fragments of pottery. Kossi tchoter. 1 - black, polished with relief and incised punctate ornament. 2 - grayish-black, polished, with relief concave and incised ornaments. 3 - black, polished with red interior. 4 - black, polished with gray interior and relief concave and incised ornaments. 5 - black, polished with grayish-brick colour interior and concave ornaments. 6 - black, polished.

Table XIII.

1 -7. Ceramics. Kossi tchoter. 1 - Fragment of the rim. Black with brick colour interior, broken semispherical handle and incised ornament. 2 - Gray, with beige interior and incised ornament. 3 - Black, polished with red interior (excavations of 1959). 4 - Black, polished with reddish brown interior and incised ornament. 5 - Yellowish, polished inside, the outside is not processed. 6 - Fragment of the oven made of coarse clay with yellow surface and incised ornament. 7 - Reconstruction of an oven.

Table XIV.

1 - 10. Fragments of pottery with incised ornament. Kossi tchoter. 1 - Black, polished with gray interior. 2 - Black, polished with gray interior. 3 - Light gray. 4-6, 8 - Black polished with light gray interior. 7 - Grey, with pink interior and linear scale ornament. 9 - Black, polished with black interior. 10 - Grayish-black, polished with light gray interior and relief ornament.

Table XV.

1-9. Fragments of pottery. Kossi tchoter. 1 - Black, polished with light gray interior. 2 - Black, polished with dark brown interior and incised ornament. 3 - Black, polished with gray interior and incised ornaments. 4 - Beige with a "closed" handle. 5 -Black, polished with beige interior. 6 - Pink with incised ornament. 7 - Black, polished with gray interior and incised orna-

ment. 8 - Black, polished with light gray interior and incised ornament. 9 - Black, polished with red interior and a rim, and incised ornament.

Table XVI.

1 - 18. Kossi tchoter. 1-3 - Fragments of ceramic oven stands. 4, 6-16 - obsidian. 5 - pink flint stone. 17, 18 - bone.

Table XVII.

1-6. Kossi tchoter. 1, 2 - Fragments of grinders. Basalt. 3, 4 - Grindstone and the pestle. Pebble stone. 5 - Polisher. Volcanic slag. 6 - Fragment of an axe with a wedge-shaped edge. Andesite basalt.

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ի Ց ՈՒ Ց Ա Կ

- Նկ. 1. ա, բ. Եռականք սափոր, Լորուտ
- Նկ. 2. ա, բ. Միականք սափոր, Լորուտ
- Նկ. 3. Գավաթ՝ զարդարված ծաղկաշղթաներով, Եղեգնուտ
- Նկ. 4. Գավաթ՝ եռանիստ կանթով, Արջուտ
- Նկ. 5. Կճուճ Մաշտոցի բլրից, Վանաձոր
- Նկ. 6. Ձագարածն անոթ Մաշտոցի բլրից, Վանաձոր
- Նկ. 7. Կճուճ, Ծուռ փողոցից, Վանաձոր
- Նկ. 8. Պայտածն հեմակի ծայրաբեկոր՝ խոյի քանդակով, Քոսի ճոթե-
րից, Վանաձոր

СПИСОК РИСУНКОВ

- Рис. 1. а, б. Трехручный кувшин, Лорут
- Рис. 2. а, б. Одноручный кувшин, Лорут
- Рис. 3. Кубок с рельефно-вогнутыми гирляндами, Егекнут
- Рис. 4. Кубок с терхгранной ручкой из Арчута
- Рис. 5. Горшок из холма Маштоца, Ванадзор
- Рис. 6. Воронкообразный сосуд из холма Маштоца, Ванадзор
- Рис. 7. Горшок с улицы Цур, Ванадзор
- Рис. 8. Фрагмент подковообразной подставки с скульптурой овна,
Коси чотер, Ванадзор

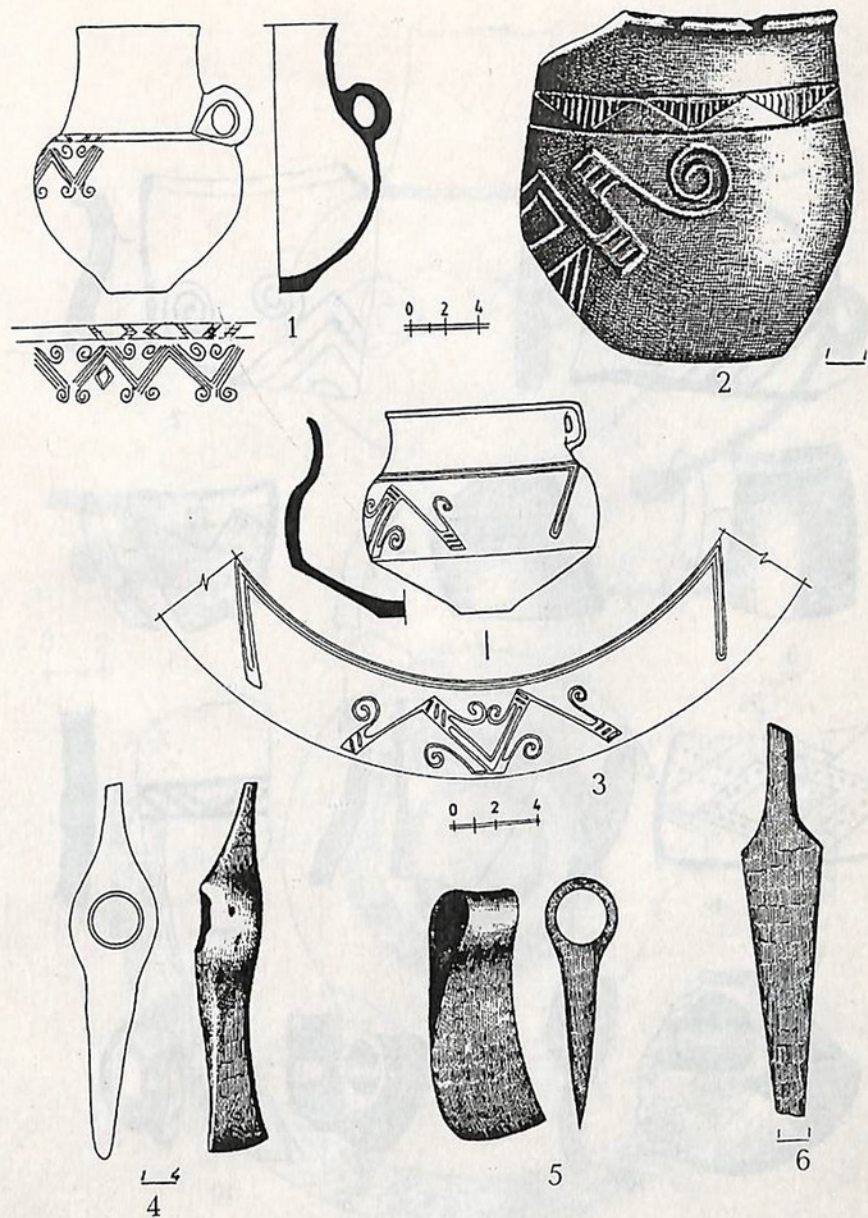
LIST OF PHOTOS

- Ph. 1. а, b. Three-handed pitcher, Lorout
- Ph. 2. а, b. One-handlet pitcher, Lorout
- Ph. 3. A cup with relief concave ornament, Yeghegnout
- Ph. 4. A cup with trihedron handle, Archout
- Ph. 5. A pot, Mashtots hill, Vanadzor
- Ph. 6. A funnel shaped vessel, Mashtots hill, Vanadzor
- Ph. 7. A pot, Tsoor street, Vanadzor
- Ph. 8. A fragment of U-form support with a sculpture of a sheep, Kossi
tchoter, Vanadzor

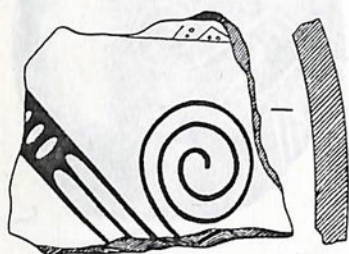
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ТАБЛИЦЫ

TABLES

Աղյուսակ I

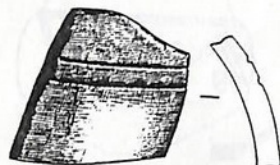
1

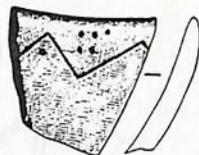
2

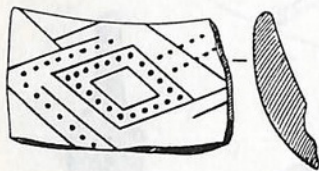
3

4

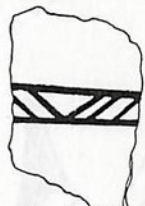
5

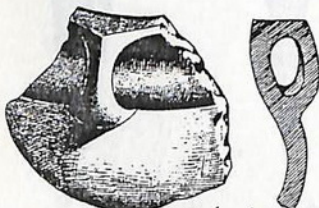
6

7

8

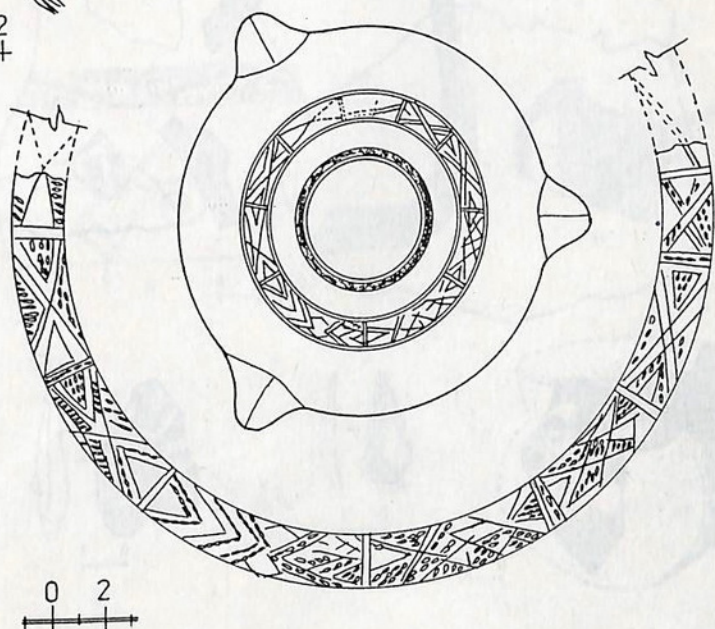
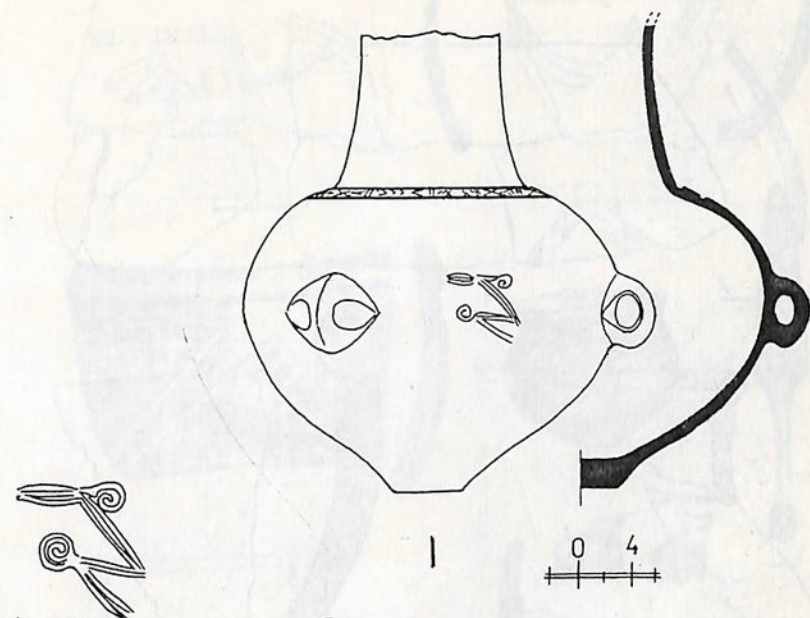
9

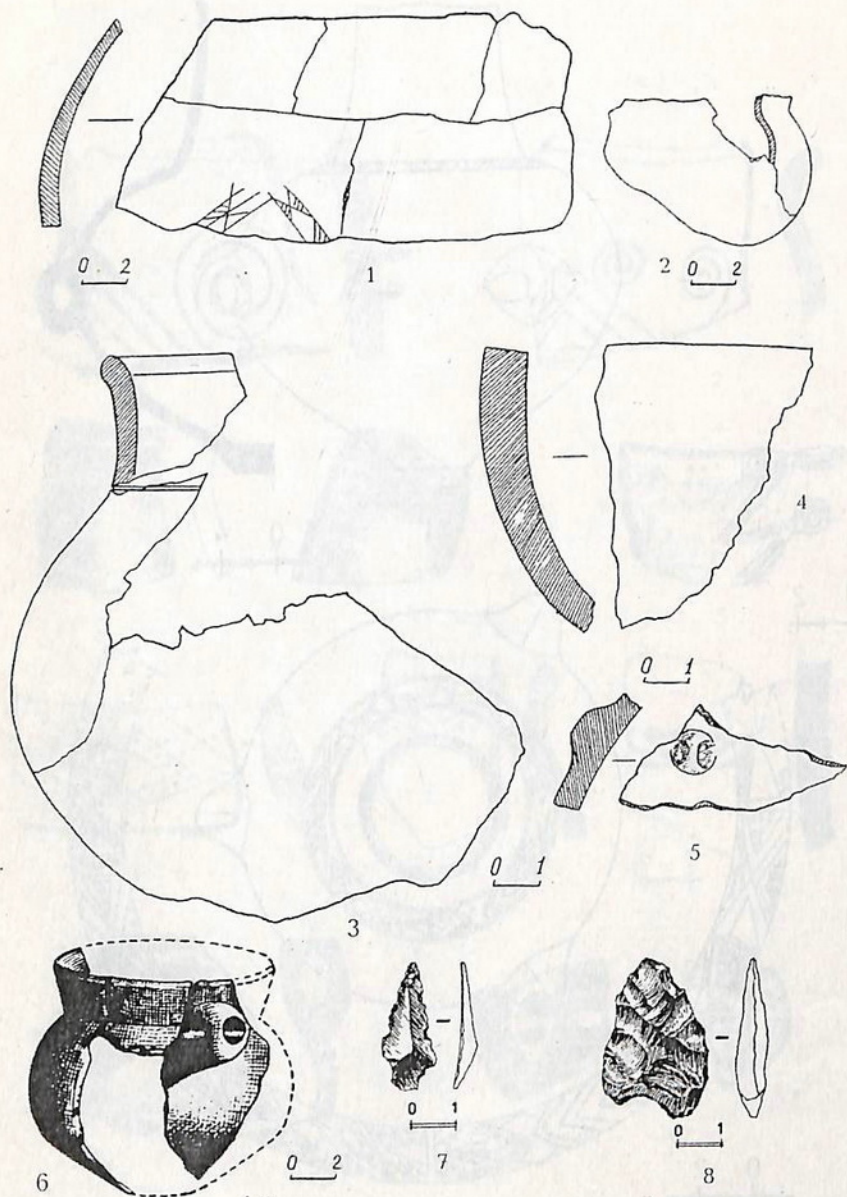

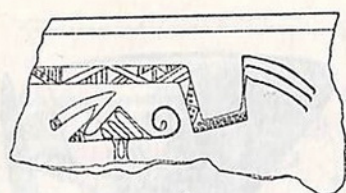
10

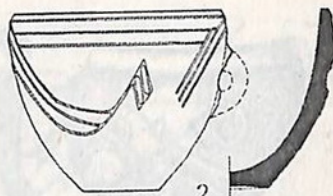
Աղյուսակ II

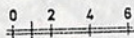

1

2

3

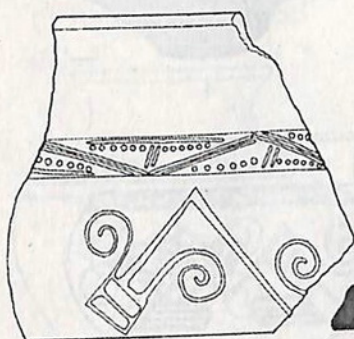
4

5

6

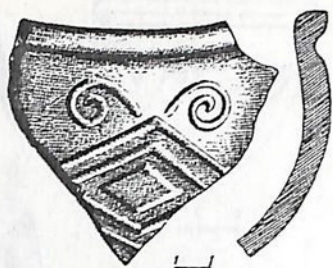

6

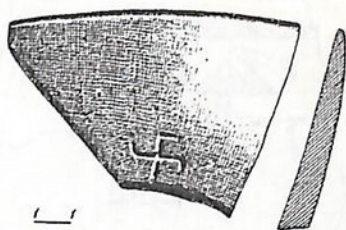

8

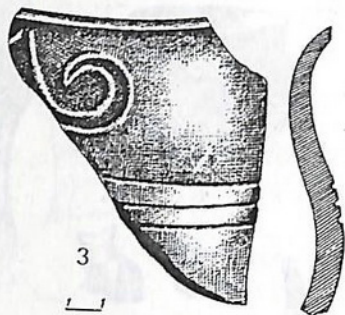

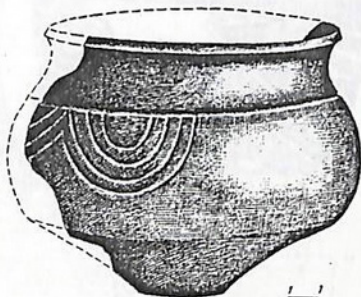
1

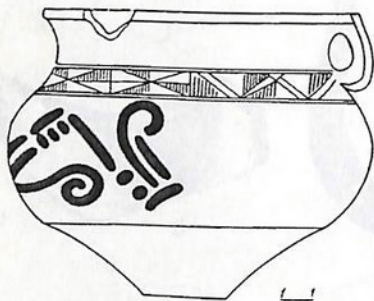
2

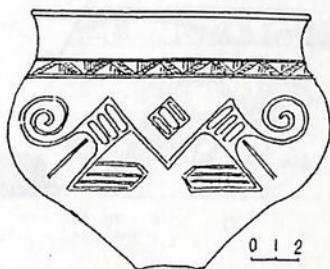
3

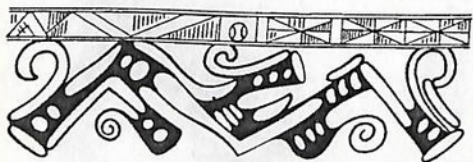
4

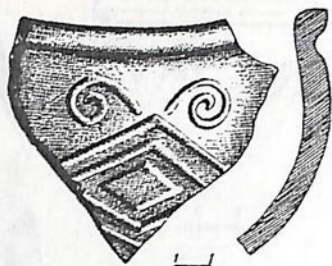
5

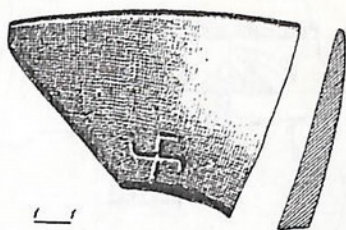
6

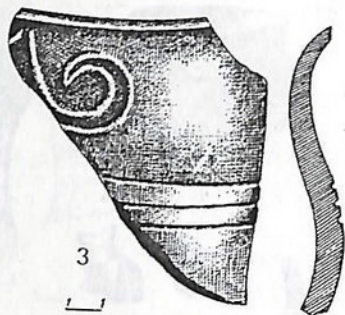
7

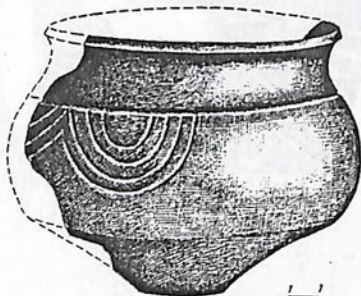
1

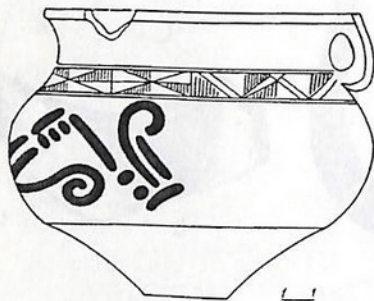
2

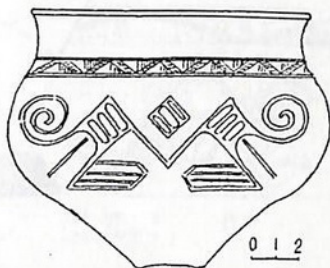
3

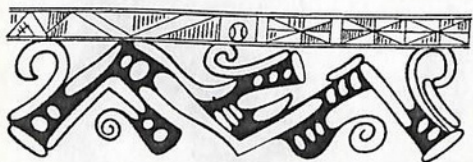
4

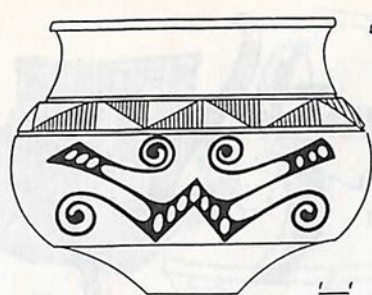
5

6

7

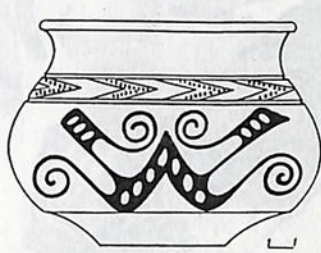
1

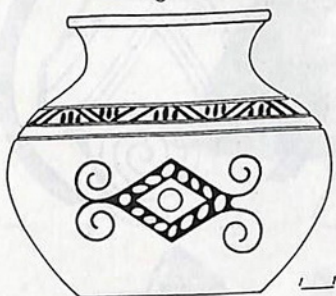
2

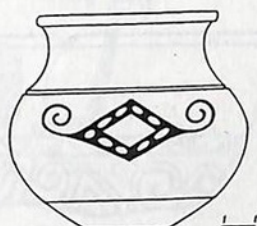
3

4

5

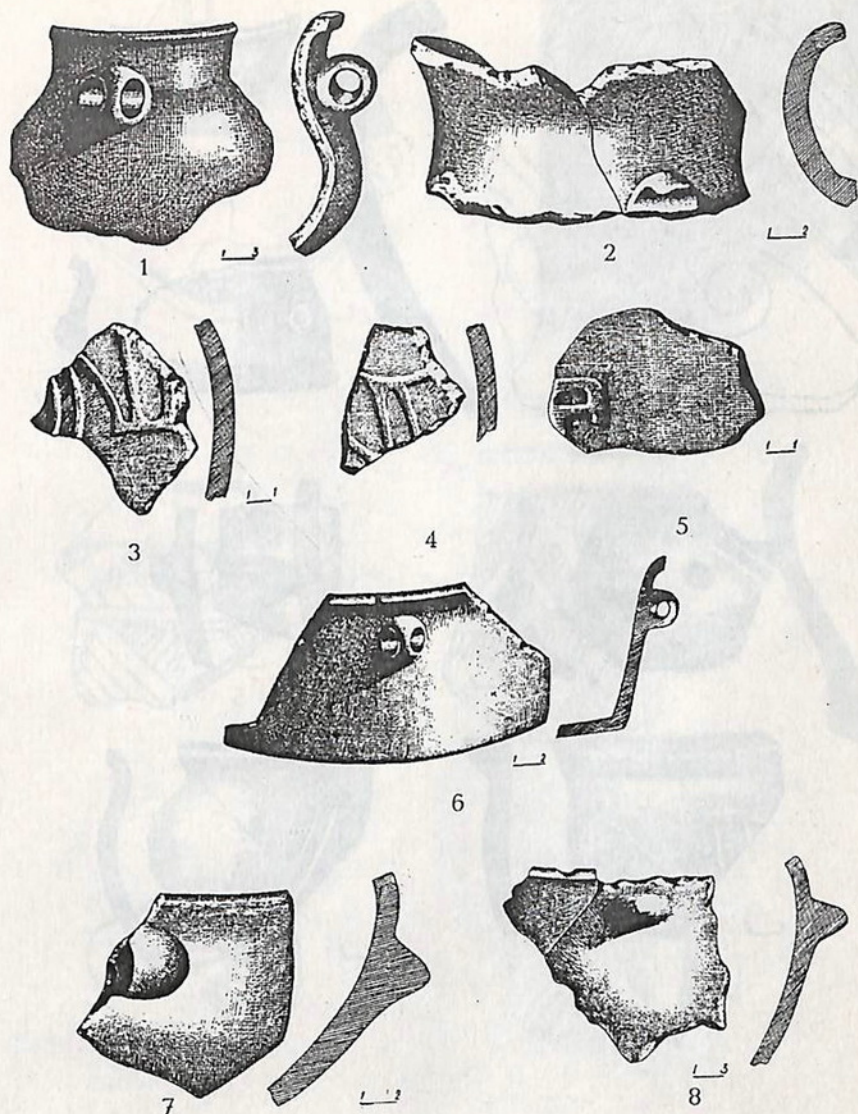

6

7

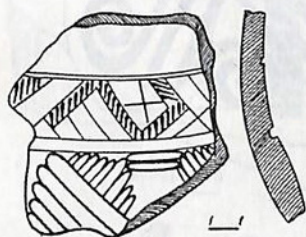

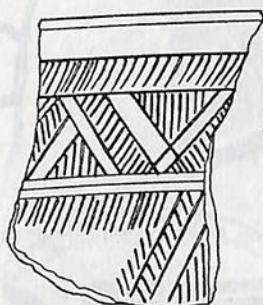
1

2

3

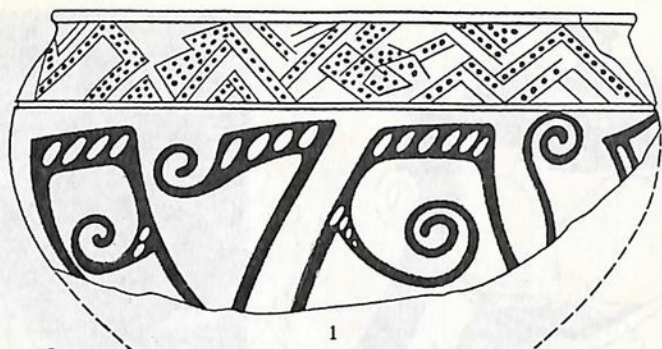
4

5

6

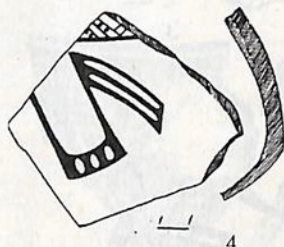
1

2

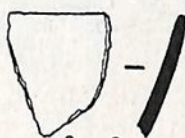
3

4

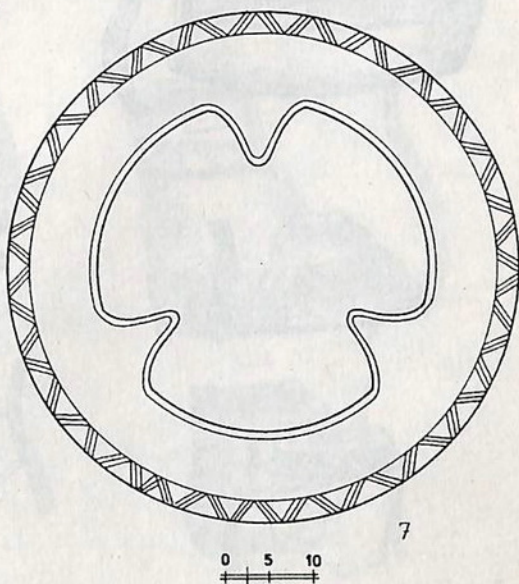
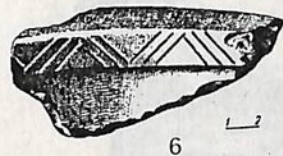
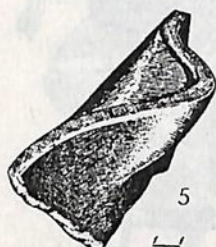
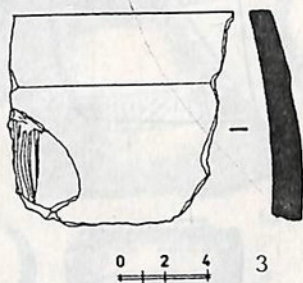
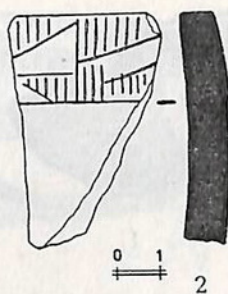
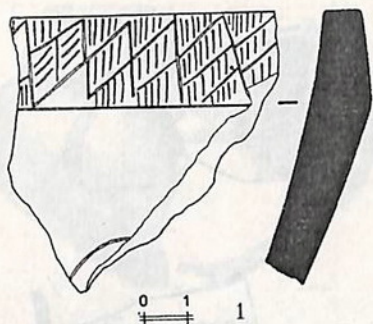

5

6

Աղյուսակ XII

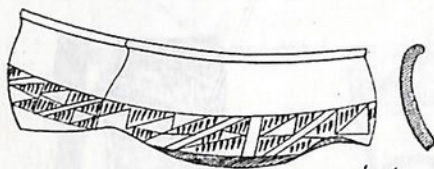

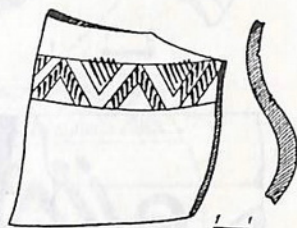
1

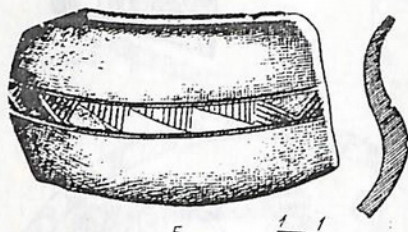
2

3

4

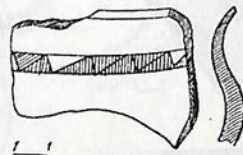
5

6

7

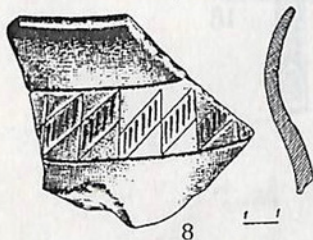
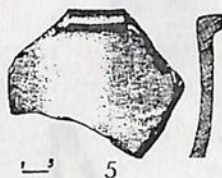
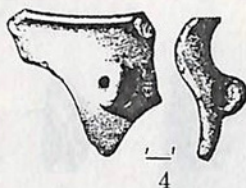
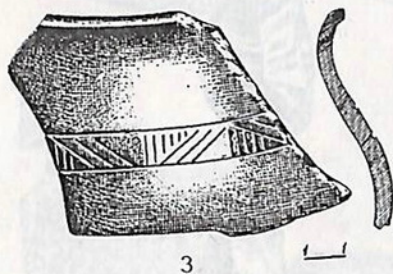
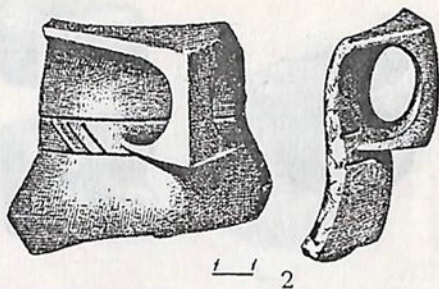
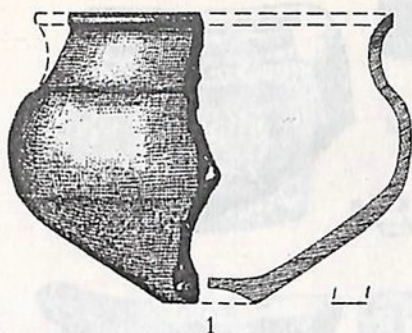
8

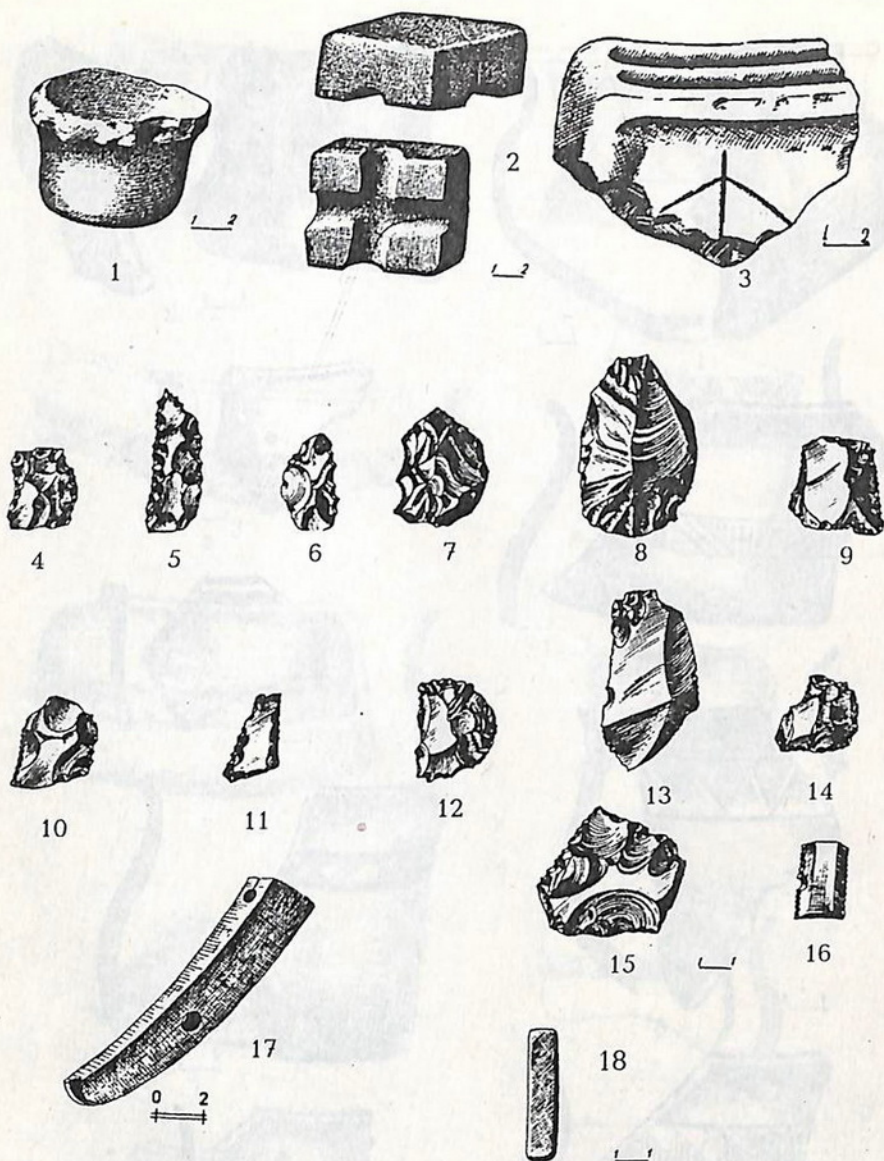

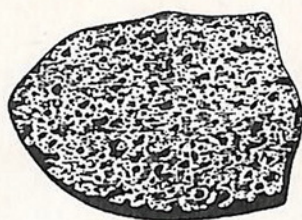
9

10

0 3

1 2

3

1

1 2

4

0 2

2

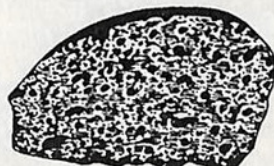

1 2

6

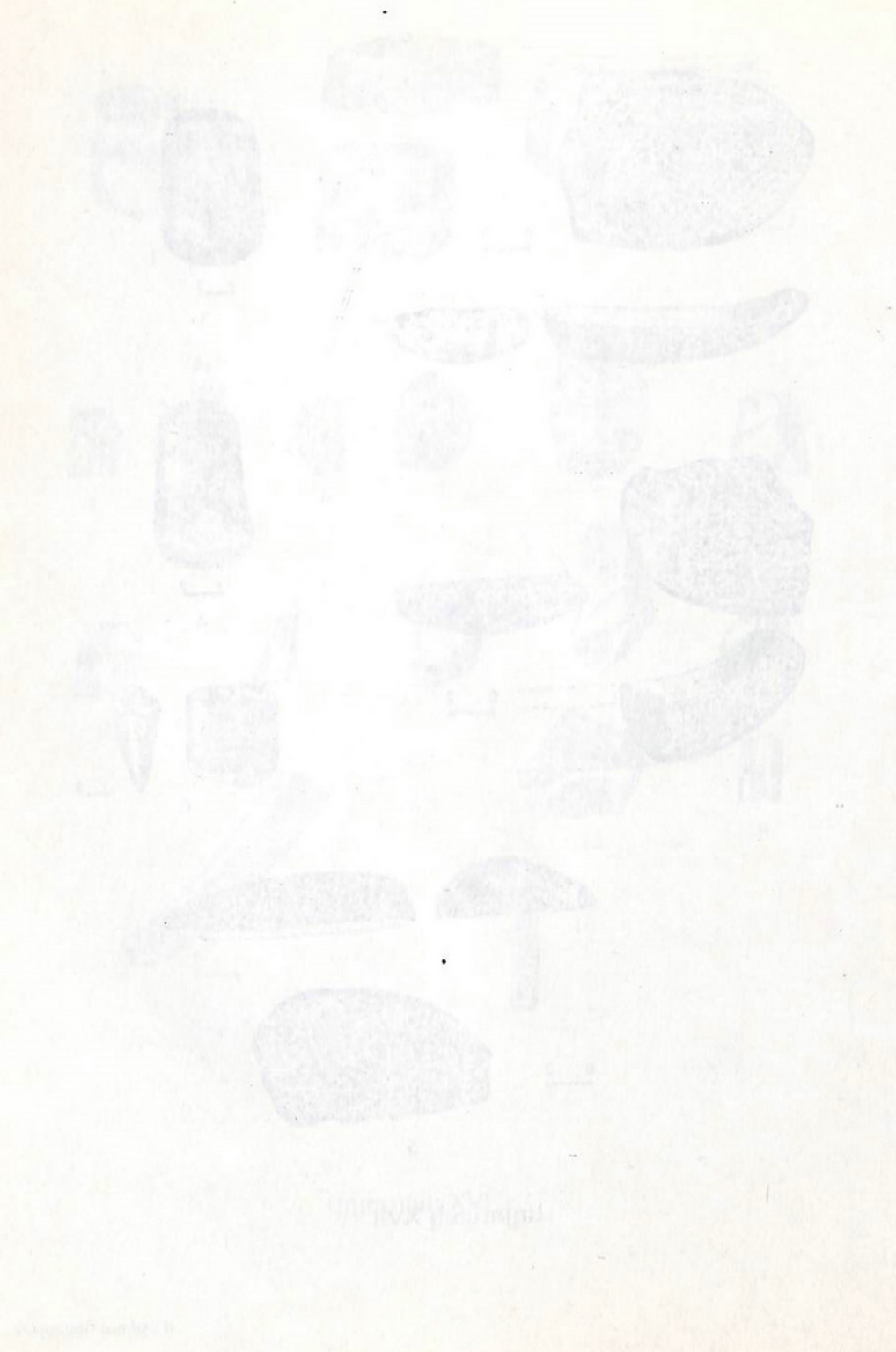

0 2

5

Աղյուսակ XVII

ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՍՏԵՓԱՆԱԿԱՆՈՒՄ

քին նշանները: Պեղված համալիրների մեծ մասը երևան եկան բացված խրամատի և գետնի մակերեսի հարթեցման շնորհիվ:

* * *

Դեռևս XIX դարի 80-ական թվականներին այս հուշարձանը նկարագրել է Մ.Ե.Սադաթելովը, և կատարել ստուգողական պեղումներ (Садателов, 1904 էջ 50-54):

1883թ. օգոստոսին, բլրի ստորոտում պեղվել է մեկ շարքի վրա գտնվող վեց դամբարան, որոնց ծածկի սալերը երևացել են գետնի մակերեսին: Դամբարանների, թաղման ծեսի և հայտնաբերված նյութերի մասին բերված կցկտուր տեղեկություններից պարզվում է, որ դրանք եղել են սալարկղներ, հիմնականում՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ. մեկը համարյա քառակուսի (163x1,58մ), մյուսներն՝ ուղղանկյուն (միջինը՝ 1,5x0,8x0,7մ): Վերջինները ննջեցյալների գլխի կողմում առավել լայնացած են եղել: Պետք է ենթադրել, որ թաղումները կատարվել են սալարկղների երկարությամբ, կողքի պառկած, կծկած վերջույթներով:

Դամբարաններում հայտնաբերված նյութերի թվարկումն ու մի քանի լուսանկարները որոշ պատկերացում են տալիս առանձին համալիրների վերաբերյալ: Ցավոք, գտնված խեցեղենը ուշադրության չի արժանացել:

Թիվ 1 դամբարանում եղել է բրոնզե գնդաձև զուրգ, նիզա՞կ, փոքր նետասլաքներ և ունեւիներ (անհայտ ձևերի), խողովակիկ, թիթեղի կտորներ՝ անցքերով, սև խեցեղենի բեկորներ:

Թիվ 2 դամբարանում, ննջեցյալի աջ կողմում գտնվել է բրոնզե սակր՝ լայն աշխատանքային շեղբով, կոթառի երկու կողմերում և կենտրոնում՝ բարձր երիզներով և կենտրոնական կոճակով, վզիկն օժտված՝ երկշար, փորագիր եղևնազարդով: Ձախ կողմում եղել են բրոնզե երկար պոչուկով «բեղիկավոր» վեց նետասլաք և «ոսկրե քառակող ծողիկ» մեկ ծայրը սուր, մյուսը կլոր»: Վերջինս, հավանաբար, ոսկրե քառակող նետասլաք է եղել:

Թիվ 3 դամբարանը պատկանել է կնոջ: Գտնվել են վեց, լայն կավե թասեր և երկու փոքր կճուճներ: Թասերից մեկի մեջ զետեղված են եղել բրոնզե զույգ ապարանջաններ՝ ազնվաժանգով պատած, ինչպես նաև սարդիոնե մեծ և փոքր, շաղախե՝ մոխրագույն և կապտավուն փխրուն ու-

լուսքներ: Գտնվել է նաև բրոնզե օծածն միջնամասով, շղթայից կախված բուքնազարդ:

Թիվ 4 և 5 դամբարաններում հայտնաբերվել են խեցեղենի բեկորներ և մարդկային ոսկորներ, իսկ թիվ 6-ում՝ կուպիտ զարդերով բրոնզե ապարանջան և մի քանի սարդիոնե ուլունքներ:

Ըստ վերոհիշյալ նկարագրության, Սաղաթելովի պեղած ամենահարուստ դամբարանը թիվ 2-ը կարող էր լինել:

1951թ. Ստեփանավանում, քարարկղային դամբարաններ է պեղել նաև Ա.Պողոսյանը, որի հայտնաբերած նյութերն, ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են ինչպես 1883թ. Սաղաթելովի պեղած, այնպես էլ 1980 թ. մեր կողմից պեղված և հողահարթեցման ժամանակ ավերված դամբարաններից ձեռք բերված գտածոներին: Շատ հավանական է, որ հիշյալ պեղումները նույնպես կատարվել են Չեչմանիսի դամբարանադաշտում*: Թե՛ Սաղաթելովի և թե՛ Պողոսյանի պեղումներից գտնվել են զնդածն բրոնզե գուրգեր, որոնք մեծ տարածում ունեն Անդրկովկասի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի շրջափուլերի հուշարձաններում: Հայտնի են Լճաշենից, Վանաձորից, Ջարխեջից, Սակարաշենից (Мартиросян, 1956 թ. 5, 6, 9), Գավառից (Есаян, 1966, էջ 53, Табл.Х-3), Արթիկից (Хачатрян, 1975, էջ 203, նկ. 117), Լոռի Բերդից (դամբ. 24), Շիրակավանից (մ.թ.ա. XII-XI դդ.) և այլն: Սաղաթելովի կողմից գտնված սակրը կրում է Հայաստանի մ.թ.ա. XII-XI դդ. սակրերին բնորոշ հատկանիշները և իր զուգահեռներն ունի ինչպես Ալավերդու գանձի մեջ, այնպես էլ Հայաստանի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի բազմաթիվ հուշարձաններում (Мартиросян, 1964, էջ 116, աղ. XII, Դեվեջյան, 1968, էջ 72):

Նույնը կարելի է ասել նաև բրոնզե, երկար պոչերով «բեղիկավոր» և քառակող՝ ոսկրե նետասլաքների մասին, որոնք գտնվել են ինչպես 1883 և 1951թթ. պեղումներից, այնպես էլ 1980 թ. ավերված դամբարաններից:

Սրանք հաճախ հանդիպում են նույն կապարճի մեջ, ինչպես Լոռի Բերդի թիվ 30 դամբարանում (մ.թ.ա. XII դ.): 1883թ. թիվ 3 և 1980թ. թիվ 1 կա-

* Դժբախտաբար 1951թ. պեղումների ստույգ վայրը հայտնի չէ, օրագրի բացակայության պատճառով: Նյութերը հրատարակված են. Телемак Хачатрян, Каменные ящики Степанавана, «Աշխատություններ» Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, հատոր V, Երևան, 1959, էջ 105-112:

մանց դամբարաններում հայտնաբերվել են օձածև միջնամասով մեկական քունքագարդ: Սրանք հանդես են գալիս ուշ բրոնզի դարաշրջանից, մեծ կիրառություն գտնելով նրա վերջին շրջանում: Հատկանշական է, որ Արթիկի II խմբի դամբարաններում (Хачатрын, 1975, էջ 211) մոնուներ կան, որոնցից կախված են շղթայիկներ, ինչպես Սաղաթելովի գտածո:

Ժապավենածև, լայն, ծայրերը ոլորված, բեկյալներով զարդարված ապարանջանները, որ հայտնաբերվել են 1951թ. պեղումներից, հանդիպում են նաև 1980թ. ավերված դամբարաններում: Ինչ վերաբերում է Սաղաթելովի կողմից նշված «նիզակին», ապա, ըստ լուսանկարի, այն տերևածև դաշույն է, որպիսիք գտնվեցին 1980թ.:

Ելնելով վերոհիշյալ նյութերի ժամանակագրական սահմաններից և զուգահեռներից, ինչպես նաև «վեց լայն կավե թասերի» առկայությունից, 1883թ. Չեչմանիսում պեղված սալարկղները կարելի է թվագրել մ.թ.ա. XIII-XI դարերով:

* * *

Չեչմանիսի 1980թ. պեղումները կրում էին փրկարարական բնույթ, ուստի, աշխատանքները կատարվում էին շինարարների հետ զուգահեռ և միայն այն տարածքներում, որոնք պիտի ծածկվեին ապագա շինություններով*:

Դամբարանների նկարագրությունը:

Թիվ 1 դամբարանը բացվեց խրամատի մեջ, որտեղ երևաց ծածկի երկու սալերից համեմատաբար մեծը (1,25x0,9մ): Դամբանախուցը հիմնահողային էր, ուղղանկյուն(1,4x0,85x1,5մ), ուղղված հյուսիս-արևմուտքից՝ հարավ-արևելք: Ննջեցյալը թաղված էր դամբարանի երկարությամբ, ծախ կողքի պառկած, ոտքերը կծկած վիճակում, գլուխը հյուսիս-արևմտյան պատի տակ, դեմքով՝ արևելք: Աջ ձեռքը ձգված էր իրանի երկարությամբ, իսկ ձախը ծալված էր այնպես, որ դաստակը հանգչում էր

* Ավերված դամբարանների նյութերի մի մասին (բրոնզե երկար նիզակներ, սակերեք և այլն) չկարողացանք հասնու լինել, սակայն զգալի թվով առարկաներ հաջողվեց ձեռք բերել տեղի բնակիչներից կամ պարզապես նկարել, որոնք ներկայացնում ենք առանձին աղյուսակներով (աղ. X և XI):

այտի տակ (նկ. 1): Ձախ ականջի տեղում գտնվեց բրոնզե օղակաձև քունքազարդ՝ օձաձև միջնամասով (աղ. I, 3): Վզի շուրջը թափված էին ապակե շաղախից պատրաստված կապույտ, կարմիր, սև և կանաչ փխրուն ուլունքներ: Ձախ արմունկը զարդարում էին բրոնզե բարակ ապարանջանը, որի վրա բերանքսիվայր շրջված էր սև, խիստ քայքայված կավաման: Ոտքերի մոտ տեղավորված էին դարչնագույն, լայնաբերան խոհանոցային կճուճ և քրեղան (աղ. I, 2): Կմախքը վատ էր պահպանված, մնջեցյալը ամենայն հավանականությամբ երիտասարդ կին էր (աղ. I, 1-5):

Թիվ 2 դամբարանը նախորդից 3,6 մ հյուսիս էր: Պահպանվել էր ծածկի մեկ սալաքարը (1,7x1,5 մ), որի շուրջը լցված էին մանր քարեր: Հյուսիս-արևմտյան մասը ծածկված էր ոչ մեծ, անկանոն ու անմշակ քարերով: Հիմնահողային, ուղղանկյուն դամբարանախուցն (1,7x1,5x1,6 մ) ուղղված էր հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք: Այստեղ, ամբողջական կմախք չհայտնաբերվեց: Կենտրոնական մասում գտնվեցին միայն մարդու ոտքի երկու կտորված ոսկորներ և ածխի մանր կտորներ:

Դամբարանում զետեղված հինգ կավամանները դրված էին երկու մեղ պատերի մոտ: Հյուսիս-արևմտյան պատի մոտ գտնվող երկու լայնիրան, մեղ վզով, սև մակերեսով, կարմիր կավից պատրաստված հասարակ խոհանոցային կճուճներն այնքան փխրուն ու քայքայված էին, որ հնարավոր չէր հատակից բարձրացնել: Հարավ-արևելյան պատի տակի երեք, տարբեր չափերի քրեղանները լավ հղկված էին, ունեին սև և դարչնագույն մակերեսներ, ընդգծված մստուկներ և ալիքաձև զարդեր (աղ. I, 6-8):

Ըստ երևույթին դամբարանը կողոպտված էր: Այդ էր վկայում հյուսիս-արևմտյան սալի բացակայությունը և քարերի լիցքը, որի հետևանքով էլ այս մասում խեցեղենն ամբողջովին քայքայվել էր: Կմախքի աղճատումը մույմպես կարելի է վերագրել դրան:

Թիվ 3 դամբարանը բացվեց խրամատի մեջ: Այն ծածկված էր մանր քարերով շրջանակված՝ մեծ քարով, ուղղանկյուն հատակագծով փոքր, հիմնահողային դամբարանը (1,4x0,85x1,3 մ) գրեթե արևելք-արևմուտք կողմնորոշում ունեւ: Կմախքը դամբարանի կենտրոնում էր, երկարությամբ, ~~այն կողքի պառկած, թերևս ու ոտքերը կծկված, խիստ քայքայված:~~ ~~մնջեցյալի գլխավերևում, արևմտյան մեղ պատի անկյուններում տեղավորված էին կճուճներ.~~ մեկը մոխրագույն, խոհանոցային, մրոտ, իրանը և

նստուկի եզրերը զարդարված արևածաղկի սերմ հիշեցնող խորադիր զարդերով, մյուսը կարմրավուն, լայնափոր, զարդարված ակոսային գոտիներով: Արմունկի և ծնկների մոտ դրված էր սև, ակոս-գոտիներով զարդարված քրեղան, իսկ արևելյան անկյունում, ուլես մսեղեն սնունդ դրված, անասունի ոսկոր պարունակող գորշ, կտրած շուրթով, ալիքածև գոտիով և փոքր հորիզոնական կանթով մի այլ քրեղան (աղ. I, 9-12):

Թիվ 4 դամբարանը նույնպես բացվեց խրամատի մեջ, որտեղ 1,25x1,15 մ տարածության վրա, արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, երևում էին, կարծես, իրար ագուցված երկու ոչ մեծ սալեր: Սրանց շուրջը և վրան փոքր քարերի լիցք կար: Դամբանափորը հատակագծում ուղղանկյուն էր, ուղղված հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք (1,5x0,8x1,2 մ): Խցի հատակին, կենտրոնում, տեղավորված էր մնջեցյալի իրանը: Հյուսիս-արևմտյան նեղ պատի տակ դրված էր գանգը, դեմքով՝ հյուսիս-արևմուտք: Թևերը՝ հյուսիսային պատի տակ էին, որոնցից մեկը կրում էր բրոնզե ապարանջան: Կծկված ոտքերի ու կոնքոսկրի վրա հանգչում էր անասունի ոսկորներ պարունակող, կտրած շուրթով, սև ու մրոտ կճուճ (աղ. II, 1), իսկ ոտքերի տակ, արևելյան մասում՝ մոխրագույն գնդածև կճուճ և քրեղան (աղ. II, 2, 4): Գանգի տակ և շուրջը սփռված էին գունագեղ մանյակի հատիկներ, կազմված ապակենման շաղախե կարմիր, կապույտ և սև՝ ուղիղ հատված ուլունքներից: Կարելի էր նկատել, որ սրանք, 5-6 հատը մեկընդմեջ, շարվել էին ըստ գույների տարբերության: Սարդիոնե վարդագույն-սպիտակավուն և կարմիր հասպիսե ուլունքները նույնպես հատված են ուղիղ, դրանց շաղափված կողմի անցքը ծագարածև փորվածք ունի: Իսկ բրոնզե ծուլածո ուլունքները տափակ-երկկոնածև են, լայն անցքով: Առկա են նաև 1-2 ծարիրե փխրուն ուլունքներ ու կոճակներ (աղ. II, 7, 8): Գանգի ստորին մասում ընկած էր պարանոցի կամ քունքի բրոնզե զարդը: Այն կազմված է մեկ օղից կախված, ծայրերին գնդիկներ կրող չորս շղթաներից (նկ. 18): Տպավորությունն այնպիսին էր, կարծես դրանով խեղդել են մնջեցյալին: Կմախքը շատ վատ էր պահպանված: Պարզ երևում էր դիամանատման ծեսի առկայությունը (աղ. II, 1-8):

Թիվ 5 դամբարանը նախորդից երկու մետր հեռավորության վրա էր, խրամատի մեջ, (ծածկված մեկ և մեկուկես մետր երկարության երկու սալով և մանր քարերով: Դամբանախուցը հիմնահողային էր, ուղղանկյուն,

Նկար 2

Նկար 1

ծգված հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք (1,6x1x1,2մ): Ննջեցյալը թաղված էր դամբանախցի կենտրոնում, երկարությամբ, գլխով արևմուտք: Ոտքերը կծկված էին, թևերի քայքայված բեկորները գտնվում էին կրծքավանդակի վերին մասում: Գանգո թեև իր տեղում էր, սակայն ողնաշարի նկատմամբ հակառակ դիրք ուներ, դեմքն ուղղված էր հյուսիս-արևմուտք: Կարծես գլուխը կտրած ու շրջած էր իրանի հակառակ ուղությամբ: Աջ ականջի տեղում, 3 սմ տրամագծով, բրոնզե փոքրիկ, քայքայված օղ կար: Ուսի մոտ, հյուսիսային կողմում, գետեղված էր կենդանու ոսկոր պարունակող, ամբողջովին քայքայված քրեղան: Ոտքերի շուրջը դասավորված էին երեք քրեղան՝ երկու սև, լավ հղկված, ուղղահայաց կողերով, մյուսը՝ կոպիտ (աղ. II, 10, 11, 13), ինչպես նաև լայն, կտրած շուրթով, երկկոն իրանով կճուճ: Գտնվեցին մի քանի շաղախե ուլունքներ (կանաչ և սպիտակ), հարավային պատի տակ՝ խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ. II, 9-13):

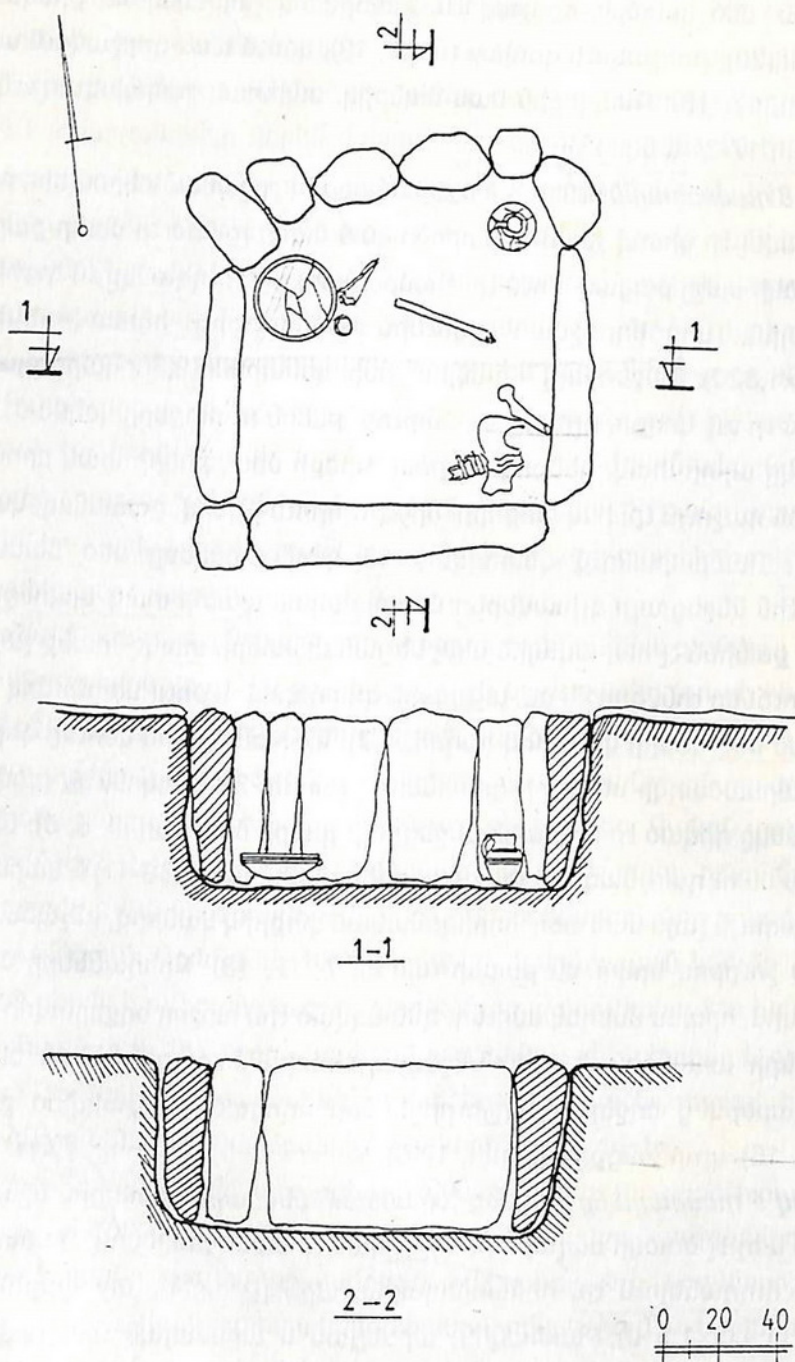
Թիվ 6 դամբարանը նախորդի դիրքորոշումն ուներ և գտնվում էր 1,2 մ հեռավորության վրա: Այն գուրկ էր ծածկի սալաքարից (գուցե հեռացվել է), ծածկված էր մանր քարերի լիցքով: Դամբանախուցը հիմնահողային էր, ուղղանկյուն (1,7x1,5x1,2 մ): Կմախքը՝ դամբարանի կենտրոնում, չափացանց քայքայված, համարյա ամորոշ դիրք ուներ: Գանգն արևմտյան կողմում էր, դեմքով՝ հյուսիս: Հայտնաբերված մի քանի խեցանոթները տեղադրված էին ննջեցյալի գլխավերևում՝ արևմտյան, նեղ պատի երկու անկյուններում: Դրանք են. խոհանոցային կարմրավուն կճուճը՝ արևածաղկի սերմի և ալիքաձև զարդագոտիով, որ պարունակում էր կենդանու ոսկորներ (աղ. II, 16), ուղիղ կողերով գորշավուն-սև քրեղանը և դրա մեջ դրված՝ ձեռքով պատրաստված, լայնաբերան, գնդաձև իրանով, բեկյալների զարդագոտիով կարմրավուն գավաթը (աղ. II, 14-16):

Թիվ 7 դամբարանը արտաքին նշաններ չուներ: Բացված խրամատի մեջ երևում էին ծածկի երկու սալերը՝ Դամբանափոսն ուղղանկյուն էր, հիմնահողային, հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք կողմնորոշմամբ (1,3x0,8x1,2 մ): Մարդկային և կենդանական ոսկրային մնացորդները բացակայում էին: Հատակի կենտրոնական մասում դրված էր բրոնզե տերևաձև շեղբով դաշույն, սրա վրա՝ բարակ օղ, իսկ կողքին՝ շքասեղ, բրգաձև գլխով: Խցի արևմտյան և հարավային մասերում շարված էին 7

կավաման. մեծ կարմրա-գորշավուն մակերեսով լայնաբերան քրեղան-
ներ (աղ. II, 20), գորշավուն գավաթ (աղ. II, 19), կճուճ և սև-գորշավուն սա-
փոր (աղ. II, 17, 18): Գտնվեցին նաև մանրիկ, սպիտակ շաղախե ուլունք-
ներ (աղ. II, 17-24 և նկ. 13):

Թիվ 8 դամբարանն ուներ 3,4 մ տրամագծով շրջանաձև կրոմլեխ, որը
պահպանվել էր կիսով չափ: Կենտրոնական մասը լցված էր մանր քարե-
րով, ծածկի սալը բացակայում էր: Դամբանախուցն ուղղանկյուն էր, հիմ-
նահողային, կողմնորոշված՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք
(1,6x1,1x1,82մ): ~~Նմջեցյալը~~ դամբարանի կենտրոնում, երկարությամբ
պառկած էր աջ կողքի, գլուխը՝ արևմուտք, թևերն ու ոտքերը կծկված, աջ
դաստակը այտի տակ, դեմքով՝ հարավ: Կրծքի մոտ, թևերի տակ բրոնզե
տերևաձև դաշույն էր, իսկ ոտքերի միջև՝ ուլորուն գլխով, քառակող, կարճ
շքաւեռ: Դամբարանում գետեղված 13 կավամանները մեծ մասամբ
դրված էին նմջեցյալի գլխավերևում, արևմտյան պատի տակ՝ երկու շար-
քով, մի քանիսն էլ հարավային և արևելյան պատերի տակ: Դրանք լայնի-
րան կճուճներ էին, գորշ և սև, ալիքաձև զարդերով և թույլ սեղմունով կա-
տարված թեթ գծերի փնջերով (աղ. III, 1, 2): Խոհանոցային կճուճը գորշ է,
մրոտ, արևածաղկի սերմերի գոտիներով (աղ. III, 3): Երկկոն, սև գավաթ-
ներից մեկը դրված էր ուղղակի նմջեցյալի դեմքի մոտ (աղ. III, 5, 6): Առկա
էին նաև սև ու դարչնագույն տարբեր քրեղաններ (աղ. III, 8-11) և կարմրա-
դարչնագույն լայն սկուտեղ՝ հորիզոնական փոքրիկ կանթով, ինչպես նաև
կտրած շուրթով երկու սև թասեր (աղ. III, 7, 12, 13): Քրեղանների մեջ և
հատակին, որպես մսեղեն սնունդ, գետեղված էին խոշոր եղջերավոր կեն-
դանիների առանձին մասեր: Նմջեցյալի ոտքի մոտ, քրեղանին կպած,
հայտնաբերվեց եղջերվի եղջյուրի հիմքի սղոցած ու մշակված բեկոր
(աղ. III, 16)՝ կլոր անցքով (աղ. III, 1-16):

Թիվ 9 դամբարանը բացվեց խրամատի մեջ, այն արտաքին նշաններ
չունեցրեց և ոչ էլ ծածկի սալաքար, այլ լցված էր մանր քարերով: Դամբանա-
խուցն ուղղանկյուն էր, հիմնահողային, արևելք արևմուտք կողմնորոշ-
մամբ (1,4x1x1,5 մ): Ջատակին, արևելյան և արևմտյան մեղ պատերի
տակ դասավորված էին յոթ կավաման. քրեղաններ՝ սև-գորշ և շագանա-
կագույն (աղ. III, 19-20), կճուճներ՝ դարչնագույն, վզից-իրանին շեշտված
անցումով, մրոտ, արևածաղկի սերմի զարդերով (աղ. III, 17, 18), սև քայ-

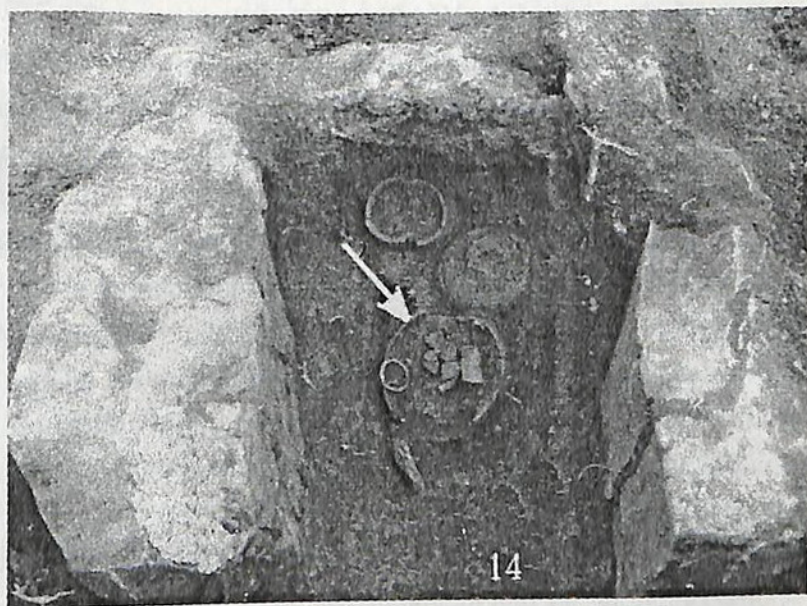

Նկար 3. Քարարկղային դամբարան 13,
հատակագիծ և կտրվածք

ազդեցությունից կարմրած, քայքայված կավամաններ (աղ. IV, 7, 8)՝ լցված մանր եղջերավորներ կենդանիների ոսկորներով: Հայտնաբերվեցին նաև մեծ քանակությամբ սպիտակ շաղախե մանրիկ ուլունքներ, ուղիղ հատած և մեկ մոխրագույն, շաղախե, վարդագույն սարդիոնե գնդաձև և ուղիղ կտրած ուլունքներ (աղ. IV, 7-11 և նկ. 19):

Թիվ 12 դամբարանը նույնպես բլրի լանջին էր, հարթեցրած տարածության վրա: Գետնի մակերևույթին պահպանվել էր կրոմլեխի մի փոքր հատված՝ երկու շարք խիտ դասավորված քարերով: Սրա հյուսիս-արևելյան մասում բացվեց ծածկի երկու մեծ սալ, իրար նկատմամբ ցածր ու բարձր դիրքով: Դամբարանի ուղղանկյուն էր՝ հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք կողմնորոշմամբ (1,7x0,8x1,3 մ): Նմանապալը, դամբարանի կենտրոնում, երկարությամբ պառկած էր ծախ կողքի՝ գլուխը՝ հարավ-արևմտյան նեղ պատի մոտ, դեմքով՝ հյուսիս, ձեռքերն ու ոտքերը կծկված (նկ. 2): Կմախքն աչքի էր ընկնում խոշոր չափերով, ոսկորների հաստությամբ, կրծոսկրների լայնությամբ (իրանի երկարությունը գլխի հետ՝ 90 սմ, ազդրերինը՝ 45 սմ, սրունքներինը՝ 40 սմ): Հարավ-արևմտյան պատի տակ դրված էր խոշոր եղջերավոր անասունի ոտքի մի մասը, իսկ նմանապալի ոտքերի և հյուսիս-արևելյան պատի միջև շարված էին մի քանի կավամաններ: մեծ, դեղնավուն, միակամթ սափոր (աղ. IV, 12), քրեղան՝ սև, լավ հղկված մակերեսով, երկկոն իրանով, զարդարված մատնեքներով և ալիքաձև գոտիով (աղ. IV, 15), սև, երկկոն իրանով կճուճ, երկարավիզ, լայնաբերան, կախելու համար երկու անցքով և խոհանոցային գորշ ու մրուտ գնդաձև կճուճ, արևածաղկի սերմի զարդերով (աղ. IV, 12-15):

Թիվ 13 դամբարանը բլվ 11-ից 8 մ հյուսիս էր: Այն փոքր քարակղզի էր, ծածկված ոչ մեծ սալով՝ շուրջը ամրացված մանր քարերով: Քարակղզի արևմտյան և հյուսիսային պատերը շարված էին ոչ մեծ քարերով, իսկ մյուսները՝ կազմված էին մեկական սալից: Դամբարանի տուփը համարյա հյուսիս-հարավ կողմնորոշում ուներ, թեև գրեթե քառակուսի էր (1,15x1,1x0,55 մ): Այստեղ ամբողջական կմախք չկար. հարավ-արևելյան անկյունում գտնվեց կոնքոսկրի մի կտոր՝ ողնաշարի մի քանի ողերով և ոտքի մի ոսկոր, կտրված ու ցցված վիճակում: Դամբարանի կենտրոնում, մարդկային թևի ու ոտքի կտրված ոսկորների մոտ, գտնվեց ներսի կողմը հարթ, դրսինը՝ ուռուցիկ բրոնզե ապարանջան՝ ծայրերը՝ 5 սմ իրա-

Նկար 4

րից հեռու (աղ. V, 3), սև փայլեցրած սկուտեղ՝ խուլ կանթով (աղ. V, 2): Հյուսիսային անկյունում՝ փոքրիկ, սև փայլեցրած, միակամթ սափորը դրված էր խոշոր եղջերավոր անասունի ոտքի վրա (աղ. V, 1-3 և նկ. 3):

Թիվ 14 դամբարանը սալարկղ էր, որի ծածկը և հյուսիս-արևելյան կեսը ավերվել էր հողահարթեցման աշխատանքի հետևանքով: Մնացել էր դամբարանի հարավ-արևմտյան մասը: Այն ուռոտանում էր, ուղղված հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Հյուսիսային պատը կազմված էր 2 սալից, մյուս երեսուն՝ մեկական (պահպանված մասի չափերով 0,8/х0,12х0,43): Այստեղ մարդկային կմախք չհայտնաբերվեց (նկ. 4): Արևմտյան անկյունում, հատակին, զետեղված էր խոհանոցային մոխրագույն, գնդաձև իրանով կճուճ՝ արևածաղկի սերմ հիշեցնող զարդագոտիներով, ինչպես նաև գորշ, փքուն իրանով կճուճ՝ զարդարված գծիկներով լցված սուրանկյուն եռանկյուններով (աղ. V, 4,5): Սալարկղի կենտրոնական մասում դրված էր սև փայլեցրած, լայնակոս գոտիներով զարդարուն քրեղան, վրան՝ բրոնզե ապարանջան, համարյա կլոր կտրվածքով, ծայրերը 1,5 սմ-ով իրար մոտ բերված (աղ. V, 6, 8): Հարավային պատի մոտ ընկած էր սկավառակաձև գլխով, բրոնզե կարճ շքասեղ և մեկ ուլունք՝ փիրուզագույն ապակուց (աղ. V, 4-9):

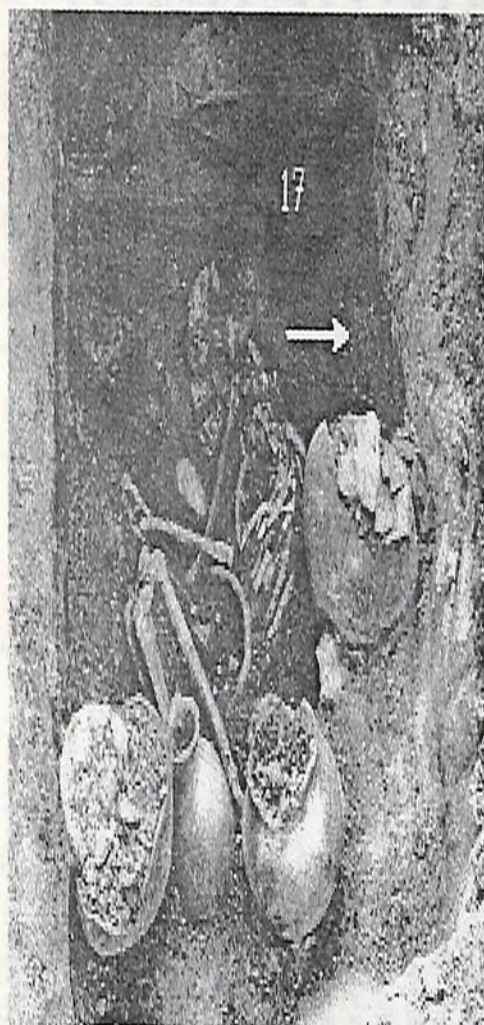
Թիվ 15 դամբարանը նախորդից 3,5 մ հարավ էր, այն նույնպես ուղղանկյուն սալարկղ էր, որի ծածկը հանվել էր հարթեցման աշխատանքների ժամանակ, դամբարանը լցվել էր հողով և խաթարվել: Յուրաքանչյուր պատը կազմված էր մեկական հսկա սալից և ուներ արևելք-արևմուտք կողմորոշում (1,2х0,7х0,55 մ): Արևմտյան պատի տակ կուտակված էին խեցեղենի տարբեր կտորներ, մարդկային ոտքի ոսկորներ, որտեղ գտնվեց կլոր կտրվածքով հաստ ձողից, ծայրերն ուղիղ կտրած, իրարից 4 մմ հեռացած, տեղ-տեղ ազնվաժանգով պատած բրոնզե ապարանջան և ասեղ: Հյուսիսային պատի անկյունում զետեղված էր մեջտեղից կիսած խոշոր եղջերավոր անասունի իրանը. թիակի, կրծքի և ոտքի ոսկորները, առանց գլխի (նկ. 5):

Խեցեղենը ներկայացված է գնդաձև իրանով խոհանոցային կճուճով՝ սև, մրոտ, արևածաղկի սերմի զարդագոտիով, սկուտեղներով (2 հատ)՝ մեծ ու փոքր, որոնք սև փայլեցրած և սև-մոխրագույն մակերեսներ ունեն, լայնացող ու հատած շուրթեր (աղ. V, 10-14):

Թիվ 16 դամբարանը նույնպես բլրի լանջին էր՝ թիվ 13-ից 3 մ հարավ, ծածկված՝ 1,5x0,6 մ չափերի երկու սալով: Դամբանախուցն ուղղանկյուն էր, հիմնահողային, համարյա արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (1,4x0,9x1,3 մ): Կմախքը դամբանախուցի կենտրոնում էր. գլուխը դեպի արևմուտք, դեմքով՝ հյուսիս-արևելք (նկ. 6): Պառկած էր ծախ կողքի, ձեռքերն ու ոտքերը կծկված, ծախ ձեռքը ծախ այտի տակ, դաստակին՝ բրոնզե ապարանջան (աղ. VI, 12): Ծոծրակի մոտ դրված էին կապարե՝ կլոր կտրվածքով երկու ապարանջաններ (աղ. VI, 13), որոնցից մեկի մեջ՝ սպիտակ, մոխրագույն և ապակեման (շաղախե ուլունքներ, սարդիոնե, հասպիսե ուղիղ կտրած, շաղափման մասում ծագարած հանվածքով, ինչպես նաև սարդիոնե նշածն ու տակառածն ուլունքներ և մեկ կապույտ գնդածն ապակե ուլունք: Գտնվեցին նաև ծարիրից և շաղախից պատրաստված փխրուն ոսպածն ուլունքներ, կախիկներ՝ խաչածն ու շրջանածն զարդերով (աղ. VI, 14-24 և նկ. 16): Ննջեցյալի ոտքերի և կոնքի ստորին մասում տեղավորված էին չորս քրեղան, հյուսիսային և արևելյան պատերի տակ շարված էին խոշոր կճուճներ ու քրեղաններ, աջ արմունկին հենված էր փոքրիկ գավաթ: Կճուճների մի մասը խոհանոցային է, սև, կոպիտ, ձեռքով պատրաստված, հաստ պատերով, նաև մոխրագույն, լայնացող շուրթով և արևածաղկի սերմի զարդանախշով (աղ. VI, 1, 4): Մյուսները շքեղ են, մոխրագույն և սև, գնդածն իրանով, սնկածն և սեղանածն մեկական կանթով, կտրած լայն շուրթով, թույլ փայլանախշով (աղ. VI, 2, 3 և նկ. 11):

Քրեղաններից երեքը սև-մոխրագույն մակերես ունեն, կտրած շուրթով, ակոսային և ալիքածն զարդերով (աղ. VI, 5-7): Մյուս երեքը սև փայլեցրած մակերես ունեն, դուրս ճկված շուրթ, ակոսային գոտիներով զարդարուն (աղ. VI, 8-10): Գավաթը (աղ. VI, 11) սև փայլեցրած է, երկկոն իրանով (աղ. VI, 1-24):

Թիվ 17 դամբարանը նախորդից 2 մ հարավ էր՝ ծածկված 2 հսկա սալով (1,6x1x0,3 մ): Դամբանախուցն ուղղանկյուն էր, հիմնահողային, արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (2,1x1,1x1,3մ): Խցի հատակին բացվեց դամբարանի երկարությամբ տեղավորված երկու կմախք, մեկը՝ տղամարդու, մյուսը՝ հավանաբար կնոջ: Արևելյան կողմինը պառկած էր աջ կողքի, դեմքով՝ հարավ, ձեռքերն ու ոտքերը կծկված, բավականին

სკაი 7

სკაი 6

խոշոր չափեր ունեն: Կծկած թևերի մեջ զետեղված էր դեպի կուրծքն ուղղված տերևաձև լայնաշեղք բրոնզե դաշույն (գունավոր նկ. 14): Կրծքավանդակի, ազդրերի ու ծնկների ստորին մասում տեղավորված էին քրեղաններ: Թիկունքի կողմում՝ մեծ, մոխրագույն կծուճ էր, սնկանման ելուստով: Արևելյան պատի տակ, ոտքերի մոտ շարված էին մի քանի կճուճներ, սափոր, քրեղան:

Երկրորդ կմախքը դամբարանի արևմտյան մասում էր, գլուխն արևմտյան պատի տակ, ոտքերը՝ առաջինի գլխի մոտ: Պառկած էր նույն ուղղությամբ և նույն դիրքով, սակայն աջ ձեռքը գլխի տակ դրած, թևերին՝ բրոնզե ապարանջաններ: Ոտքերի մոտ կային մի քանի կավամաններ. քրեղաններ, ափսե, թաս, կճուճիկ՝ նստուկի եզրերին՝ զօնկներով: Քրեղաններից մեկի մեջ մսեղեն սնունդ է եղել. խոշոր և մանր եղջերավորների ոտքեր: Այս մասում հայտնաբերվեցին նաև բրոնզե զսպանակաձև ռուտանի. նաաառե աաառանջանի թեկոոներ, ուուուուուու մեկ խոշոր, գնդաձև, կապույտ աաաաաա. մեկ խոշոր. ուղիղ հատած՝ հասափսից, սյուսները սարդիոնե և հասափսե: Առևա են նաև մեկ գնդաձև, սպիտակ շաղարից, մեկ տակառաձև՝ բրոնզե և մեկ ծարիրե բլթակավոր՝ ցանցկեն զարդերով ուլունքներ (նկ. 17):

Գտնվեա մի իր եռոեուի եռուուի հիմսիս՝ մշալուսա՝ ուոո անգրով (նկ. 20): Խեցեղենը բազմազան է. ձվաձև, դեղնա-մոխրագույն սափոր, շուրթից սկսվող զարդարուն կանթով (աղ. VII, 1, նկ. 12), երկու զավաթներ՝ երկկոն իրաններով (աղ. VII, 2, 3), խոհանոցային, աղյուսագույն կճուճներ, մրոտ, զարդարված արևածաղկի սերմի զարդագոտիներով (աղ. VII, 4-7), կճուճներ՝ մոխրագույն, սնկաձև ելուստով և սև, լայնաբերան, կտրած շուրթով (աղ. VII, 8-9): Քրեղանները սև են, խորը, դուրս ճկված շուրթով, ակոսային գոտիներով (աղ. VII, 11-14), ալիքների և եղևնաձև գոտիներով զարդարուն սկուտեղները՝ լայն, կտրած շուրթերով են (աղ. VII, 16-21): Առանձնաճանր է ձեռքով պատրաստված (աղ. VII, 15) կիսագնդաձև, դեղնավուն թասիկը (աղ. VII, 1-30):

Թիվ 18 դամբարանը նույնպես բլրի լանջին էր, նախորդից 2,3 մ հարավ-արևելք: Ընդհանուր առաքառ չունեն, լցված էր խոշոր և մանր քարերով: Դամբանախուցն ուղղանկյուն էր, որսասառուղային, արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (1,25x0,77x1,1մ): Խուցը կմախք չէր պարու-

նակում: Արևմտյան պատի տակ բացվեց խոշոր եղջերավոր անասունի վերջույթ, որի կողքին դրված էր սև, համարյա փայլեցրած, գնդաձև իրանով, կոտրված կճուճ՝ զարդարված սեղմունով կատարված ցանցկեն եռանկյուններով(աղ. VIII, 1): Դամբարանի կենտրոնական մասում խառն ու անկանոն կոտրված քրեղաններ և սկուտեղներ էին լցված: Պարզ երևում էր, որ դամբարանն անաղարտ չէր մնացել:

Քրեղաններն ունեն սև և դարչնագույն մակերես, դուրս ճկված շուրթեր, զարդարված ակոսային գոտիներով (աղ. VIII, 3, 4): Սկուտեղները նույնպես սև են և դարչնագույն, ունեն փռված ու կտրած շուրթեր, ցայտուն նստուկներ (աղ. VIII, 2, 5, 6): Կրում են ակոսային և ալիքաձև զարդեր, մի դեպքում՝ նաև փայլանախշ (աղ. VIII, 1-6):

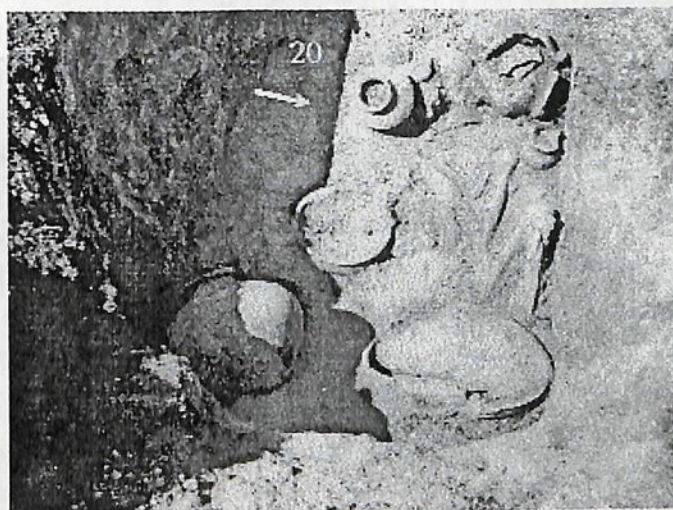
Թիվ 19 դամբարանը նախորդից 2,5 մ հարավ-արևմուտք էր, ծածկված 2 հսկա սալերով (1,6x0,7 մ), որոնց վրա լցված էին փոքր քարեր: Դամբանափոսն ուղղանկյուն էր, համարյա արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (1,4x0,95x1,9մ): Հատակի կենտրոնական մասն զբաղեցնում էին շատ խիտ դասավորված 9 կավաման, մեծ մասամբ քրեղաններ և սկուտեղներ, որոնց վրա զետեղված էր մեջեցյալ՝ ծախ կողքի պառկած, ձեռքերն ու ոտքերը կծկված, գլուխն արևմտյան կողմում, դեմքով՝ հյ ուսիս (նկ. 8): Նրա ճգնված գանգը մի քրեղանի մեջ էր, ուսը՝ մի այլ, ծաված քեթրը՝ շատ լայն սկուտեղի մեջ, որտեղ նաև փոքր թաս կար: Կոնքը և իրանը նույնպես տեղավորված էին լայնաբերան սկուտեղների մեջ: Ձեռքերին բրոնզե ապարանջաններ կային, իսկ ականջներին՝ օղեր: Ապարանջանը կլոր կտրվածք ունի՝ ծայրերը սրած և իրար մոտեցրած 5 սմ-ով (աղ. VIII, 17): Արևմտյան պատի հարավային անկյունում, մեկուսի, դրված էր երկկանթ կճուճ: Վերջինս աչքի է ընկնում լայն իրանով և երկու օղակաձև կանթով: Մակերեսը սև է, շուրթը դուրս ճկված (աղ. VIII, 9):

Երկու անգարդ կճուճները խոհանոցային են, կոպիտ, սև և դարչնագույն, ձեռքով պատրաստված (աղ. VIII, 7, 8): Քրեղաններն ու թասն ունեն սև և մոխրագույն մակերես՝ զարդարված բազմակի ակոսային գոտիներով (աղ. VIII, 12, 13, 15): Մյուսները սև կամ դարչնագույն ոչ խորը սկուտեղներ են և ափսե՝ հորիզոնական կանթով(աղ. VIII, 10, 11, 14, 16), որոնք ունեն կտրած, հարթ շուրթեր (աղ. VIII, 7-20):

Թիվ 20 դամբարանը թիվ 18-ից 20 մ հարավ-արևելք էր, ծածկված մեկ

Նկար 8

Նկար 9

սալով (1,7x1,1մ), որի եզրերն ամրացված էին փոքր քարերով: Դամբանափոսն ուղղանկյուն էր, արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (1,2x0,95x1,7 մ): Կմախքը գտնվում էր կենտրոնում, երկարությամբ, ծախ կողքի պառկած, գլուխն արևմտյան կողմում, դեմքով՝ հյուսիս, ոտքերն ու աջ թևը խիստ կծկված, ծախ ձեռքը՝ գլխի տակ: Ձախ դաստակը զարդարում էին բրոնզե երկու բարակ, կտրվածքում կլոր, լարից պատրաստված ապարանջանները: Կային նաև մի քանի կարմիր շաղախե ուլունքներ: Գլուխը դեմքից և ծոծրակից՝ սեղմված էր խոհանոցային երկու կճուճների միջև, ուսին հաված էր գավաթը, ոտքերի թաթերի վրա զետեղված էր մեծ ու լայնաբերան ափսե, իսկ կոնքի վրա՝ քրեղան (նկ. 9): Դամբարանի հարավ-արևելյան անկյունում, կողքի վրա ընկած էր մի մեծ, մոխրագույն կճուճ (աղ. IX, 1): Խոհանոցային կճուճները սև են, կարմրավուն, մրոտ, արևածաղկի սերմի զարդերով (աղ. IX, 2, 5), գավաթները երկկոնածև են, մոխրագույն (աղ. IX, 6, 7), առկա են անզարդ, խորը, սև քրեղան (աղ. IX, 9) և երկու կտրած շուրթով սկուտեղներ (աղ. IX, 10, 11): Մեկը մեծ, սև, շուրթի վրա ալիքածև գոտիով է, մյուսը՝ մոխրագույն, ցայտուն մստուկով և հորիզոնական կանթով (աղ. IX, 1-11 և նկ. 10):

Թիվ 21 դամբարանը թիվ 9-ից վեց մետր հարավ էր: Այն ծածկված էր հյուսիս-հարավ դասավորված 3-4 հսկայական քարաբեկորներով, որոնց ստորին մասում՝ մանր քարեր էին: Դամբանափոսն ուղղանկյուն էր, համարյա արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (1,1x0,7x1,2մ): Այստեղ մարդկային և կենդանական մնացորդներ չկային: Արևմտյան կողմում, հատակին, խիտ շարքերով, իրար մոտ շարված էին 8 կավաման. քրեղաններ, կճուճներ, սափոր, որոնց մի մասն ամբողջովին քայքայված էր:

Դամբարանի արևելյան կեսը դատարկ էր: Խեցեղենի մեջ աչքի է ընկնում դեղնա-դարչնագույն, ձվածև իրանով միականթ սափորը (աղ. IX, 12): Խոհանոցային երկու կճուճներից մեկը դարչնագույն է, մրոտ, մյուսը՝ կարմրավուն, ձգված իրանով, արևածաղկի սերմի զարդագոտիով (աղ. IX, 15, 16): Քրեղանները մոխրագույն են, խորը, անզարդ (աղ. IX, 13, 14): Առկա է նաև կտրվածքում քառանկյուն մի կանթ, վերին մասում՝ զույգ «ականջիկներով» (աղ. IX, 12-16):

1980թ. Չեչմանիսում, մեր հետախուզական աշխատանքներից հայտնաբերված, ինչպես նաև 1967թ. գտնված մի քանի վաղ բրոնզեդարյան իրերը ներկայացված են սույն գրքի առաջին բաժնում՝ Տաշիր-Չորագետի

նույն շրջափուլի նյութերի հետ:

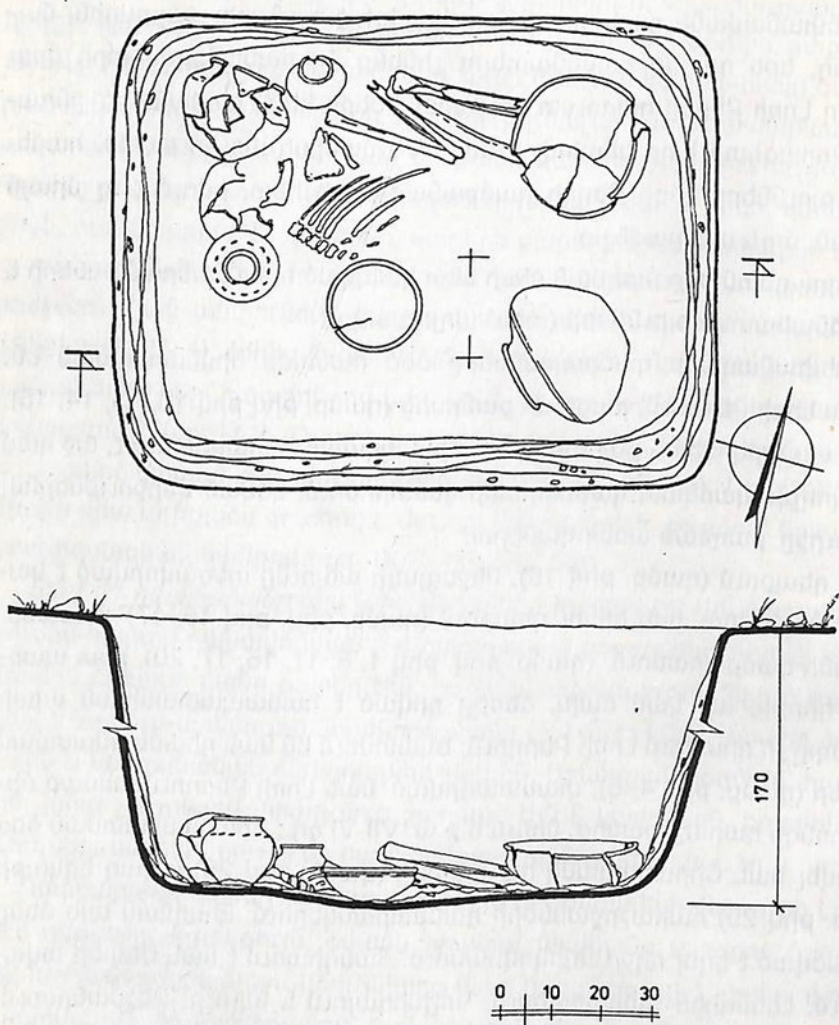
* * *

Ստեփանավանի դամբարանները կարելի է համարել շարքային, մանավանդ, եթե դրանք համեմատելու լինենք մի քանի կիլոմետրի վրա գտնվող Լոռի Բերդի հարուստ հուշարձանների հետ, բաժանված՝ ընդամենը Ձորագետի խոր կիրճով: Ուստի, Չեչմանիսի առնչությամբ, համեմատությունները Լոռի Բերդի դամբարանադաշտի հետ, թվում է ոչ միայն բնական, այլև անհրաժեշտ:

Անդրադառնալով թաղման ծեսի հետ կապված որոշ մանրամասների և առանձնահատկությունների (տես՝ աղյուսակը):

Ստեփանավանի դամբարանները մեծ մասամբ հիմնահողային են, ինչպես Լոռի Բերդում, բացի մի քանիսից (դամբ. թիվ թիվ 10, 13, 14, 15), որոնք սալարկղեր և քարարկղ են: Հիմնականում դիաթաղում է, աջ կամ ձախ կողքի պառկած, դամբարանի կենտրոնում, կծկած վերջույթներով, իսկ շուրջը՝ թաղման առարկաներով:

Մի դեպքում (դամբ. թիվ 19), ննջեցյալի աճյունը տեղավորված է կավամանների վրա, իսկ երկու դեպքում (դամբ. թիվ, թիվ 16, 17)՝ մասամբ: Մի քանի դամբարանում (դամբ. թիվ, թիվ 1, 8, 11, 16, 17, 20), ըստ պառկելու դիրքի, աջ կամ ձախ, ծեռքը դրված է համապատասխան այտի տակ, որը չի դիտվում Լոռի Բերդում: Նկատվում են նաև դիամասնատման դեպքեր (դամբ. թիվ 4, 5), փաստագրված՝ նաև Լոռի Բերդում, սկսած միջին բրոնզի դարաշրջանից, մինչև մ.թ.ա. VII-VI դդ.: Դիամասնատման ծես է դիտվել նաև Շիրակավանի ուշ բրոնզի (դամբ. թիվ 26) և վաղ երկաթի (դամբ. թիվ 29) դարաշրջանների դամբարաններում: Թաղման այս ծեսը տարածված է եղել ողջ Անդրկովկասում: Հանդիպում է նաև Սևանի ավազանում, Լեռնային Ղարաբաղում, Կոլխիդայում և այլուր: Չեչմանիսում, բացի մեկ դեպքից (դամբ. թիվ 17), յուրաքանչյուր դամբարանում մեկական կմախք կա, նույնպես բնորոշ Լոռի Բերդին: Առկա են կմախք չպարունակող դամբարաններ, որոնցից ակնառու է թիվ 7-ը, երբ ննջեցյալի տեղում կենտրոնում, դրված է բրոնզե դաշույն, շքասեղ և մատանի: Առանց կմախքի դամբարաններ հանդիպում են նաև Լոռի Բերդում: Պեղված երկու դաշույնները (դամբ. թիվ 8, 17), գետեղված կմախքի վրա և նրան մոտ, սուր ծայրով ուղղված են դեպի կուրծքը: Բրոնզե ապարանջանները,

Նկար 10. Հիննահողային դամբարան 20,
հատակագիծ և կտրվածք

բոլոր այն դեպքերում, երբ կմախքի դիրքը որոշակի է, հագցված են ծախ թևին (դամբ. թիվ, թիվ 1, 16, 20), միայն թիվ 19 դամբարանում՝ թե՛ աջ և թե՛ ծախ թևին: Մախաթ-ասեղները, քորոցները, շքասեղները, բոլոր այն դեպքերում, երբ կմախքը խաթարված չէ, գտնվել են ոտքերի արանքում (դամբ. թիվ, թիվ 8, 11, 15): Թվում է, որ ննջեցյալը պատանվել է կոպիտ գործվածքով, որը հավաքվել և ամրացվել է ոտքերի շրջանում, նման սրածայր, ոչ նուրբ իրերով:

Ի տարբերություն Լոռի Բերդի, հիմնահողային դամբարանների մեծ մասն ուղղված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք, մյուս մասը՝ արևելք-արևմուտք: Լոռի բերդում դրանք ուղղված են հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, իսկ ուշ բրոնզի վաղ փուլի մի քանի մեծ դամբարաններ ուղղված են արևելք-արևմուտք, ինչպես միջին բրոնզի դամբարանների մեծ մասը: Լոռի Բերդի վաղ երկաթի շրջափուլի թիվ, թիվ 29 և 30 դամբարանների նման (մ.թ.ա. XII դ.), այստեղ էլ կապարե ապարանջաները գտնվեցին ոչ՝ թե ննջեցյալների թևերին, այլ առանձին՝ հատակի վրա, մեջը լցված զանազան ուլունքներով ու զարդերով: Հնարավոր է, որ դրանք օգտագործվել են ոչ թե իբրև զարդ, այլ որպես փոխարժեքի միավոր:

Կավամանները

Չեշմանիսի, եթե չասենք աղքատիկ, ապա ոչ հարուստ դամբարանները, այնուամենայնիվ, բավարար չափով նյութեր տվեցին, որոնք կարող են հարստացնել մեր գիտելիքները Տաշիր-Չորագետի մշակույթի տարբեր փուլերի (ուշ բրոնզի վերջ, վաղ երկաթն՝ անցման և վաղ երկաթի) վերաբերյալ: Դամբարանային իրերի մեծագույն մասը կավանոթներ են, ավելի փոքր թիվ են կազմում մետաղե իրերն ու պերճանքի առարկաները:

Խեցեղենը ներկայանում է տնտեսության մեջ և կենցաղում օգտագործվող տարբեր կավամաններով, որոնք զանազանվում են ձևերով և կիրառությամբ:

Կծուճներ - ա) գնդաձև, երկարավուն կամ երկկոն իրանով, կարճ վզով կամ անվիզ, շուրթը դուրս ճկված: Պատրաստված են խնամքով, ունեն մոխրագույն, մուգ մոխրագույն, երբեմն սև, սակավ՝ կարմրավուն,

հղկված և անփայլ մակերեսներ: Ջարդարված են ակոս-գոտիներով (աղ. I, 9, աղ.VI, 1, աղ.IX, 1), կան երկկանթ նմուշներ (աղ. VIII, 9, աղ.XI, 10): Հանդիպում են ալիքաձև գոտիներով և թույլ սեղմումով կատարված՝ թեք, հոծ գծերի փնջերով զարդարվածներ (աղ. III, 1, 2): Երկու նմուշ՝ ալիքաձև և ակոս-գոտիներով, ուսի վրա կրում են սնկանման պոչուկավոր ելուստներ (աղ. VI, 2, աղ.VII, 8): Առանձնանում է թիվ 16 դամբարանի սև, հաստ պատերով կճուճը (աղ. VI, 1), որը պատրաստված է առանց դուրգի անիվի օգնության ձեռքով, իսկ թիվ 4 դամբարանի կճուճի ուսին շաղափված է փոքրիկ, կլոր անցք (աղ. II, 2):

Այս կավամանները հարմար են հացահատիկ, գինի կամ որևէ հեղուկ պահելու համար: Լայնորեն տարածված են Անդրկովկասի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների հուշարձաններում: Ուշ բրոնզի վաղ փուլերում, եթե դրանք խնամքով փայլեցրած ու փայլանախշված են, ապա վերջին փուլում և վաղ երկաթում մակերեսները խամրում են և փայլանախշը տեղի է տալիս թույլ սեղմումով կատարված գծածածկին: Նման կճուճներ հայտնաբերվել են Լճաշենում, Գեղարոտում (Мартиросян, 1964, էջ 94, նկ. 45), Լոռի Բերդում (Деведжян, 1981, աղ. XIV), Արթիկում (Хачатрян, 1975 նկ. 134, 136), Շիրակավանի ուշ բրոնզի վաղ փուլի դամբարաններում (Թորոսյան և համահեղինակներ, աղ.XXXII)*, Արևելյան Վրաստանի բազմաթիվ հուշարձաններում (Пичхелаяри, 1979, աղ. IIIв 2, VIII 8, XIV 8) և այլուր:

Սնկաձև ելուստով անոթները հայտնի են Մեծամորից, Խանլարից, Խոջալիից, Արևելյան Վրաստանի «Գաղրեկիլի» դամբարանադաշտից (դամբ. թիվ 67), Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի վերջին և վաղ երկաթի սկզբին պատկանող դամբարաններից: Ժամանակին նշել ենք այս ելուստների ունեցած կապը, Անդրկովկասից հարավ-արևելք տարածվող շրջանների հետ (Деведжян, 1981, էջ 56, աղ. XX, 4, 6, 8), սակայն, Լոռի Բերդի միջին բրոնզի դամբարաններից (թիվ 77, 79) հայտնաբերված նմուշները, որոնց հարթակներն ավելի լայն են և եզրերը՝ բարձրադիր, թույլ են տալիս ենթադրել սրանց կիրառական և պաշտամունքային դերի, ինչպես նաև

* Պեղումները Ռ.Թորոսյանի, Օ.Խնկիկյանի և Լ.Պետրոսյանի: Այսուհետև, Շիրակավանից բերված բոլոր զուգահեռները վերաբերում են սույն պեղումներին: Նյութերը գտնվում են իրատարակության մասնապատրաստության ընթացքում:

սնկածն «հարթակների» տեղական և վաղ ակունքների մասին: Այդպիսիք հայտնի են Թռեղքի (Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, աղ. 64, նկ. 559) և Իմիրիս Գորայի միջին բրոնզի հուշարձաններից (Отчет, 1975, էջ 11, աղ. XLVII, նկ. 1): Ինչ վերաբերում է երկկանթ կճուճներին, ապա, դրանք հայտնի են դեռևս միջին բրոնզի շրջափուլից, սակայն մեծ կիրառություն ունեն ուշ բրոնզի վերջից սկսած, հատկապես վաղ երկաթի դարաշրջանում: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Դվինի մ.թ.ա. X-VIII դդ. շերտերից (Кушнарева, 1977, էջ 24, նկ. 33, աղ. XX), Արթիկից (Хачатрян, 1975, էջ 248-249, Хачатрян, 1979, էջ 164, 199, 201, 203, 288, 342), Ռեդկին Լագերից (Есаян, 1976, էջ 126, աղ. 100-7), Սադախլոյից (Morgan, 1889, էջ 146, նկ. 151-5, էջ 149, նկ. 156), Քեթիից (Պետրոսյան, 1989, աղ. 67-1, 69-5), Շիրակավանի սկսած ուշ բրոնզից մինչև մ.թ.ա. VIII դարով թվագրվող դամբարաններից (աղ. աղ. XXIX, XLI, XLIII, XLVI, LVIII, XXXVI), Արևելյան Վրաստանի ուշ բրոնզի (Пинцхелаური, 1979, աղ. XIX-8, XXI-3, 12, XXII B-5, XXIV—12, XXVII-8, 9, 13, 15), Ցինցկարոյի (Թռեղք) XII-VIII դդ. ոչ հարուստ դամբարաններից (Менабде, Давананидзе, 1968, աղ. I-8, 29, II-75, 84, III-127, 139, VI-267, VII-318), Մարալ-Ղերեսիից, Բեշտաշենից (Кучтин, 1941, աղ. XIX, աղ. XLVIII) և այլն:

բ) Այսպես կոչված հարթ շուրթով կճուճները սև են, խնամքով պատրաստված, հղկված մակերեսներով, լայնաբերան (զնդած, երկկոն), երբեմն շեշտված մատուկով: Շուրթերը լայն են, «պրոֆիլացված» կամ աստիճանաձև: Ջարդարված են ակոսային ուղիղ և ալիքաձև գոտիներով (աղ. II, 1, 9, աղ. VII, 9): Թիվ 16 դամբարանի մոուլը օժտված է մաս սեղանաձև, զարդարուն կանթով (փորագիր, սանրաձև սեպեր) և ստորին մասում թույլ փայլագծերով (աղ. VI, 3 և նկ. 11): Մեկը գրեթե փայլեցրած է և զարդարված սեղմունով կատարված ցանցկեն եռանկյունների գոտիով (աղ. VIII, 1), իսկ ավերված դամբարաններից գտնվածը՝ մատնեքազարդ (աղ. XI, 8): Այս անոթները տարողունակ են, մեծ մասամբ լայնաբերան և հարմար են կաթնամթերքների համար: Ընդհանուր առմամբ նուրբ են և շքեղ, սակայն երբեմն օգտագործվել են կրակի վրա (աղ. II, 1): Անդրկովկասում սրանք տարածված են ուշ բրոնզի ուշ փուլերում և վաղ երկաթի դարաշրջանում: Նման խեցեղեն հայտնի է Ռեդկին Լագերից, Մակաբաշենից (Мартинросян 1964, էջ 200, նկ. 78-9); Անգեղակոթից (Խնկիկյան,

1978, էջ 101, տախտ II-47), Քեթիից (Петросян, 1989, աղ. 61-1): Խուրջին հողերից (Եսայի, 1976, էջ 112, աղ. 91-11, 92-15), Շիրակավանի դամբարանադաշտից (աղ. XLV, մ.թ.ա. XIII-XII դդ.), Լոռի Բերդից (Деведжян, 1981, աղ. XV-7, XVI-2), Թռեղքի և Արևելյան Վրաստանի դամբարաններից (Куфтин, 1941, աղ. LI, Пихелаяри, 1979, աղ. XVII 3, 5), Մինգեչաուրից (Фоменко, 1953, էջ 76, աղ. 5) և այլ վայրերից:

գ) Խոհանոցային կճուճներն առկա են գրեթե բոլոր դամբարաններում: Դրանք գնդաձև կամ երկկոն իրան ունեն, լայն բերան, շուրթը դուրս ճկված, կլոր պսակ: Մակերեսներն անհարթ են, գորշ և կարմրավուն, կրակի ազդեցությունից մրոտված և կարմրած, օժտված են արևածաղկի սերմի փորագիր զարդագույններով, որոնք հաճախ երևում են նաև նստուկի եզրերին (աղ. I, 10, աղ. II, 16, աղ. III, 3, աղ. IV, 1, 8, 14, աղ. V, 4-10, աղ. VI, 4, աղ. VII, 4-7, աղ. IX, 2, 5, 15, 16, աղ. X, 3, 4): Առանձնահատուկ են ձեռքով պատրաստված, սև, կոպիտ, մրոտ, լայնաբերան կճուճը (աղ. VIII, 7) և կրակից կարմրած, մույնքան կոպիտ, ուղղահայաց կողերով կավամանը (աղ. IV, 7): Խոհանոցային է դարչնագույն, կոպիտ, ծալքավոր ուսերով և վերադիր կոճակներով կճուճը (աղ. I, 1), որի ստորին մասում կոկիչով արված ուղղահայաց գծեր կան, ինչպես նաև գորշ, փքուն իրանով, գծածակ եռանկյուններով զարդարվածը (աղ. V, 5), որը հիշեցնում է Կարմիր Բլուրի նախաուրարտական շերտից գտնվածի զարդերը (Мартиросян, 1964, էջ 176, նկ. 72, 1-2): Ի դեպ այս շերտում հանդիպում են նաև ծալքավոր կամ «պրոֆիլացված» իրանով անոթներ, ինչպես նույն դամբարանի քրեղանն է (աղ. V, 6): Հետաքրքիր են թիվ 9 դամբարանի երկու դարչնագույն, մրոտ կճուճները, որոնք ունեն դուրս ճկված շուրթեր, բարձր վզեր, լայնացող, փռված ուսեր և գնդաձև իրան: Սրանք, ձևով հիշեցնում են ուշ բրոնզի վաղ փուլի բրոնզե կաթսաները (աղ. III, 17, 18): Ուշադրության արժանի են կարմրավուն, մրոտ, մակերեսներից հորիզոնական, բարակ և հոծ գծեր ունեցող կճուճները (աղ. VII, 6, 7), որպիսիք հաճախ հայտնաբերվում են տարբեր հուշարձաններում, այդ թվում Մեծամորում (Khanzadian, 1995, Pl, 31, նկ. 1, 3), Շիրակավանի ուշ բրոնզի վաղ փուլի մի քանի դամբարաններում (աղ. աղ. XXXI 5, XLI 5,6), Լոռի Բերդում (դամբ. թիվ 80), սակայն ավելի բնորոշ են Թբիլիսիի (Թրեխի) և Արևելյան Վրաստանի հուշարձաններին, սկսած դեռևս միջին բրոնզի շրջափուլից

(Тышлицы I, 1978, էջ 56, նկ. 426, էջ 62, նկ. 28, էջ 72. նկ. 31, էջ 74, նկ. 33, էջ 80, նկ. 39 և այլն, Понахалагун, 1973, աղ. IV, V, LVII, LVIII, LXIII, LXV, LXVII-1): Կ.Ն.Պիցիսելաուրին գտնում է, որ սկզբնական շրջանում, այս համակենտրոն հորիզոնական գծերն առաջացել են դուրզի անիվի պտույտների հետևանքով, որից հետո՝ ուշ բրոնզի դարաշրջանում, բրուտներն այն վերածել են զարդածևի (Понахалагун, 1979, էջ 78):

դ) երկարավիզ, լայնափոր կճուճներ, փոքր տարողության, դուրս թեքված շուրթով, լավ հղկված, անփայլ մակերեսներով (աղ. II, 18 աղ. IV, 13): Առաջինը՝ գորշ է, ուսերը զարդարված ակոսային գոտիներով, երկրորդը՝ սև, շուրթի տակ երկու կլոր անցքով և կոկիչի ուղղահայաց հետքերով: Այս տիպի կճուճները, փայլեցրած մակերեսներով, լայնորեն տարածված են Անդրկովկասի ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլերում: Մեր մնուլների խամրած մակերեսները վկայում են դրանց ավելի ուշ շրջափուլի արդյունք են լինելը:

Քրեղանները, կճուճների նման կենցաղային ամենագործածական ամաններից են: Լայնաբերան են, խորը թասանման կամ փռված՝ սկուտեղածև, տարբեր չափերի ու տարողության: Դամբարաններում, հաճախ, սրանք պարունակել են մսեղեն սնունդ:

ա) խորը, երկկոն կամ կլորացող իրանով, շուրթը դուրս ճկված՝ կլոր կամ ուղիղ պսակով, երբեմն ընդգծված մատուկով քրեղաններ: Մակերեսները սև են, սև-գորշավուն, դարչնագույն, շագանակագույն: Կան կրակի ազդեցությունից կարմրած՝ սև-կարմիր, կոպիտ, ինչպես մաս սև փայլեցրած մնուլներ: Մեծ մասամբ զարդարված են ակոսային մեկ կամ մի քանի գոտիներով, առկա են մաս բոլորովին անզարդ մնուլներ (աղ. I, 2, 7, 8, 12, աղ. II, 4, 11, աղ. III, 4, 8, 9-11, 19, 20, աղ. VI, 8-10, աղ. VII, 10-14, աղ. VIII, 3, 4, 12-15, աղ. IX, 9, 13, 14): Այս տիպի քրեղաններն Անդրկովկասում հանդիպում են ամենուրեք, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների դամբարաններում: Սրանց երկթեք իրան և վերին մասում՝ բազմաթիվ ակոս-գոտիներ ունեցողները ավելի բնորոշ են ուշ բրոնզի վաղ փուլերին: Այդպիսիք գտնվել են Անգեղակոթից (Խնկիկյան, 1978, էջ 101, տախտ. II, նկ. 42), Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տարբեր հուշարձաններից (Есаян, 1976, էջ 112, табл. 91, նկ. 7, էջ 145, табл. III, նկ. 4, էջ 180, табл. 126 նկ. 3, 6, 7, էջ 195, табл. 134, նկ. 9), Լոռի Բերդից (Деведжян,

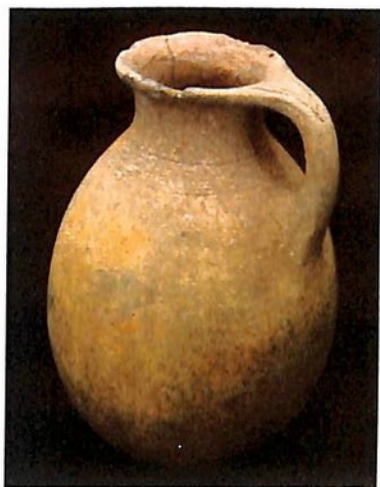
1981, տաճ. XXI, նկ. 5, 6), Շիրակավանի վաղ երկաթեդարյան դամբարաններից (դամբ. թիվ 121, աղ. LXII): Կան նաև բուլղոսիկի անգարոյ օրինակներ:

բ) Այսպես կոչված կտրած և հարթ շուրթով քրեղանները լայն են, խորը, խնամքով պատրաստված, ուղիղ կամ երկթեք կողերով, մի քանիսն ընդգծված մատուկով: Ջարդարված են մատներներով, ալիքաձև և ակոսային գոտիներով, երբեմն նաև հարթ շուրթի վրա ունենալով ալիքաձև զարդեր: Մակերեսները սև են, գորշավուն սև, լավ հղկված, երբեմն փայլեցված (աղ. I, 6 աղ. II, 10, 13, 14, աղ. IV, 15): Այս խմբի մեջ են դասվում նաև երկթեք իրանով, վերին մասում լայն և ուռուցիկ գոտիներով կամ «պրոֆիլացված» քրեղանը և քամիչը (աղ. V, 6, աղ. X, 12): Սրանք հանդիպում են ուշ բրոնզի ուշ փուլի և վաղ երկաթի դամբարաններում: Գտնվել են Լոռի Բերդում (Деведжян, 1981, տաճ. XVI-6, տաճ. XVII-5, 7, տաճ. XXI-4 և այլք), Մեծամորում (Khanzadian, 1995, 33-7, 48-2), Արթիկում (Хачатрян, 1975, էջ 226, рис. 139, 140), Շիրակավանի վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարաններում (աղ. LIV), Վանաձորի «Դիմաց» թաղի քարարկղում (Մեսրոպյան, 1971, էջ 281-285) և այլուր:

գ) Լայն բացված, կարճ, ուղիղ կամ թեք կողերով, շուրթը մեծ մասամբ կտրած, մի մասը՝ կլորավուն, հատակը համեմատաբար փոքր քրեղաններ: Երբեմն օժտված են շուրթից սկսվող ցցուն (մեկ) կամ կլոր (երկու) կամքերով: Ջարդարված են ակոսային և ալիքաձև գոտիներով, մի մասը ալիքաձև և եղևնաձև զարդեր ունեն նաև լայն, հարթ շուրթերին: Մակերեսները սև են, սև-մոխրագույն, մոխրագույն, կարմրա-դարչնագույն, դարչնագույն, երբեմն լավ փայլեցրած, մի դեպքում՝ նույնիսկ փայլանախշով (աղ. VIII, 5): Սրանց շատ լայն, ցածր ու փռված տեսակները պետք է անվանել սկուտեղ, իսկ փոքրերը՝ ափսե (աղ. I, 11, աղ. III, 7, 12, 13, աղ. IV, 3, 4, աղ. V, 2, 11, 12, աղ. VI, 5-7, աղ. VII, 16-21, աղ. VIII, 2, 5, 6 10, 11, 14, 16, աղ. IX 10, 11, աղ. X, 7, 9, 10, 13): Այս կավամանները բնորոշ են վաղ երկաթի դարաշրջանի հուշարձաններին, հայտնաբերվել են Լոռի Բերդում (Деведжян, 1981, տաճ. XXII, նկ. 7), Իջևանում, Խուրջին-հողերում (Есаян, 1976, էջ 110, նկ. 89-5, էջ 114, նկ. 92-4, 6), Մեծամորի «հնոցների» շերտում (Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, աղ.

Նկար 11

Նկար 12

XIV-XV), Շիրակավանի մ.թ.ա. X-IX դարերի շերտերում, Լոռվա մարզի Կուրթան գյուղում (երկրագիտական թանգարան), Թբիլիսիի վաղ երկաթի դամբարաններում (Тбилиси I, табл. XLII-646, XLVII-661, XLIX-710) և այլուր:

Գավաթներ - Այստեղ խմբավորված են փոքր չափերի տարածև կավանոթները, որոնք հարմար են ընպելիք պահելու կամ խմելու համար (աղ. II, 15, 19, աղ. III, 5, 6, աղ. VI, 11, աղ. VII, 2, 3, աղ. VIII, 8, աղ. IX, 6, 7, աղ. X, 5, 6, աղ. XI, 3, 5): Սրանք մեծ մասամբ երկթե կողեր ունեն, նեղ բերան, հարթ հատակ, դուրս ճկված կլոր շուրթ, անզարդ են կամ զարդարված ակոս-գոտիներով: Մակերեսները սև են, մոխրագույն, դարչնագույն, անփայլ, բացի մեկից (աղ. VI, 11), որը սև փայլեցրած է: Առանձնանում են ձեռքով պատրաստված կարմրավուն, գնդաձև գավաթը, զարդարված բեկյալների գոտիով (աղ. II, 15) և սև փարչը, որն օժտված է շուրթից սկսվող աղեղնաձև կանթով (աղ. VII, 2):

Գավաթներն ու փարչերը լայն գործածություն են ունեցել սկսած վաղ բրոնզի դարաշրջանից: Ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններում ևս լայնորեն կիրառվել են, ըստ երևույթին, տարբեր տեսակի խմիչքների պատրաստման և օգտագործման հետ կապված: Դրանք հայտնի են Էլառից (Խանգաղյան, 1979, աղ. XVІІІ-6, աղ. XX-1, աղ. XXІ-4), Աստղի բլուրից (Есаян, 1976, табл. 122), Արթիկից (Хачатрян, 1975, էջ 247, նկ. 158, էջ 250, նկ. 160), Լոռի Բերդից (Деведжян, 1981, աղ. XXIV), Դիլիջանից (Եսայան, Զովհաննիսյան, 1969, աղ. XIII-2, աղ. XXX-3, աղ. XXXLV-1-2, աղ. XXXIX-2,3, աղ. XLI-5,6, աղ. XLII-4, 5, աղ. XLIV-2, 5), Օշականից (Есаян, Калантарян, 1988, աղ. XLVІІІ-3, 6, 7, աղ. LVI-2, աղ. CVІІІ-1), Սիսիանից (Խնկիկյան, 1984, էջ 64, աղ. II, նկ. 42-49), Շիրակավանի վաղ երկաթի դարաշրջանի շերտերից (աղ. XLIV), Արևելյան Վրաստանից (Пицхелაური, 1979, աղ. XXX), Սամբավրոյի մ.թ.ա. XII-Xդ. դամբարաններից և այլն:

Ինչ վերաբերում է ավերված դամբարանների գլանաձև գավաթներին, ապա, այդպիսիք նույնպես տարածված են: Զայտնի են Մեծամորի «հրդեհված» շերտից (Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, աղ. X3-5), տարատեսակները, մեծ մասամբ սկահակի ձևով՝ Սիսիանից և Գորիսի Խնածախ գյուղի դամբարաններից (Խնկիկյան, 1984, էջ 64, աղ. II, նկ. 52-54, նույնի, 1985, էջ 116, աղ. I, նկ. 25, 26), Զուջևանի, Եղեգնուտի

և Այրումի մ.թ.ա. X-IX դդ. դամբարաններից (Արեշյան, 1969, էջ 273, նկ. 18, 19, 21, 22), Սամթավրոյի թիվ 263 դամբարանից (Пицхелаური, 1969, աղ. I), իսկ կանթով տարատեսակները՝ Թումանյանի մ.թ.ա. X-IX դդ. թվագրվող (Արեշյան, 1969, 273, նկ. 33), և Թբիլիսիի (Թբելի) վաղ երկաթի դամբարաններից (Тбилиси I, 1978, табл. XXXIV, նկ. 577, табл. XL – նկ. 625, табл. XLVI, նկ. 662, табл. XLIX, նկ. 705, табл. L նկ. 718):

Փոքր թասը՝ կիսագնդաձև, կտրած շուրթով, դեղնավուն, անփայլ, անզարդ, ձեռքով պատրաստված (աղ. VII, 15), կարծես սերվում է մետաղյա թասերի վաղ նմուշներից, ինչպիսիք Լճաշենի արձաթե (Հ.Մնացականյանի պեղումներ) և Արթիկի բրոնզե թասերն են (Хачатрян, 1975, էջ 220, նկ. 131): Նման կավե զարդարուն թասեր գտնվել են Շիրակավանի բնակավայրի մ.թ.ա. X-IX դդ. շերտերից, վաղ երկաթի դամբարաններից և ստուգողական փոսորակից, ինչպես նաև Քուչակից (Լ.Պետրոսյանի պեղումներ):

Մափորները՝ միականթ են, ներկայանում են ութ օրինակով, ըստ որում, երեքը ավերված դամբարաններից: Տիպաբանական առումով, սրանք կարելի է բաժանել երեք խմբի.

ա) Լայնիրան, կարճ և հաստ վզով, շուրթից սկսվող աղեղնաձև կանթով, զարդարված ակոսային և ալիքաձև գոտիներով: Մակերեսները դեղնավուն են (աղ. IV, 12), սև փայլեցրած (աղ. V, 1), սև (աղ. X, 2) և սև գորշավուն (աղ. XI, 2): Միականթ սափորների ամենավաղ նմուշները հանդիպում են դեռևս ուշ բրոնզի վաղ փուլերում, սակայն դրանք ավելի մեծ տարածում են գտնում ուշ շրջափուլում և երկաթի դարաշրջանում: Այդպիսի գունազարդված մի նմուշ գտնվեց Լոռի Բերդում (Деведжян, 1981, табл. XV-1), սեպաձև զարդերով՝ Վրաստանի Գուրջաանիի շրջանի «Գադրեկիլի» դամբարանադաշտում (Пицхелаური, 1979, XXIV-11), Արթիկի II խմբի խեցեղենում (Хачатрян, 1975, էջ 227, նկ. 141), մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի և I հազարամյակի սկզբի Սամթավրոյի թիվ 51 դամբարանում (Пицхелаური, 1969, табл. VII), Գյումրիում (մ.թ.ա. XII-XI դդ.), Մակարաշենում (Мартиросян, 1964, էջ 128, նկ. 51-7 էջ 205, նկ. 79a) և այլուր:

բ) Գնդաձև իրանով, մեղ վզով, դուրս ճկված շուրթով սափորներ՝ օժտված շուրթի տակից սկսվող և վերին մասում հավելադիր զույգ «ականջիկներ» կրող աղեղնաձև կանթով (աղ. II, 17, աղ. X, 1): Նման կանթի մի

քառակող կտրվածքով բեկոր էլ գտնվեց թիվ 21 դամբարանում: Սրանք սև-գորշավուն, լավ հղկված մակերեսներ ունեն և ուսերի վրա՝ ակոսային ու ալիքաձև գոտիներ: Այս սափորները հայտնի են դեռևս ժակ դը Մորգանի պեղումներից Շեյթան դաղում, որոնք թվագրվել են լավվարյան վաղ խմբով՝ մ.թ.ա. VIII դարով: Միականք սափորներ և «ականջիկներով» կանթեր հանդիպում են Ռեդկին Լագերում (Мартиросян, 1964, էջ 200, նկ. 7-8), Արթիկի 3-րդ խմբի դամբարաններում (Хачатрян, 1975, рис. 158), Սևանի ավազանում (ե.Լալայանի պեղումներ), Տաշիր-Ձորագետի մ.թ.ա. X-IX դդ. տարբեր հուշարձաններում (Արեշյան, 1969, էջ 273, նկ. 1-7): Միականք սափորների մի ամբողջ խումբ հայտնաբերվել է Լոռի Բերդի ուշ դամբարաններից (մ.թ.ա. VIII-VIդդ., Деведжян, 1981, աղ. XXVIII): Հիշյալ կանթերը առավել տարածված են Շիդա-Քարթլիի Կուրի ավազանի հուշարձաններում, հատկապես Սամթալոյում, սկսած մ.թ.ա. XIII-XII դդ. (Пицхелаური, 1973, табл. LXIX): Դրանք առկա են նաև Թբիլիսիի (Թբելի) վաղ երկաթի դամբարաններում (Тбилиси I, 1978, նկ. 44-56 և այլք):

զ) Չվածն, երկարավուն իրանով սափորները կարճ վիզ ունեն, հարթ նստուկ, շուրթից սկսվող, վերևում՝ եռանկյուն հարթակով աղեղնաձև կանթ: Մակերեսները անփայլ, լավ հղկված, դեղնա-մոխրագույն (աղ. VII, 1 և նկ. 12) և դեղնա-դարչնագույն երանգ ունեն (աղ. IX, 12): Ուսերը զարդարված են մեկ և մի քանի ակոս-գոտիներով, իսկ կանթի վերին հարթակը՝ զույգ գծերով արված խորադիր անկյունով:

Այս տիպի սափորները հազվադեպ հանդիպող կավամաններ են և իրենց ձևով հիշեցնում են զարգացման ավելի ուշ փուլերի մնուշները: Նման երկու սափորներ (մ.թ.ա. Xդ.), 1978թ. հնագետ Հ.Ռ. Իսրայելյանը հայտնաբերել է Լճաշենի եռաշերտ, հարուստ դամբարանում: Դրանցից մեկը (N 2138/27) հատկապես, իր ձևով և սև - դարչնագույն անփայլ մակերեսով, մոտ է մեր օրինակներին*: Սրանց վաղ տեսակներն առայժմ մեզ հայտնի չեն, սակայն ձվածն իրանով, «գոֆրե» վզով մեկ կանթանի սափոր գտնվել է Մակարաշենի թիվ 3 դամբարանում՝ միականք, զարդարուն սափորի, սևանյան տիպի դաշույնի, բրոնզե գոտու և փոքր կճուճի հետ,

* Նյութերը գտնվում են Սարդարապատի ազգագրության թանգարանում:

թվագրվելով մ.թ.ա IX-VIII դդ. (Мартиросян, 1964, էջ 206, նկ. 80): Ինչ վերաբերում է կանթի ձևին, ապա, վերին հարթակում մնան ձևավորում ունեցող կանթեր հայտնի են մ.թ.ա. II հազարամյակի II կեսով թվագրվող, Արևելյան Վրաստանի «Մելի Գելե» I սրբարանից (Пицхелаяри, 1973, табл. XXIX): Չեշմանիսում, այս սափորները ի հայտ են գալիս բավական վաղ տարրեր կրող համալիրներում, ուստի, կարող են թվագրվել մ.թ.ա. XIII-XII դարերով:

Մետաղե առարկաները

Չեշմանիսի մետաղե առարկաներն, իրենց սակավությամբ հանդերձ, խիստ բնորոշ են ուսումնասիրվող դարաշրջանների համար և դրանց մի մասը կարող են նպաստել պարզելու դամբարանադաշտի ժամանակագրական սահմանները: Հայտնաբերված են դաշույններ, ապարանջաններ, շքասեղներ, ուլունքներ, ականջի օղեր և այլն:

Ուշագրավ են *տերևաձև դաշույնները*, երեք դամբարանից՝ մեկական հատ և երկուսը՝ ավերված՝ դամբարաններից (աղ. II, 21, աղ. III, 15, աղ. VII, 30, աղ. X, 16, 17 և նկ. 13, 14, 15): Այս շեղբերը կտրվածքում՝ թույլ ռոմբաձև են, մի դեպքում՝ թույլ էլիպսաձև (աղ. II, 13): Բռնակին միանալու լեզվակի փոխարեն, օժտված են երեք անցքեր ունեցող կիսակլոր կամ եռանկյուն ուսերով: Փայտե բռնակները շեղբի ուսերին ձևավորված են եղել կամարաձև, որոնց հետքերը պահպանվել են մետաղի վրա:

Այս շեղբերը սերում են Հայաստանի վաղ (Խանգաղյան, 1967, էջ 56, նկ. 7) և միջին բրոնզեդարյան (Питровский, 1949, էջ 46-47, Мартиросян, 1964, էջ 65, նկ. 30) դաշույններից, դրանց նմանակները մույն դարաշրջանում տարածված էին նաև Մերձավոր Արևելքում (Stronach, 1957, էջ 100, նկ. 2-21-23): Տերևաձև դաշույնները հայտնի են հատկապես Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջաններից (Այրում, Ջուջևան, Պակեր, Ռեդկին Լագեր և այլն (Есаян, 1976, էջ 138, табл. 128, 1-7): Շատ բնորոշ է Բազումի (Բզովդալ) դաշույնը (ԼՓԵԹ 629/3): Նման մի շեղբ էլ գտնվել է Արթիկի երկրորդ խմբի դամբարաններից (մ.թ.ա. XII-XI դդ.), որը սակայն օժտված է կենտրոնական ուռուցիկ երակով (Ха-

чатрян, 1975, էջ 199, рнс. 113^а):

Տերևածև դաշույն, միականթ սափորների հետ, գտնվել է նաև Ղազախի Ղազախբեյլի գյուղի մոտ (Халилов, 1958, էջ 33, աղ. IV): Դրանք ավելի տարածված են Վրաստանում Ռաջայում (Кухтин, 1949, աղ. XXIX) և Կախեթում: Սամթավրոյի վաղ շրջանի բազմաթիվ դամբարանները ներկայացնում են այս զենքի մի մեծ հավաքածու, որ պահվում է Վրաստանի ակ. Ս.Ն. Ջանաշիայի անվան պետական թանգարանում (դամբարաններ 5, 6, 25, 80, 151, 183, 221, 232, 261 և այլք), հայտնաբերված միզակների, միականթ սափորների, ուրորուն գլխով շքանդների հետ (Кухтин, 1941, էջ 71, նկ. 76): Կ.Ն.Պիցխելաուրին, տերևածև դաշույնները բնորոշ է համարում Շիդա-Քարթլիի համար և թվագրում մ.թ.ա. XIII դ. վերջով և մ.թ.ա. XII դարով: Նա գտնում է, որ Կախեթում այդպիսիք հանդիպում են միայն Շիդա-Քարթլիի ազդեցության հետևանքով: Վրաց ուսումնասիրողներն այս գավառը համարում են մի տարածք, որտեղ տարբեր ցեղեր կարողացել են փորձի փոխանակում կատարել, քանի որ այստեղ կարելի է տեսնել Արևմտյան Վրաստանի, Յյուսիսային Կովկասի, Կախեթի և Յյուսիսային Հայաստանի համար բնորոշ առարկաներ (Пицхелаури, 1979, էջ 48-49, 101): Այս վարկածը հիմնավորվում է նաև Չեչնանիսի դաշույններով, որոնք լավագույնս համապատասխանում են Հարավային Օսեթիայի թվիի դամբանադաշտից հայտնաբերվածների III տիպին: Բ. Տեխովը հիշյալ դաշույնները թվագրում է մ.թ.ա. XIII դարից ոչ վաղ և գտնում, որ Յյուսիսային Վրաստանում, դրանք տարածվել են հենց այդ վայրերից: Նա ենթադրում է, որ ուշ բրոնզի դարաշրջանում այս տիպի շեղբերի ձևավորման կենտրոնը եղել են այժմյան Հարավային Օսեթիայի լեռնային և նախալեռնային շրջանները և որ այս շեղբերը կարող էին կոբանյան շեղբերի նախատիպը հանդիսանալ (Техов, 1977, էջ 90, նկ. 83, 17-22): Հարկ է նշել, որ Լոռի Բերդի վաղ երկաթի հարուստ դամբարաններից մեկում (թիվ 29), հայտնաբերվեցին այլ տիպի բրոնզե դաշույններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ ներմուծվել են հիշյալ տարածքից: Թվիի դամբարաններում հայտնաբերված նման դաշույնները թվագրվում են մ.թ.ա. XII-XI դարերով, այնուհետև, դուրս են գալիս գործածությունից (Техов, 1977, էջ 97):

Հետաքրքրություն են ներկայացնում մեր հինգ դաշույններից, չորսի վրա փայտե բռնակի պահպանված կամարածն հետքերը, որոնք նույն ուրվագծով նշանավում են ինչպես Սամթավրոյի, այնպես էլ Թլիի նմուշների վրա: Սրանք փայտե բռնակները հավանաբար նմանվել են Գրմա-գելի (Пицхелаяри, 1973, табл. LXIX, нк. 142) կամ կոբանյան դաշույնների բռնակներին. ստորին մասում կամարածն, վերին մասում՝ երկթև, եղջյուրածն:

Չեշմանիսի դամբարաններում հայտնաբերվեց երեք տիպի բրոնզե շքասեղ. ա) կլոր կտրվածքով ծողից, սնկածն գլխով, երկարավուն անցքով (աղ. II, 22 և նկ. 13), բ) քառանկյուն ծողից, վերին մասում՝ ուլորուն, օղակածն (աղ. III, 14), գ) սկավառակածն գլխով, վերին մասում՝ ծալքավոր, երկարավուն անցքով (աղ. V, 9): Առաջին երկուսը հայտնաբերվել են տերևածն դաշույնների, երրորդը՝ բրոնզե կլոր ապարանջանի հետ:

Սնկածն գլխով շքասեղները Առաջավոր Ասիայում գործածվել են դեռևս մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներում, իսկ Անդրկովկասում ի հայտ են գալիս միջին բրոնզի շրջափուլից սկսած (Мартиросян, 1964, էջ 51, նկ. 20^а-1, Горадзе, 1972, табл. 17-2): Այդպիսիք գտնվել են նաև Լոռի Բերդի թիվ 61 և 61ա, Վրաստանի Ցազվլիի թիվ 8, 49 դամբարաններից (Рамнишвили, 1980, աղ. XIXXX, նկ. 6, 1981, աղ. XXXI, նկ. 226), Թեղեքից (Джапаридзе, 1991, աղ. XLVII): Հայաստանի ուշ բրոնզի վաղ փուլի հուշարձաններում հայտնի են Գեղարոտից (Мартиросян, 1964, էջ 94, рис. 45), Լճաշենից, իսկ վաղ երկաթի շրջափուլում՝ Էլառի թիվ 7 դամբարանից (Խանգաղյան, 1979, էջ 102-103, նկ. 133, 134):

Ուլորուն գլխով շքասեղները կամ քորոցները առավել գործածական են: Սրանք նույնպես շատ վաղ ծագում ունեն: Բրոնզի դարաշրջանում տարածված էին Առաջավոր և Փոքր Ասիայում: Հայաստանում ամենավաղ պղնձե օրինակը՝ Շենգավթի վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրիցն է (Սարդարյան, 1967, աղ. XLVI-6): Այնուհետև երևում են ուշ բրոնզի վաղ փուլի հուշարձաններում, ինչպիսին են Լճաշենը, Լոռի Բերդը (դամբ. թիվ 85), Շիրակավանը (աղ. XXX, աղ. XXXVIII), Արթիկը (Хачатрян, 1975, էջ 186, նկ. 91, այստեղ բերված են գրեթե բոլոր զուգահեռները): Սամթավրոյում (Թբիլիսիի ալ. Ջանաշիայի անվ. թանգարան, դամբարաններ 44, 264, 267, 280 և այլն) ուլորված գլխով շքասեղները հանդես են գալիս

մ.թ.ա. XIV դարից և երբեմն՝ մեկ դամբարանում մի քանի օրինակով: Վաղ խմբերում սրանք ուղեկցում են տերևածև դաշույններին: Այս տիպը այլ շքասեղների թվում հանդիպում է նաև Կասպի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի հուշարձաններում (Баранцэ, 1965, էջ 66, աղ. I, նկ. 10, 11) և Բեշտաշենի դամբարաններում (Кыфтин, 1941, աղ. LII): Թլիի մ.թ.ա XII-X դդ. դամբարաններում, փոքր քանակությամբ գտնված այսպիսի շքասեղները հայտնաբերվել են կմախքների կրծքի վրա կամ կզակի տակ: Տղամարդկանց դամբարաններում դրանք եղել են ավելի մեծ չափերի, քան կանանց, օգտագործվել են հագուստի կամ թիկնոցի երկու ծայրերը մոտեցնելու համար (Техов, 1977, էջ 45, 148-150, նկ. 40, 106):

Սկավառակած գլխով շքասեղները հայտնի են միջին բրոնզի դարաշրջանից (արծաթե մոուլներ գտնվել են Լոռի Բերդի թիվ 94 դամբարանում): Սամթավրոյի ուշ բրոնզի ուշ փուլի թիվ 228 դամբարանում դրանք հայտնաբերվել են բրոնզե տերևածև դաշույնի, նիզակի ծայրի, միակամք սափորների, սկուտեղների հետ: Օվալածև գլխիկով շքասեղները Թլիի դամբարաններում թվագրվում են մ.թ.ա. XIV-VIII դդ., ապա դուրս են գալիս գործածությունից (Техов, 1977, էջ 45-46):

Բրոնզե ապարանջաններ գտնվեցին Չեչմանիսում պեղված 9 դամբարանում, պատրաստված տարբեր հաստության ձողերից (աղ. I, 4, աղ. II, 3, աղ. V, 3, 8, 13, աղ. VI, 12, աղ. VII, 23-25, աղ. VIII, 17-19, աղ. IX 3, 4), ինչպես նաև Ստեփանավանի գարեջրի գործարանի տարածքից (աղ. XII, 6): Մի մասի ծայրերն իրարից հեռու են, մյուսները՝ հակված են իրար վրա ավել կամ պակաս չափով, կան նաև փոքր ինչ սրացված ծայրերով ապարանջաններ (աղ. VII, 23-25): Բարակ լարերից պատրաստված *ականջի օղերն* ավելի սակավ են հանդիպում, ունեն սուր ծայրեր կամ երկու ծայրերը ոլորված են դեպի ետ՝ առաջացնելով օղակ (աղ. II, 23, աղ. IV, 5, աղ. VIII, 20): Առաջինը հար և նման է Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասի Սունդուկյան փողոցից հայտնաբերվածին (ԼՓԵԹ, 225): Նման օղեր ի հայտ են եկել Շիրակավանի ուշ բրոնզի ուշ փուլի դամբարանից (մ.թ.ա. XIII-XII դդ, աղ. XLVII), Աստղի Բլրից և Բերդից (Есаян, 1976, աղ. 140-12, 145-2): Այս զարդերն օգտագործվել են սկսած վաղ բրոնզի շրջափուլից, սակայն ավելի հաճախ հանդիպում են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի հուշարձաններում: Ապարանջաններով և ականջի լայն օղե-

րով հարուստ են հատկապես զարգացած երկաթի դամբարանները, որոնց լավագույն նմուշները կարելի է տեսնել Լոռի Բերդում (դամբ. թիվ ,թիվ 2, 4, 29, 56 և այլն): Գարեջրի գործարանի տարածքից հայրենաբերված ապարանջանը տարբերվում է մյուսներից իր բավական հաստ ձողով և ծայրերի եղնաձև փորագրությամբ: Նման ապարանջաններ գտնվել են Մուսիերիում ժակ դը Մորգանի կողմից, որոնք, նա համարում է «օղակ-դրամ»՝ դրամի համարժեք (Morgan, 1889, էջ 110): Յուրաքանչյուրի կշիռը համապատասխանում է ասորեստանյան 1 մինի (504 գր.) և 60 սիկդի (8, 4 գր.), չափի միավորներ, որոնք շատ տարածված էին Մերձավոր Արևելքում: Ինչ վերաբերում է ավերված դամբարաններից ձեռք բերված երեք հարթ, ժապավենաձև բրոնզե ապարանջաններին (աղ. X, 14, աղ. XI, 6,9), ապա սրանք հանդես են գալիս ուշ բրոնզի վաղ փուլերում և գործածության մեջ մնում մինչև վաղ երկաթի դարաշրջանը: Այս ապարանջանները ծայրերում բարակում ու նեղանում են, ոլորվում դեպի ետ, առաջացնելով օղակ՝ կապելու համար: Երեսի կողմից նրբորեն փորագրված են երկրաչափական զարդերով, հիմնական մոտիվ ունենալով բեկյալների զարդագիծը, որոնք երբեմն օծի գալարներ են հիշեցնում: Նման ապարանջաններ հայտնաբերվել են դեռևս 1894թ. Թաղայշվիլու կողմից Որնակի (Ակներ) թիվ թիվ 23 և 35 դամբարաններում (Дневник Е.А. Такайшвили (ЛОИА) дело АК թիվ 17 за 1894 г.), «կտրած» շուրթով ու կենդանակերպ կանթերով խեցեղենի, բրոնզե օձաձև միջնամասով քունքազարդի, շաղախե և սարդիոնե տարբեր ուլունքների հետ միասին: Սրանց զուգահեռները հայտնի են Նորաշենից, Թումանյանից, Սանահնից (Եսայան, 1964, էջ 86, 88), Թումանյանի շրջանի «Մամխորի կալ» կոչված վայրի քարակղզից (Խանգաղյան, Կարաքեշիշյան, 1981, էջ 10, նկ. 3-ի 7-ը), Շիրակավանի ինչպես ուշ բրոնզի ուշ փուլի, այնպես էլ վաղ երկաթի դարաշրջանի (աղ. XXXVI դամբ. 82, աղ. XLIII) և Արթիկի երկրորդ խմբի (մ.թ.ա XII-XI դդ.) դամբարաններից (Хачатрян, 1975, էջ 210, նկ. 123): Ի դեպ, վերջինում, դրանք օժտված են տարբեր զարդաձևերով:

Մշակութային նույն շրջանակի արտադրանք են նաև կլոր կտրվածքով ձողից պատրաստված զսպանակաձև, *բրոնզե մատանին* (աղ. VII, 29) և օձաձև միջնամասով *քունքազարդը* (աղ. I, 3): Առաջինը բավական տարածված ձև է, որ ծագում է դերևս վաղ բրոնզի դարաշրջանի ապարան-

Նկար 13

Նկար 14

Նկար 15

Նկար 16

ջաններից (Խանգադյան, 1979, աղ. VIII, 3, 4): Նման արժաթե մատանիներ հայտնի են նաև Լոռի Բերդի ու ղամբարաններից (Деведжян, 1981, աղ. XXV, 13):

Քունքագարդերն ի հայտ են գալիս ու ըրոնգի վաղ փուլերից սկսած: Արժաթե մի մնուշ հայտնաբերել է հնագետ Հասմիկ Իսրայելյանը Լճաշենի ու ըրոնգի վաղ փուլի դամբարանից, այլ թանկարժեք գարդերի հետ միասին (Սարգարապատի ազգագրական թանգարան): Այդպիսիք առկա են Արթիկի վաղ խմբի նյութերի մեջ (Хачатрян, 1975, նկ. 91), Սևանի ավազանում (Լալայան, 1931, էջ 174, նկ. 140), Լոռի Բերդի քրմի (թիվ 21) դամբարանում (Ղևեջյան, 1986, էջ 115, աղ. 3-րդ, նկ. 29), Մեծամորում (Khanzadian, 1995, աղ. 54), Շիրակավանի ու ըրոնգի դամբարանում (աղ. XXXV), Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի և I հազարամյակի սկզբի բազմաթիվ դամբարաններում (Есаян, 1976, աղ. 128, 129, 132, 134), Գառնիի նույն շրջանի դամբարանում (Խանգադյան, 1969, էջ 129, նկ. 98), Խրտանոցի երկաթի լայն տարածման փուլի համալիրներում (Мартиросян, 1954, աղ. VII), Ստեփանավանում, Ռեդկին լագերում (Morgan, 1889, էջ 132, նկ. 120), Վրաստանի Գուրջաանի շրջանի «Գադրեկիլի» դամբարանադաշտի թիվ 67 դամբարանում (Пидхелаяри, 1979, աղ. 11) և այլուր: Ե. Լալայանը գտնում է, որ այս գարդերը կրել են թե՛ կանայք և թե՛ տղամադիկ:

Ավերված դամբարաններից ի հայտ են եկել ըրոնգե երկար, քառակող պոչերով *նետասլաքներ* (աղ. XI, 11) և մեկ երկար, կոթառավոր *նիզակ*, բավական լայն և ուռուցիկ կենտրոնական երակով (աղ. XI, 4): Նետասլաքներից մեկը կրում է եղևնաձև գարդեր: Այս տիպերը տարածված են ողջ Անդրկովկասում և հարակից երկրներում, թվագրվում են մ.թ.ա. XIII-VII դարերով (Есаян, 1966, էջ 46): Հայտնաբերվել են նաև ինչպես Սաղաթելովի պեղած թիվ 2 դամբարանից, այնպես էլ Պողոսյանի 1951թ. պեղումներից (Хачатрян, 1959, էջ 107, նկ. 37, 38): Այդպիսիք, մեծ քանակությամբ, գտնվել են նաև Լոռի Բերդում: Նիզակի ընդհանուր երկարությունը 58, 5 սմ է, որից 28 սմ սուր, մեղ սայրն է: Կոթառը լայն բացվածք ունի և անցքեր՝ փայտե կոթին ամրանալու համար: Շիրակավանի ու ըրոնգի դարաշրջանի դամբարաններից գտնվել է՝ 43 սմ երկարության ըրոնգե նիզակ: Չեշմանիսինը եզակի է իր չափերով, որի մոտավոր զուգահեռնե-

րը կարելի է տեսնել Հայաստանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի և I հազարամյակի սկզբի հուշարձաններում, ինչպիսին էլառն է (Խանգադյան, 1979, աղ. XVIII, նկ. 7), Թաքիան (Мартиросян, Хачатрян, 1959, էջ 92, նկ. 5), Նորատուրը (Мартиросян, 1964, էջ 209, նկ. 81-5): Այն իր չափով և ձևով մեծ նմանություն ունի նույն ժամանակով թվագրվող, Մինգեչաուրից գտնված նիզակի ծայրի հետ, որի ընդհանուր երկարությունը 45 սմ է, սայրինը՝ 26 սմ (Асланов, Байдов, Ионе, 1959, աղ. XV, նկ. 22): Բրոնզե և երկաթե նիզակներ է գտել Ժ.Պր Մորգանը Ռեդկին Լագերի և Մուսիերիի երկաթի լայն տարածման շրջափուլի դամբարաններում (Morgan, 1889, էջ 96, նկ. 45, 46):

Ավերված դամբարաններից գտնվել է նաև խողովակածն, կոթառանման երկու անցքով իր (աղ. X, 18) և ձիու վերջույթներ:

Առավել հետաքրքիր են *կապարից* և *ծարիրից* պատրաստված զարդերը: Կապարե ապարանջանները պատրաստված են կտրվածքում կլոր հաստ ծողից, ծայրերն իրարից հեռացած են և խիստ քայքայված: Երկու նմուշ գտնվեց թիվ 16 դամբարանում (աղ. VI, 13), մեկը՝ թիվ 17-ում (աղ. VII, 26): Կապարե զույգ ապարանջաններ ի հայտ եկան նաև Լոռի Բերդի վաղ երկաթի սկզբնական շրջանի երկու հարուստ համալիրներում (թիվ թիվ 29, 30), ոսկե շքեղ զարդերի, երկժանու, երկգույն բրոնզից պատրաստված իրերի, մեծ կաթսայի, ձիու ոլորված մանյակների, պոչուկավոր նետասլաքների, սանձերի, դաշույնների և բազում այլ իրերի հետ միասին: Ինչպես Չեչմանիսում, այնպես էլ այս դամբարաններում, կապարե ապարանջանները դրվա են հատակին, այլ զարդերի միջավայրում:

Սրանց հունքը ձեռք է բերվել անշուշտ, կապար պարունակող պղնձի հանքավայրերից, ինչպիսիք են Ալավերդին, Ախթալան, Սիսիմադանը (Геворкян, 1980, էջ 23-27): Կապարի հանքեր են ենթադրվում նաև Տաշիրի մարզի Մեծավան (Շահնազար) գյուղի մոտ:

Ծարիրե կիսազնդածն ուլունք և կոճակ գտնվեց Չեչմանիսի թիվ 4 դամբարանում (աղ. II, 7, 8): Ծարիրե այլ տիպի ուլունքներ՝ թիվ 16 և 17 դամբարաններում: Վերջիններս ներկայացնում են սնամեջ գլանիկ, երկու կողմերում՝ բարձադիր ցանցազարդ «բլթակներով»: Սրանք ծուլված են կաղապարի մեջ և երկու կողմից նույն տեսքն ունեն (աղ. VI, 18 աղ. VII, 28 և նկ. 16, 17):

Աչքի են ընկնում թիվ 16 դամբարանի շաղախե, ծարիրե, խաչածև ու համակենտրոն շրջանածև զարդեր կրող կախիկները, ոսպածև ուլունքները, զուգահեռ անցքերով զարդը, նշածև-եղևնազարդ ուլունքը (աղ. VI, 14-22 և նկ. 16): Այս իրերի լաբորատոր զննումը ցույց տվեց, որ սրանց մեծ մասը պատրաստվել է սպիտակ շաղախից և պատվել դեղնադարչնագույն ջնարակով, որոնք, արտաքինից գրեթե չեն տարբերվում ծարիրե մոուլներից*: Այսպիսով, նոր և հնարամիտ տեխնոլոգիայի կիրառմամբ, կատարվել է մետաղի խնայողություն:

Նման և ավելի շքեղ զարդեր ձուլելու, իրենց նախադեպը չունեցող, քարե երկու հոյակերտ կաղապար է գտել հնագետ Ա. Փիլիպոսյանը, Սևանի ավազանի Քանագեղ գյուղի N 3 դամբարանում (մ.թ.ա. XV-XIV դ.դ.): Դրանցից մեկի վրա կարելի է տեսնել Չեշմանիսի նույն, համակենտրոն շրջաններով կախիկի (աղ. VI, 17) պատկերը:

Անագից, կապարից, ծարիրից ձուլված իրերը համեմատաբար սակավ են հնագիտական ժողովածուներում, հանդիպում են հիմնականում զարդերի ձևով, երբեմն մեծ քանակությամբ, առավել հարուստ դամբարաններում: Հաճախ դրանք հանդես են գալիս համատեղ:

Լճաշենի մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. թվագրվող դամբարաններում ի հայտ եկան տարբեր զարդեր և ուղղանկյուն, եռանաս, խոշոր բաժանարար ուլունքների տեսքով անագե առարկաներ, որոնց կիրառական նշանակությունն առայժմ անհայտ է: Սպեկտրալ անալիզի միջոցով պարզվեց, որ այդ իրերը պարունակում են 0,3-28,8% կապարի խառնուրդ: Կարծիք կա, որ դա արվել է մետաղը քիմիական քայքայումից պահպանելու կամ ավելի թանկ արժեցող անագը խնայելու, գուցե՝ նաև կեղծելու նպատակով (Минацкая, Селимханов, 1971, էջ 286-288): Լճաշենում գտնվել են նաև ծարիրե շրջանածև զարդեր՝ կենտրոնում խաչածև պատկերով և ոսպածև ուլունքներ, իսկ Շիրակավանի նույն ժամանակաշրջանի դամբարանում՝ լուսնածև զարդեր: Կապարե շրջանածև կախիկներ՝ խաչածև միջնամասով և ուլունքներ հայտնաբերվել են դեռևս Ժ. դը Մորգանի կողմից Մուսիերիի, Ախթալայի և Շեյթան-Դաղի դամբարաններում (Morgan, 1889, էջ 106 նկ. 69, էջ 131, նկ. 119):

* Լաբորատոր ուսումնասիրությունը կատարել է Երևանի Պետական համալսարանի հնագիտական հետազոտական լաբորատորիայի գիտաշխատակից՝ Քնարիկ Նավասարդյանը:

Կապարե և ծարիրե զարդեր հայտնի են Գանձակից, Ջանգեզուրից, Ռեդկին լագերից: Ծարիրե կախիկներ և ոսպածն ուլունքներ՝ Վանաձորի «Դիմաց» թաղի մ.թ.ա. XII-XI դդ. քարարկյուններից (Ղաֆաղարյան, 1941, էջ 55): Սվաստիկայի պատկերով ծարիրե կախիկ գտնվել է Շիրակավանում: Սամթավրոյից հայտնի են տերևաձև դաշույնի հետ հայտնաբերված ոսպածն ուլունքներ և ուղղանկյուն բաժանարարներ, իսկ բրոնզե ոլորված գլխով քորոցների հետ՝ ոսպածն ուլունքներ և սրտաձև կախիկներ: Կապարե մատանի է հայտնաբերվել Թրեկի վաղ երկաթի դարաշրջանի թիվ 62 դամբարանում (Тышчан, I, 1978, նկ. 73-ի 713-ը):

Ամենաուշագրավը սակայն էլառի դամբարաններն են (թիվ, թիվ 7 և 27), մ.թ.ա. XI-IXդդ. թվագրվող, որտեղ, կապարե և ծարիրե բազմաթիվ և բազմապիսի զարդերի մեջ, հանդիպում են Չեշմանիսի սկավառակաձև կախիկներից, «բլթակավոր» և ոսպածն ուլունքներից, կոճակից (Խանգաղյան, 1979, էջ 103-114, աղ. XXVI-XXVII):

Չեշմանիսի «բլթակավորները» հիշեցնող ծարիրե ուլունք, գտնվել է Վանաձորի վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարանում (Խանգաղյան, 1979, էջ 110, նկ. 140-2), իսկ մոտավոր նմանության անագե երեք նմուշ՝ Մեծամորի ուշ բրոնզի թիվ 60 դամբարանի II շերտում (Khanzadian, 1995, էջ 87, նկ. 39):

Հատկանշական է այս երեք մետաղների համաձուլվածքը, որ փաստագրված է էլառում (Խանգաղյան, 1979, էջ 112):

Չեշմանիսի վերոհիշյալ իրերի մեջ առավել հետաքրքիր են սկավառակաձև, բարձր, ձևավոր ունկով, ծուլածո *կախիկները* (մեդալիոնները), որոնք միայն երեսի կողմից զարդարված են բարձրադիր, խաչաձև թևերի մեջ անկյունավոր զարդերով, իսկ մի դեպքում, համակենտրոն շրջաններով: Բազմակի անկյուններով ստեղծված խաչերի այս զարդաձևը հազարամյակների վաղեմություն ունի և ի սկզբանե խորհրդանշել է արևը: Դրանք մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներում արդեն տարածված էին Մերձավոր Արևելքում և մեծ մասամբ հանդես էին գալիս դրոշմերի ու կնիքների վրա (Braidwood and Braidwood, 1960, նկ.նկ. 253, 4-6, 280, 1-3): Այս զարդաձևի ելակետը, սկզբունքը քառամասնությունն է, խաչը, որը սրա ներքին իմաստն է ու բովանդակությունը՝ մոզական ուժը, կապված տիեզերքի և մասնավորապես արևի պաշտամունքի հետ: Այն կարող է հանդես

գալ տարբեր ձևերով և արտահայտչամիջոցներով, բայց բովանդակությամբ մնալ նույնը: Կարևորը բաժանումն է չորս մասի, որը հավասարաթև խաչի՝ արևի ամենապարզ նշաններից մեկի նախապայմանն է:

Այս տիպի կախիկները կարող են ունենալ հիշյալ նշանը, պարզ խաչ, սվաստիկա կամ դրա տարատեսակները, կենտրոնում ուռուցիկ՝ չորս անկյուններով, քառակող հյուսվածք, համակենտրոն շրջաններ. միննույնն է, բոլորն էլ արտահայտում են գերագույն իմաստ՝ արևը, կյանքը: Ուստի, ուղղակիորեն կապվելով արևի պաշտամունքի հետ, պատրաստվել են միայն արևին ձոնվելու համար և օգտագործվել ոչ միայն իբրև զարդ, այլև՝ պահպանակ:

Ս.Ա. Եպայանը, ժամանակին, իրավացիորեն այս կախիկների պատկերները դիտում է իբրև արևի նշաններ (Есаян, 1968, էջ 259, նկ. 3), որն ամրագրվում է նոր գտածոների միջոցով: Այժմ մեզ համար պարզ է, որ Հայաստանում արևի պաշտամունքի և խաչի նշանների ակունքները վաղ են և բացի ժայռապատկերներից, դրանք երևում են մաև նյութական մշակույթի առարկաների, հատկապես ոսկերչական իրերի վրա, փաստագրվելով թեկուզ Լոռի Բերդի մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբների զարդերով:

Չեշմանիսի թիվ 4 դամբարանում, ի թիվս այլ զարդերի, ննջեցյալի ողնաշարից անջատված գլխի ստորին մասում գտնվեց քառաշղթա քունքազարդը կամ պարզապես գլխի հարդարանքի բաղադրամասը (աղ. II, 5 և նկ. 18): Այն բավականին նուրբ է, օղակները ծուլված են զույգ առ զույգ, ինչպես ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների Լոռի Բերդից գտնված բոլոր պարզ շղթաները: Նմանատիպ շղթաներից են կախված ուշ բրոնզի սայլերը զարդարող խոշոր, ցանցկեն բոժոժները, (Деведжян, 1981, աղ. VI, նկ. 18), զանգուլակներն ու գավաթները (Դելվեյան, 1986, էջ 115, աղ. III, նկ. 5, 13, Хачатрян, 1975, էջ 185, նկ. 92, Пицхелаури, 1973, табл. LXI-1):

Չանգակաձև կախիկներով ավարտվող նման քառաշղթա զարդ, ժամանակին հայտնաբերել է Ժ.դը Մորգանը Մուսիերիում (Morgan, 1889, էջ 127, նկ. 106): Սևանի ավազանում սրանք գնվել են կանացի գանգերի վրա (Լալայան, 1931, էջ 173-174):

Չեշմանիսի թիվ թիվ 11 և 15 դամբարաններում գտնվեցին *բրոնզե ասեղներ*: Առաջինում՝ իլիկի գլխի ուղեկցությամբ, որը վկայում է ննջեցյա-

լի մանելու, գործելու, կարելու, զբաղմունքի և ունակությունների մասին (աղ. IV, 10, աղ. V, 14 և նկ. 19): Որպես աշխատանքային ամենատարածված գործիք, բրոնզե ասեղները գործածության մեջ մտան անմիջապես բրոնզի դարաշրջանից, սակայն մեծ տարածում ստացան միջին բրոնզի շրջափուլում: Լոռի Բերդի թիվ 94 միջին բրոնզեդարյան քարակղային, բավական մեծ չափեր ունեցող դամբարանում հայտնաբերվեցին մոտ մեկ ու կես տասնյակ բրոնզե և արծաթե ասեղներ: Տարբեր չափերի ասեղներ հանդիպեցին նաև ուշ բրոնզի վաղ փուլի (դամբ. թիվ 15), ուշ փուլի (Դեվեջյան, 1986, աղ. III-35), վաղ և զարգացած երկաթի դամբարաններում (Деведжян, 1981, աղ. XIX-3, աղ. XXV-2): Կապարե մանյակի, բրոնզե ապարանջանի և մի շարք կավամանների հետ էլառի մ.թ.ա. IX-VIII դդ. դամբարանում հայտնաբերվեց նաև բրոնզե մեծ ասեղ (Խանգաղյան, 1979, էջ 86, աղ. XX-8):

Տարբեր առարկաներ

Իլիկի գլուխը (աղ. IV, 9) պատրաստված է մոխրագույն կավից, հատած կոնի ձև ունի, կողը՝ բարձր: Վերին մակերեսը զարդարված է կենտրոնական գլանաձև մասից դուրս եկող 7 փորագիր, պտտվող ճառագայթներով, խորհրդանշելով արևն ու հավերժությունը, մոզական 7 գծերի միջոցով: Նման ոսկրե իլիկի գլուխ, հայտնի է Սևանի ավազանի Ե. Լալայանի պեղումներից: Հեղինակը, սրանց վրայի ճառագայթավոր զարդերը կապում է աստղերի, երկնային լուսատուների հետ, որպես կրոնապաշտամունքային հավատալիքների արտահայտություն, գտնելով, որ այդ պատկերները մինչ այժմ պահպանվել են հայկական զարդարվածություն (Լալայան, 1931, էջ 120-121, նկ. 25):

Իլիկի գլուխները նույնքան վաղ են և գործածական, որքան ասեղները: Դրանք պատրաստվել են քարից, կավից, ոսկրից և, հավանաբար փայտից, մեծ դեր ունենալով թելի արտադրության և մանածագործության մեջ (Խնկիրկյան, 1977, էջ 74-79):

Մեկ այլ՝ սպիտակ կրաքարից կոնաձև իլիկի գլուխ, վրան դարչնագույն կետիկներով, գտնվել է ավերված դամբարաններից մեկում (աղ. XI, 7), որն իր ձևով մոտենում է Մեծամորի թիվ 8 դամբարանի ոսկրե օրինակին (Խանգաղյան, 1973, էջ 174, նկ. 166):

Ուշագրավ է, որ պալեոլիթյան վաղագույն իլիկի գլուխները Տետրի-Մզվիմեից (սպիտակ քարայր) և ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան՝ Սամելե-Կլդեից, նույնպես զարդարված են արևային կամ ճառագայթաձև պատկերներով (Джапаридзе, 1989, էջ 64-66, 355, նկ. 141): Վերջինում, քարայրի անխաթար շերտում, փոքր մակերեսի վրա գտնվել են մեծ քանակությամբ իլիկի գլուխներ, որոնք ուսումնասիրողները կապում են կյանքի, արևի պաշտամունքի հետ: Ինչպես անվի նմանակումը, այնպես էլ սրանք, համարվում են պաշտամունքային առարկաներ, զոհաբերված որոշակի աստրալ աստվածության՝ արևին: Աշխարհի բոլոր ժողովուրդների մոտ, իլիկն ու անիվը հանդիսացել են արևի սիմվոլներ (Киквидзе, 1988, էջ 164-166): Արևի տարբեր խորհրդանիշեր և մոգական զանազան պատկերներ կրող, հարյուրավոր կավե, այսպես կոչված «իլիկի գլուխներ» հայտնաբերել է Շլիմանը Տրոյա-Յիսարլիք բնակավայրի շերտերում, որոնք մինչ օրս մնում են հանելուկային (Миллер, 1933, էջ 149-155):

Ուլունքներ. Չեշմանիսի դամբարաններում զարդերն այնքան էլ առատ չեն, եթե նկատի չունենանք թիվ 16 դամբարանի կախիկներն ու մի քանի դամբարանների բրոնզե ապարանջանները: Հիմնական զարդերը ուլունքաշար մանյակներ են, որոնք հայտնի են ինը դամբարանում: Դրանք պատրաստված են սարդիոնից, հասպիսից, տարբեր գույնի շաղախներից և ապակուց:

Սարդիոնե ուլունքները տարածն են (աղ. II, 6, նաև շաղախ, աղ. IV, 6, 11, նաև շաղախ, նկ. 19, աղ. VI, 23, նկ. 16, աղ. VII, 27, նկ. 17). գլանաձև, գնդաձև, տակառաձև, անվաձև: Հետաքրքրության արժանի է նշաձև վեցանիստ ուլունքը, որի երկու լայն մակերեսներին, երկարությամբ փորագրված է մեկ ուղիղ գիծ: Այս ուլունքը բնորոշ է ուշ բրոնզի վաղ փուլին, սակայն երբեմն հանդիպում է նաև ուշ փուլերում և երկաթի դարաշրջանում: Դրանք մեծ քանակությամբ հայտնի են Լճաշենից, Լոռի Բերդից, Շիրակավանից, Գեղարոտից և այլն:

Ապակեման շաղախից պատրաստված ուլունքները (աղ. I, 5 աղ. VII, 28) երկկոնաձև են, տակառաձև, օղակաձև, ուղիղ հատած, երանգավորված՝ կարմիր, կապույտ, սև և կանաչ գույներով: Ապակե ուլունքները հաճախ են հանդիպում վաղ և զարգացած երկաթի դամբարաններում, թեև ավելի վաղ ծագում ունեն և հանդիպում են ուշ բրոնզի վաղ փուլի հու-

շարժաններում: Առանձնանում է կապույտ ուլունքը (աղ. V, 7), որը միակն է թիվ 14 դամբարանում և ունի կենտրոնում սեղմված տակառի ձև:

Շաղախե ուլունքները (աղ. II, 6, 12, 24, աղ. IV, 6, 11, աղ. VI, 24) գնդաձև են, օղակաձև, ուղիղ հատած, երկկոն, գլանաձև՝ կարմիր, սև, կանաչ, սպիտակ գույներով: Սրանց մեջ առանձնանում է երկկոն, երկու կողմից ճառագայթավոր փորվածքներով կապույտ ուլունքը: Ինչպես սարդիոնե նշաձև ուլունքները, սա նույնպես, ծագելով մ.թ.ա XVI-XV դարերից, հարատևում է ևս մի քանի հարյուրամյակ: Սպիտակ և երկնագույն շաղախից մանրագույն ուլունքները (աղ. II, 24, աղ. IV, 11 և այլն), որ հանդիպում են բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների հուշարձաններում (Լոռի Բերդում դրանք չափազանց մեծ քանակությամբ հայտնաբերվում են հատկապես երկաթի լայն տարածման շրջափուլի դամբարաններում), ամենայն հավանականությամբ կարվել, ավելի ճիշտ գործվել են հագուստի կամ որևէ իրի վրա, որոշակի դասավորությամբ և գունային համադրությամբ, ստեղծելով երկրաչափական կամ այլ պատկերներ:

Չեշմանիսի ուլունքների մեջ ուշագրավ է հատկապես սպիտակ շաղախից պատրաստված գրեթե գնդաձև ուլունքը (դամբ. թիվ 17), որի վրա, երեք տեղում արված են ձվածիր ընդելուզումներ սպիտակադեղնավուն ապակուց: Հնարավոր է, որ ուլունքը ժամանակին այլ երանգ է ունեցել, բայց աննպաստ պայմաններում՝ խամրել է: Հնագիտական և ազգագրական գրականության մեջ սրանք կոչվում են «աչքի ուլունքներ», զարգացման ուշ փուլի արտահայտություն են և ընդհանրապես թվագրվում են ամենավաղը՝ մ.թ.ա. VI դարով:

«Աչքի ուլունքի» առկայությունը դամբարանային այս վաղ համալիրում չպետք է արտառոց երևույթ համարել, քանի որ նույնպիսի ուլունք, երկնագույն ապակուց, կապույտ ընդելուզումներով, 1987 թ. հայտնաբերվեց Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի շրջափուլի թիվ 45 (ստորին շերտ) դամբարանում: Այդպիսիք գտնվել են նաև Վրաստանի Դմանիսիի շրջանի Գրմախե-վիսթավիի ոչ միայն մ.թ.ա. VII-VI դդ. թվագրվող թիվ 115, այլև ավելի վաղ՝ թիվ 95 դամբարանում (1973 թ.), խոշոր, մանդարինի ձևի սարդիոնե ուլունքների, կտրած շուրթով և վերադիր օձի պատկերներով կճուճի, քրեղանների և բրոնզե երկար նիզակի հետ միասին (Абрамишвили, Ги-гуашвили, Кахиани, 1980, աղ. XXIX, նկ. 503, էջ 168, նկ. 163, աղ. XXVI):

Նկար 17

Նկար 18

Նկար 19

Նկար 20

Ուսումնասիրողները դամբարանը վերագրում են վաղ երկաթի շրջափուլին, թվագրելով այն մ.թ.ա. XIV-XIII դարերով: «Ալքի ուլունքների» վաղ նմուշների հայտնաբերումը ուշ բրոնզի կամ վաղ երկաթի դամբարաններում նորություն է, փոխում է մեր պատկերացումները դրանց առաջացման ժամանակի և տարածման մասին:

Չեշմանիսի Ավերված դամբարաններից ի հայտ են եկել ապակե ու սաթե ուլունքներ: Սաթը մեծ քանակությամբ կարելի է տեսնել Լոռի Բերդի դամբարաններում, հատկապես երկաթի լայն տարածման փուլում, որոնք պատրաստված են տեղական հումքից (Նոյեմբերյանի Կոթի գյուղ) և մեծ մասամբ մշակված են երկրաչափական ձևերով (Деvedжян, 1981, табл. XVII, նկ. 4, а, б, в):

Ուսումնասիրվող դամբարաններում հայտնաբերված նյութերից ուշագրավ են եղջերվի եղջյուրից պատրաստված իրերը (աղ. III, 16, աղ. VII, 22 և նկ. 20): Եղջյուրի հիմքը 4,5-5 սմ բարձրությամբ և ավելի սղոցված է երկթեք և կողքից՝ անմիջապես հիմքի տակից բացված է 2-2,5 սմ տրամագծով խողովակաձև, միջանցիկ, կլոր անցք: Նման իրեր Հայաստանի տարածքում հազվադեպ են հանդիպում, թեև, առանց անցքի մի նմուշ գտնվել է Ջրահովտի վաղ բրոնզեդարյան շերտից (է. Խանգադյանի պեղումներ): Մեկ ուրիշը պահվում է Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանում: Նոյեմբերյանի Կողբ գյուղից և Դիլիջանից հայտնաբերված եղջերվի եղջյուրից պատրաստված գործիքները բոլորովին այլ տիպի են (Есаян, 1976, էջ 210, աղ. 123): Այս իրերը ավելի տարածված են Վրաստանի հուշարձաններում. գտնվել են Կվասաթալիում, Բեշտաշենում, առատորեն ի հայտ են եկել Սամթալոյի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դամբարաններում, գործածության մեջ մնալով մինչև մ.թ.ա VIII-VII դդ. (Куфтин, 1941, էջ 73, նկ. 78, աղ. XLV): Գրեթե յուրաքանչյուր տղամարդու դամբարանում հայտնաբերվել է մեկական այսպիսի իր, բացի երկուսից, որտեղ եղել են երկուական: Երկու նմուշ էլ գտնվել է Թլիի դամբարանադաշտում (Техов, 1977, էջ 117-118): Ըստ ամենայնի Չեշմանիսում ևս հայտնաբերվել են տղամարդկանց դամբարաններում: Սրանք լայն տարածում են գտել արևելակոբանյան մշակույթում, հատկապես, մեծ քանակություն են կազմում Սերժեն Յուրտի մ.թ.ա X-VII դդ. հուշարձաններում (Козенкова, 1982, էջ 26, աղ. XVIII): Եղջյուրներն ամենուրեք սղոցված են տարբեր չա-

փերով ու ձևերով, սակայն ամենակարևոր մանրամասները՝ անցքերը, բացված են միանման:

Այս առարկաների կիրառության մասին առայժմ ընդունված կարծիք չկա: Տարբեր ենթադրություններ են արվել. իշխանական գավազանի գլուխ, մուրճ, գուրգ, հենակ՝ դրոշակների համար, միզակի կամ մանգաղի փայտե կոթերը ուղղելու գործիք: Վերջինը Բ.Ա.Կուֆտինի ենթադրությունն է, որին համակարծիք է Տեխովը: Նա գտնում է, որ այս գործիքների միջոցով ուղղել են մանգաղների փայտե կոթերը, այդ պատճառով էլ դրանք տարածված են հովտային գոտիներում, իսկ Կենտրոնական Կովկասի լեռնային շրջաններում քիչ են հանդիպում (Техов, 1977, էջ 118): Մեր նմուշներն, անկասկած, աշխարհագրական հիշյալ տարածքների ազդեցության արտահայտություն են:

Բացի Չեչմանիսի նյութերից, անձնական հավաքածուներից հաջողվեց նկարել կամ ձեռք բերել որոշ պատահական իրեր, գտնված Տաշիր-Ձորագետի տարածքից: Այս խմբից, արդեն անդրադարձել ենք Ստեփանավանի գարեջրի գործարանի շրջակայքից գտնված ապարանջանին: Հաջորդը՝ նույն շրջանի Կողես գյուղից հայտնի բրոնզե շքասեղն է (աղ. XII, 4) և քառակող պոչուկով «բեղիկավոր» մետասլաքը (աղ. XII, 5): Շքասեղնի գլուխը հատած կոնի ձև ունի, վրան՝ կլոր, միջանցիկ անցքով: Սա իր ճշգրիտ զուգահեռներն է գտնում Ժ. դը Մորգանի կողմից Մուսիերիում հայտնաբերվածների մեջ, որոնց, հեղինակը վերագրում է լավարյան ամենաուշ խմբին (Morgan, 1889, էջ 122, նկ. 99):

Տաշիրի մարզի Աղջկա բերդ կոչվող ամրոցի քարայրից գտնվել է բրոնզե սակր, աշխատանքային լայն շեղբով և բարձրադիր «թևերով»: Կոթառի երկու ծայրերին կան ուռուցիկ երիզներ, իսկ վերին մասում՝ կոճակաձև բարձր ելուստ (աղ. XII, 3): Այս տիպի սակրերը բնորոշ են Տաշիր-Ձորագետին, Ալավերդու մետաղագործական օջախին և կարող են թվագրվել մ.թ.ա. XIII-XI դդ.: Դա չի բացառում սակայն, այս սակրերի, երբեմն շատ ավելի ուշ համալիրներում հայտնվելը: Այժմ կարելի է ասել, որ Անդրկովկասում սակրերի թվով առաջնակարգ տեղ զբաղող Տաշիր-Ձորագետում, երբ, ավելի քան երեսուն տարի առաջ հաշվվում էր 21 սակր, ավելացավ ևս մեկը, եթե նկատի չունենանք վերջին տարիներին Լոռի Բերդի դամբարանադաշտից հայտնաբերված, մոտ մեկ տասնյակ սակրե-

րը: (Հայաստանի և Անդրկովկասի սակրերի մասին տե՛ս Դևեջյան, 1968, էջ 72-84):

Լոռի Բերդին հարևան՝ Լեջան գյուղի դաշտերից, պատահաբար գտնվել է բրոնզե, այսպես կոչված հարթ կացին: Այն երկու կողմից ներձկված իրան ունի, հովհարածև աշխատանքային սայր, վերին մասում՝ քառանկյուն ելուստ, փայտե բռնակին միանալու և երկկողմանի թևիկներ՝ բռնակը ամուր պահելու համար (աղ. XII, 1): Այս գործիքները ծառայել են փայտի և կաշվի մշակման համար, զարգացման ավելի երկար ճանապարհ են անցել և ավելի հաճախ են հանդիպում, քան սակրերը: Նման գործիքները մեծ տարածում են ունեցել հինարևելյան երկրներում, որոնց օգտագործման եղանակը արտահայտված է եգիպտական որմնապատկերում (Reeves, 1990, էջ 194): Հայաստանում, սրանց նախնական և պարզ օրինակները կարելի է տեսնել վաղ բրոնզի դարաշրջանից՝ Ջրաշենի գանձում (Երևանի մոտ), կտցավոր կացինների հետ (Мартиросян, Мнацаканян, 1973, նկ. 47, 1-4), որոնց տարիքն այժմ հաշվվում է սկսած մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջին քառորդից: Այնուհետև, որոշ փոփոխություններ կրելով, դրանք հայտնվում են միջին բրոնզի դարաշրջանում (Վանաձորի հարուստ դամբարան) և ավելի շատ տարածվում մ.թ.ա. II հազարամյակի 2-րդ կեսում, զանազան տարբերակներով, հանդիպելով նաև գանձի ձևով, սակրերի հետ համատեղ (Ալավերդու գանձ): Նման կացիների կաղապարներ գտնվել են Մուխաննաթ թափայում, Շիրակավանում՝ վաղ երկաթի դարաշրջանի շերտից և մի կացին՝ թիվ 119 դամբարանից: Լեջանի մոուշը պատկանում է այս գործիքների զարգացած տիպին, նմանվում է Լծենի, Վարդաքարի, Գյումրիի, Ալավերդու, Վանաձորի կացիներին և կարող է թվագրվել մ.թ.ա. XII-X դարերով: Վրաստանում նույնպես դրանք տարածված են (Куфтин, 1941, աղ. Լ) և հանդիպում են նաև գանձերում, ինչպես կոլխիդա-կոբանյան, այնպես էլ հայաստանյան տիպի սակրերի հետ: Այստեղ, դրանք ունեն նաև այլ ձևեր՝ կենտրոնական ներձկված մասում սրածայր ելուստներով, որպիսիք չեն հանդիպում Հայաստանում: Այս վերջինները հասել են Հյուսիսային Կովկաս, Անդրկովկասի հետ ունեցած տարբեր շփումների հատկանքով (Крылов, 1960, էջ 123-124):

Ինչպես սակրերը, այնպես էլ հարթ կացիները, բացի իրենց կիրառա-

կան նշանակությունից, ընկալվել են իբրև մոգական, հմայական ուժ պարունակող առարկաներ և չարխափան հուռուքներ: Այդ է պատճառը, որ մեան ձևերով կախիկներ և ուլունքներ հանդիպում են բազմաթիվ հուշարձաններում: Լոռի Բերդի ուշ թվագրություն ունեցող դամբարաններում թաղված բազմաթիվ ձիերի վրա, կարելի է տեսնել սակրածև և կացնածև ճարմանդներ, շքակոճակներ, ոսկրե թիթեղներ և այլն:

Պատահական իրերի շարքում վերջինը՝ երկաթե շեղբով և բրոնզե բռնակով շքեղ դաշույնն է (աղ. XII 2): Այն հայտնաբերվել է Վահագնի գյուղից և պահպանվում է Թումանյան բանավանդում, Վարդան Հարությունյանի ջանքերով, դպրոցին կից ստեղծված փոքրիկ թանգարանում: Շեղբը երկթեք է և վերին մասում ունի երկար առանցք, որի վրա ամրացված է ձուլածո բռնակը: Սա հիմքում քառանկյուն է, կենտրոնական հատվածում՝ բազմանիստ, ավարտվում է՝ մահիկածև: Բռնակը զարդարված է եռանկյուն բացվածքներով և երեք խորադիր սվաստիկաներով. մեկը մահիկի կենտրոնում, երկուսը՝ բռնակի հիմքի վրա, բաժանված երկու եռանկյուններով: Այս բացվածքները ժամանակին ընդելուզված են եղել հավանաբար փայտով: Բռնակի ստորին մասում, արված են 8 ուղղահայաց փորագիր գծեր: Նույնպիսի դաշույն, երկու սվաստիկաներով, գտնվել է Դիլիջան քաղաքի մոտ, Ջարխեչ գյուղում, մեկ ուրիշը, միայն եռանկյուն բացվածքներով զարդարուն՝ Աստղի բլրում, Երրորդը՝ Նոյեմբերյանում (աղ. XII, 7): Ս.Ա.Եսայանը իրավացիորեն, այս երկմետաղ դաշույնները համարում է VIII-VI դարերի արտադրանք և ենթադրում, որ սրանք եղել են ծիսական զենքեր, հավանաբար բնորոշ Հյուսիսային Հայաստանի համար (Եսայան, Հովհաննիսյան, 1969, էջ 37, աղ. XXXVII, նկ. 6, Есаян, 1976, աղ. 140, նկ. 2):

Մահիկածև ավարտվող ոսկե բռնակով և երկաթե շեղբով դաշույններ հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից, փոքրասիական և միջագետքյան թագավորական դամբարաններից (Аремян, 1975, էջ 94, նկ. 13): Մահիկածև ավարտվող բռնակներ ունեն Շիրակավանի երկաթե դաշույնները (մ.թ.ա. IX-VIII դդ.), Սպանդարյան գյուղի երկաթե սուրը (մ.թ.ա. I հազ. առաջին դարեր Χαχατрян, 1975, էջ 23, նկ. 6), մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերի լուրիստանյան (Արևմտյան Իրան) բրոնզե և երկաթե սրերը (Mahboubian, 1997, նկ. 384 в, 385 а, 388), ինչպես նաև Լոռի Բերդի եր-

ԱՄԵՓԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ԹԱՆՈՒՄ ԾԵՍԸ

Դասորդման համարը	Տեսակը	Ողղվածությունը	Խուցի չափերը	Կմախքի փնակը և դիրքը	Թաղման առարկաները	Թվագրությունը՝ մ.թ.ա.
1	2	3	4	5	6	7
1	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,4x0,85x1,5 մ	Չախ կողքի պատկած, ոտքերը կնկված, աջ ձեռքը ձգված իրանի երկարությամբ, ծախը՝ այտի տակ	Բրոնզե քունքազարդ, ապարանքան, ապակե ուլունքներ, 2 կալվածան	XIII-XII
2	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,7x1,5x1,6 մ	Դամբարանի կենտրոնում ոտքի երկու ոսկորի բեկոր և մանր ածուխներ	5 կալվածան	XIII-XII
3	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,4x0,85x1,3 մ	Աջ կողքի պատկած, բևերն ու ոտքերը կնկված, կնիստը խիստ բայթալված	5 կալվածան	XIII-XII
4	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,5x0,8x1,2 մ	Դիմասնատում, կենտրոնում՝ իրանը, հյուսիս-արևմտյան մեղ պատի տակ՝ զանգը, բևերը հարավային պատի տակ	Բրոնզե կախիկ-շրթա, ապարանքան: Ուլունքներ սարդիոնե, հասպինե, ծախիոն, 3 կալվածան	XIII-XII
5	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,6x1x1,2 մ	Դիմասնատում, բևերը՝ կրծքի վերին մասում, զանգը՝ շրթված հյուսիս-արևմուտք	Բրոնզե ակնաջուր, ուլունքներ շաղպին: 5 կալվածան	XIII-XII
6	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,7x1,5x1,2 մ	Խիստ բայթալված, գլուխը արևմտյան կողմում, դեմքով՝ հյուսիս	4 կալվածան	XIII-XII
7	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,3x0,8x1,2 մ	Ուկրաբանական նյութեր չկան	Բրոնզե դաշույն, շրթաներ, օղ: Ուլունքներ շաղպին, 7 կալվածան	XIII-XII
8	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք	1,6x1,1x1,82 մ	Աջ կողքի պատկած, գլուխը՝ արևմուտք, բևերն ու ոտքերը կնկված, աջ դաստակը այտի տակ, դեմքով հարավ	Բրոնզե դաշույն, շրթաներ: «Գործիք» եղջերվի եղջյուրից, 13 կալվածան	XIII-XII
9	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,4x1x1,5 մ	Ուկրաբանական նյութեր չկան	7 կալվածան	XIII
10	Սալարկո	Հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք	1,25x1x0,75 մ	Ոտքի 2-3 ոսկորներ դամբարանի երկարությամբ ձգված	Բրոնզե ակնաջուր: Ուլունքներ սարդիոնե, հասպինե, շաղպին, 4 կալվածան	XIII-XII
11	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1x0,75x0,7 մ	Չախ կողքի պատկած, գլուխն արևելք, դեմքով՝ հարավ, բևերն ու ոտքերը խիստ կնկված, ծախ դաստակը գլխի տակ	Բրոնզե սանդ: Ուլունքներ շաղպին և սարդիոնե, խիլիկ գլուխ կակե, 2 կալվածան	XIII-XII
12	Ֆիմնահող	Հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք	1,7x0,8x1,3 մ	Չախ կողքի պատկած, գլուխը հարավ-արևմտյան մեղ պատի տակ, դեմքով՝ հյուսիս, բևերն ու ոտքերը կնկված, խոշոր չափերի	4 կալվածան	XIII-XII
13	Քարարկո	Հյուսիս-հարավ համադրյալ բառանկյունի	1,15x1,1x0,55 մ	Կոնքի, ռոնաշարի ու ոտքի խառը ոսկորներ	Բրոնզե ապարանքան, 2 կալվածան	XIII-XII
14	Սալարկո	Հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք	Պահպանված մասը 0,87x0,72x0,43 մ	Խաբարված, խառնված ոսկորներ	Բրոնզե ապարանքան, ապակե ուլունք, 3 կալվածան	XIII
15	Սալարկո	Արևելք-արևմուտք	1,2x0,7x0,55 մ	Խաբարված, խառնված ոսկորներ	Բրոնզե ապարանքան, սանդ, 3 կալվածան	XIII-XII
16	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,4x0,9x1,3 մ	Չախ կողքի պատկած, խիստ կնկված վերջույթներով, գլուխը՝ արևմուտք, դեմքով՝ հյուսիս-արևելք, ծախ ձեռքը այտի տակ	Բրոնզե և կապարե ապարանքաներ: Ուլունքներ և կախիկներ (ծախիոն և շաղպին), ուլունքներ՝ սարդիոնից, հասպինից, ապակույց, 11 կալվածան	XIII-XII
17	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	2,1x1,1x1,3 մ	Երկու կնիսք, մեկ գծի վրա, աջ կողքի պատկած, կնկված վերջույթներով, արևելյանը՝ մեծ չափերի, արևմտյանը՝ աջ ձեռքը գլխի տակ	Բրոնզե ապարանքաներ և մատանի, կապարե ապարանքան: Ուլունքներ (ծախիոն, բրոնզ, սարդիոն, հասպին, «Գործիք» եղջերվի եղջյուրից, 21 կալվածան	XIII-XII
18	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,25x0,77x1,1 մ	Կմախք չկա, հավանաբար խաբարված	6 կալվածան	XIII-XII
19	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,4x0,95x1,9 մ	Չախ կողքի պատկած, վերջույթները կնկված, գլուխը՝ արևմուտք, դեմքով՝ հյուսիս	Բրոնզե ապարանքաներ (3 հատ), ակնաջուր (2 հատ), 10 կալվածան	XIII-XII
20	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,2x0,95x1,7 մ	Չախ կողքի պատկած, խիստ կնկված վերջույթներով, գլուխն արևմուտք, դեմքով՝ հյուսիս, ծախ ձեռքը գլխի տակ	Բրոնզե ապարանքաներ (2 հատ), ուլունքներ շաղպին, 8 կալվածան	XIII-XII
21	Ֆիմնահող	Արևելք-արևմուտք	1,1x0,7x1,2 մ	Ուկրաբանական նյութեր չկան	7 կալվածան	XIII-XII

կաթե դաշույնը (դամբ. թիվ 56, մ.թ.ա. VII-VI դդ.): Սրանք բոլորովին տարբերվում են ներկայացված դաշույններից, թե՛ ոճով և թե՛ պատրաստման եղանակով: Վահագնի գյուղինը և համանման մյուս դաշույնները կրում են տեղական մշակույթի բոլոր առանձնահատկությունները՝ ավանդված դեռևս ուշ բրոնզի դարաշրջանից: Դաշույնն, իր զույգ սվաստիկաներով, ամփոփապես հիշեցնում է նույն դարաշրջանով թվագրվող Որնակում (Ակներ) Թաղայշվիլու պեղած թիվ 5 դամբարանի դաշույնի բրոնզե պատյանը, որտեղ, սխեմատիկ կերպով պատկերված մարդու երկու կողմերում դրվագված են սվաստիկաներ, վերին և ստորին մասերում ևս ունենալով արևի ճառագայթավոր և խաչաձև խորհրդանիշեր (Такайшвили, 1994, ил. 16731, Իսրայելյան, 1973, էջ 57-59): Սա իր հերթին հիշեցնում է Լոռի Բերդի քրմի դամբարանի (թիվ 21 մ.թ.ա. XIII դ.) ծիսական շերեփը, որի բռնակի՝ ուղիղ կանգնած զինվորի երկու ազդրերին, փորագրված են ավաստիկաներ (Դեվեջյան, 1986, էջ 113, աղ. II): Բոլոր պարագաներում, գործ ունենք արևային կերպարների հետ, դրսևորված տարբեր արտահայտչամիջոցներով: Վահագնիի դաշույնի վրա զինվորի կերպարը փոխարինված է հենց ուղղահայաց դաշույնով, մինչդեռ Որնակի պատյանի վրա, այն ներկայանում է այր մարդու կերպարանքով, ձեռքերը բարձր, ադորանտի դիրքով*։ Ինչպես տեսնում ենք, այս իրերը, չնայած ժամանակագրական տարբերությանը, նույն միջավայրի, նույն մշակույթի, մտածելակերպի ու ոճի արգասիք են:

* * *

Չեշմանիսի դամբարանային իրերի համեմատական զուգահեռները Հայաստանի և հարևան երկրների ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի համապատասխան նյութերի հետ, թույլ են տալիս դրանք վերագրել ուշ բրոնզի ուշ փուլին և անցման շրջանին դեպի երկաթի դարաշրջան: Այս համալիրները կապվում են Արթիկի և Շիրակավանի ուշ բրոնզի վերջին խմբերի և վաղ երկաթի վաղագույն փուլերի, ինչպես նաև Դվինի և Մեծամորի

* Գուցե այս դիրքը նշանակել է դեպի առաջ ձգված ձեռքեր, ինչպես Լոռի Բերդի զինվորին է և հինարևելյան գրեթե բոլոր աստվածներից: Սակայն, տվյալ դեպքում, հավանաբար, հարթ մակերեսի վրա, անֆաս պատկերով, հնարավոր չէր դա ճիշտ արտահայտել:

հրդեհված շերտերի հետ, հիմնականում թվագրվելով մ.թ.ա. XIII-XII դարերով: Սա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Լոռվա սարահարթը՝ միջնադարում Տաշրատափ կոչվող բարձրադիր, բարեբեր հովիտը խիտ բնակեցված էր դարեր շարունակ նստակյաց կյանք վարող և մշակութային խոր ավանդույթներ կրող հասարակությամբ, որն արդեն կազմակերպված էր եթե չասենք պետական, ապա, ռազմա-քաղաքական հզոր միավորումների մեջ: Սրանց գլխավորում և առաջնորդում էր անկասկած, Լոռի Բերդի իշխանական տոհմը, որին ավելի ուշ վիճակված էր ռազմա-քաղաքական և մշակութային առնչություններ ունենալ ուրարտական հզոր պետության, Ասորեստանի, իրանական և սկյութական միջավայրի հետ:

ՀԱՄԱՈՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԱ - Գիտությունների Ակադեմիա

ԳԹ - Գավառագիտական Թանգարան

ՀԴՊԹ - Հայաստանի Պատմության Պետական Թանգարան

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական Հանդես

ԼՓԵԹ - Լոռի-Փամբակի Երկրագիտական Թանգարան

АО - Археологические Открытия

АК - Археологическая Комиссия

ВМГ - Вестник Музея Грузии

КСИИМК - Краткие Сообщения Института Истории Материальной
Культуры

ЛОИА - Ленинградское Отделение Института Археологии

МИА - Материалы и Исследования по Археологии СССР

МКА - Материальная Культура Азербайджана

СА - Советская Археология

AS - Anatolian Studies

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Աղյուսակ I

1-5 դամբարան 1. 1, 2. սև կավամաններ 3, 4. բրոնզե զարդեր 5. ապակե ուլունքներ՝ կապույտ, կարմիր, սև, կանաչ:

6-8 դամբարան 2. կավամաններ 6. սև, լավ հղկված 7. սև, գրեթե փայլեցրած 8. կարմրավուն:

9-12 դամբարան 3. կավամաններ 9. կարմրավուն 10, 11. մոխրագույն 12. սև:

Աղյուսակ II

1-8 դամբարան 4. 1, 2, 4. կավամաններ 1. սև, մրոտ 2, 4. մոխրագույն 3. բրոնզե ապարանջան 5. բրոնզե շղթա 6. ուլունքներ, սարդիոնից և շաղախից. կարմիր, կապույտ, սև 7, 8. կոճակներ ծարիրից:

9-13 դամբարան 5. 9-11, 13. կավամաններ 9. սև 10, 13. սև, լավ հղկված 11. սև-կարմրավուն, կոպիտ 12. ուլունքներ շաղախե, սպիտակ և կանաչ:

14-16 դամբարան 6. կավամաններ 14. գորշավուն - սև 15. կարմրավուն, ձեռքով պատրաստված 16. կարմրավուն, կոպիտ, մրոտ:

17-24 դամբարան 7. 17-20. կավամաններ. 17. սափոր, սև-գորշավուն 18-19. գորշ 20. կարմրա-գորշավուն 21-23. բրոնզե դաշույն, շքասեղ, օղ 24. ուլունքներ մանրիկ, սպիտակ շաղախից:

Աղյուսակ III

1-16 դամբարան 8. 1-13. կավամաններ 1. գորշ 2. սև, զարդարված ակոս-գոտիներով և թույլ սեղմումով կատարված թեք գծերի ժապավեններով 3. գորշ, մրոտ 4. սև 5. սև ակոս-գոտիներով 6. սև 7. կարմրա-դարչնագույն 8-10. դարչնագույն 11-13. սև 14, 15. բրոնզե քորոց և դաշույն 16. եղջերվի եղջյուրից պատրաստված իր:

17-20 դամբարան 9. կավամաններ 17-18. դարչնագույն, մրոտ 19. գորշ-սև 20. շագանակագույն:

Աղյուսակ IV

1-6 դամբարան 10. 1-4 կավամաններ 1,2 սև 3. մոխրագույն - սև 4. մոխրագույն 5. բրոնզե նուրբ ականջի օղ 6. ուլունքներ սարդիոնից՝ գնդաձև, ուղիղ կտրած և տձև, սպիտակ շաղախից՝ մանրիկ գլանաձև,

կապույտ շաղախե՝ 2 խոշոր ուլունքներ (ծախից երրորդը և չորրորդը) մեկի վրա խորադիր գծիկներ:

7-11 դամբարան 11. 7-8. կավամաններ, թերի 7, 8. կարմիր և սև կոպիտ, ձեռքով պատրաստված, կրակի ազդեցության ենթարկված 9. իլիկի գլուխ կավից, խորադիր զարդով 10. բրոնզե ասեղ 11. ուլունքներ վարդագույն սարդիոնից և սպիտակ շաղախից:

12-15 դամբարան 12. կավամաններ 12. դեղնավուն սափոր 13. սև, վերին մասում կոկիչի ուղղահայաց հետքեր և 2 անցք՝ կախելու համար 14. գորշ, մրոտ 15. սև, լավ հղկված, զարդարված՝ լայն մատներով:

Աղյուսակ V

1-3 դամբարան 13. 1, 2. սափոր և սկուտեղ սև փայլեցրած 3. բրոնզե ապարանջան

4-9 դամբարան 14. 4-6. կավամաններ 4. կարմրա-մոխրագույն, մրոտ, 5. գորշ, զարդարված՝ գծիկներով լցված սուրանկյուն եռանկյուններով 6. սև, փայլեցրած 7. կապույտ, ապակե ուլունք 8, 9. բրոնզե ապարանջան և շքասեղ:

10-14 դամբարան 15. 10-12. կավամաններ 10. սև, մրոտ 11. սև, փայլեցրած 12. մոխրագույն-սև 13, 14. բրոնզե ապարանջան և ասեղ:

Աղյուսակ VI

1-24 դամբարան 16. 1-11. կավամաններ 1. սև, հաստ պատերով, ձեռքով պատրաստված 2. մոխրագույն, սնկածն ելուստով 3. սև, սեղանաձև կանթով, իրանի ստորին մասում թույլ փայլանախշ 4. մոխրագույն, մրոտ 5. մոխրագույն 6. սև 7. սև, փայլեցրած 8. սև, ակոսային գոտիներով զարդարուն 9. սև, ուսի վրա 3 լայնակոս թույլ գոտիներ 10. սև, նստուկը՝ ընդգծված 11. սև, փայլեցրած 12, 13. ապարանջաններ բրոնզե և կապարե 14-22. մեղալիոններ և ուլունքներ ջնարակած, ապակեման շաղախից և ծարիրից 23. ուլունքներ սարդիոնից, հասպիսից և 1 կապույտ ապակուց 24. ուլունքներ սպիտակ և կարմիր շաղախից:

Աղյուսակ VII

1-30 դամբարան 17. 1-21. կավամաններ 1. դեղնա-մոխրագույն 2. սև, իրանի ստորին մասում՝ կոկիչի հորիզոնական հետքեր 3. սև, զարդարված թույլ, ակոսային գոտիներով 4-7. աղյուսագույն, մրոտ 8. գորշ, սնկածն ելուստով 9. աղյուսագույն 10-13. սև 14. սև-գորշավուն 15. դեղնավուն, անհարթ, ձեռքով պատրաստված 16. սև 17. սև, շատ լայն 18, 21. սև, զարդարված ակոսային և ալիքաձև գոտիներով 22. եղջերվի եղջյուրից պատրաստված իր 23-25. բրոնզե ապարանջաններ 26. կապարե ապարանջան 27. ուլունքներ սարդիոնից, հասպիսից (գլանաձև), կապույտ ապակուց (գնդաձև) կարմիր, սպիտակ, սև, կանաչ շաղախից 28. ուլունքներ բրոնզե՝ տակառաձև և ծարիրե՝ բլթակավոր 29. բրոնզե մատանի զսպանակաձև 30. բրոնզե դաշույն:

Աղյուսակ VIII

1-6 դամբարան 18 կավամաններ 1. սև, գրեթե փայլեցրած, սեղմումով կատարված ցանցկեն եռանկյուններով 2-4, 6. սև և դարչնագույն 5. սև, ստորին մասում՝ փայլամախշ.

7-20 դամբարան 19. 7-16. կավամաններ 7, 8. կոպիտ, սև և դարչնագույն, ձեռքով պատրաստված 9. սև, երկկանթ 12, 13, 15. սև և մոխրագույն 10, 11, 14, 16. սև և դարչնագույն 17-18. բրոնզե ապարանջաններ 19, 20 բրոնզե ականջի օղեր:

Աղյուսակ IX

1-11 դամբարան 20: 1. կճուճ մոխրագույն 2. կճուճ կարմրավուն, խոհանոցային 3, 4. բրոնզե ապարանջաններ 5. սև, խոհանոցային կճուճ 6, 7. մոխրագույն 8. ուլունքներ կարմիր շաղախից 9. սև քրեղան 10. սկուտեղ, մոխրագույն 11. սկուտեղ սև, կտրած շուրթով, վրան՝ ալիքաձև գոտի:

12-16 դամբարան 21. կավամաններ 12. սափոր՝ դեղնա-դարչնագույն 13, 14. մոխրագույն քրեղաններ 15. կճուճ խոհանոցային, կարմրավուն, 16 կճուճ խոհանոցային, դարչնագույն, մրոտ:

Աղյուսակ X

Ավերված դամբարանների նյութերը 1-13. կավամաններ 1, 2. սափորներ սև, անփայլ 3, 4. մոխրագույն, զարդարուն 5. գլանաձև մրոտ, կոպիտ, ձեռքով պատրաստված 6. աղաման մոխրագույն, կոպիտ, ձեռքով պատրաստված 7. սև-դարչնագույն, ձեռքով պատրաստված 8. կարմրավուն- սև, անհարթ կողերով, կոպիտ, ձեռքով պատրաստված 9. սև, զարդարված՝ բարձրադիր գոտիներով 10. սև-դարչնագույն 11. սև 12. մոխրագույն քրեղան-քամիչ 13. սև, մեծ սկուտեղ 14. բրոնզե ապարանջան զարդարված բեկյալների, գծային և կետային փորագրություներով 15. բրոնզե ապարանջան 16, 17. դաշույնի բրոնզե շեղբեր, վերին մասում՝ փայտե բռնակի հետքերով 18. բրոնզե խողովակ կիսաբաց, վրան 2 անցքով:

Աղյուսակ XI

Ավերված դամբարանների նյութերը. 1. կավաման սև-գորշավուն, մատնեքներով զարդարուն 2. սափոր գորշ-սև 3. գավաթ, դարչնագույն-սև 4. բրոնզե միզակի ծայր 5. գորշ-սև կավաման 6, 9. բրոնզե ապարանջաններ զարդարուն 7. իլիկի գլուխ սպիտակ կավից 8. կճուճ սև, զարդարված՝ մատնեքներով 10. երկկանթ կավաման, վերադիր կոճակներով 11. բրոնզե «բեղիկավոր» նետասլաքներ:

Աղյուսակ XII

1-6. պատահաբար հայտնաբերված գտածոներ Տաշիր-Չորագետի տարածքից 1. բրոնզե հարթ կացին Լեջանից 2. դաշույն՝ բրոնզից և

երկաթից, Վահագնի գյուղից 3. բրոնզե սակր Աղջկա բերդ (Տաշիր) քարայրից 4, 5. բրոնզե շքասեղ և «բեղիկավոր» նետասլաք Կողես գյուղից 6. բրոնզե ապարանջան, եղևնաձև փորագրություններով, Ստեփանավանի գարեջրի գործարանի տարածքից 7. դաշույն Նոյեմբերյանից (բրոնզ, երկաթ):

РАСКОПКИ ПОГРЕБЕНИЙ В СТЕПАНАВАНЕ (РЕЗЮМЕ)

На севере Армении, в центре Лори-Памбакского физико-географического района, на юго-западной окраине г. Степанавана, на подножье и склонах холма Чешманис расположен обширный могильник позднего бронзового и раннего железного веков.

В 1883 г. М. Е. Сагателов раскопал у подножья холма 6 погребений типа плиточных ящиков, ориентированных по оси север-юг (Сагателов, 1904, 50-54). Среди обнаруженных материалов примечательны бронзовые навершие булавы, наконечники стрел, секира, кинжал, браслеты, пинцеты, бусы и керамические сосуды, которые могут быть датированы XIII-XI вв. до н. э.

В 1951 г. погребения в каменных ящиках в Степанаване раскопал А. Погосян. Хотя точная локализация объектов не известна, сходство комплексов с материалами М. Сагателова позволяет предположить, что и в данном случае имеем дело с комплексами Чешманисского могильника. Материалы раскопок А. Погосяна опубликованы Т. С. Хачатряном (1959, 105-112).

В 1980 г., после того как в ходе строительных работ здесь был разрушен ряд погребений, в результате предпринятых нами археологических раскопок было раскопано 21 погребение. Во время разведочных работ были выявлены также раннебронзовые материалы.

Раскопанные погребения были окружены небольшими кромлехами. Камеры большинства погребений грунтовые, в трех случаях (NN 10, 14, 15) – плиточные ящики, погребение N 13 – каменный ящик. Прямоугольные в плане камеры имеют длину от 1,0 до 2,1 м, ширину 0,7-1,5 м и глубину 0,45-1,5 м. Погребения ориентированы по оси северо-

запад – юго-восток, NN 10, 12, 14 – по оси северо-восток – юго-запад, NN 3, 9, 11, 15-21 – по оси запад–восток. Погребения большей частью содержат индивидуальные трупоположения (в погребениях NN 7, 9, 18, 21 останки не зафиксированы); покойные помещены в камеру лежа на правом или левом боку, с согнутыми конечностями, одна рука под головой. В ряде случаев останки уложены на керамические сосуды, размещенные в центре камеры; в двух погребениях (NN 4, 5) очевиден обряд расчленения.

В погребальном инвентаре преобладают керамические сосуды, которые большей частью имеют черную матовую, коричневую, желтоватую поверхность. Это горшки, миски, кубки, кувшины. Среди металлических изделий примечательны бронзовые кинжалы с листовидным клинком, бронзовые, сурьмяные и оловянные украшения, бусы из камня, пасты и стекла.

Памятник принадлежит к последнему этапу позднего бронзового века и переходному к раннему железу периоду и датируется XIII-XII вв. до н.э.

В работе представлены также материалы разрушенных погребений Чешманиса (табл. X, XI) и ряд случайных находок из соседних сел (табл. XII).

Раскопанные погребения содержат если не бедный, то во всяком случае рядовой материал, что особенно заметно на фоне синхронных роскошных комплексов знати могильника Лори Берда в 2-3 км от Чешманиса. Возможно, мы имеем дело с некрополем общины, входящей как в военно-политическую, так и социально-культурную орбиту Лори Берда.

СПИСОК ТАБЛИЦ

Таблица I

1-5 - погребение 1. 1, 2 - керамические сосуды черного цвета 3, 4 - бронзовые украшения 5 - стеклянные бусы синие, красные, черные, зеленые..

6-8 - погребение 2. керамические сосуды 6-7 - черного цвета 8 - с красноватой поверхностью.

9-12 - погребение 3. керамические сосуды 9 - с красноватой поверхностью 10, 11 - серые 12 - черный.

Таблица II.

1-8 - погребение 4. 1, 2, 4 - керамические сосуды 1 - черный 2, 4 - серый 3, 5 - бронза 6 - бусы из сердолика и пасты, красные, синие, черные 7, 8 - сурьма

9-13 - погребение 5. 9-11, 13 - керамические сосуды 9, 10, 13 - черные 11 - черно-красный, грубый 12 - бусы пастовые, белые и зеленые

14-16 - погребение 6. керамические сосуды 14 - черно-серый 15 - красноватый, ручной лепки 16 - красноватый, грубый

17-24 - погребение 7. 17-20 - керамические сосуды 17 - черно-серый. 18-19 - серые 20 - красно-серые 21-23 - бронза 24 - бисеры.

Таблица III.

1-16 - погребение 8. 1-13 - керамические сосуды 1,3 - серый 2, 4, 5, 6, 11-13 - черный 7 - красно-коричневый 8-10 - коричневые 14-15 - бронза 16 - изделие из оленного рога

17-20 - погребение 9. керамические сосуды 17, 18 - коричневые 19 - серо-черный 20 - каштановый.

Таблица IV.

1-6 - погребение 10. 1-4 - керамические сосуды 1, 2 - черный 3 - серо-черный 4 - серый 5 - бронзовая серьга 6 - бусы из сердолика, шаровидные, рубленные, из белой пасты, мелкие, цилиндрические, две крупные бусины из синей пасты (слева третья и четвертая), на одном прочерченные линии

7-11 погребение 11. 7,8 - керамические сосуды (фрагмент), красно-

го и черного цвета, грубой, ручной лепки 9. глиняная головка веретена с прочерченным орнаментом 10 - бронзовая игла 11 - бусы из розового сердолика и белой пасты

12-15 - погребение 12. керамические сосуды 12 - кувшин желтоватый 13 - черный, в верхней части вертикальные следы лощения и два отверстия для подвешивания 14 - горшок серый, покрытый сажей 15 - черный, лощеный, украшенный широкими каннелюрами.

Таблица V.

1-3 - погребение 13. 1, 2 - кувшин и блюдо черные, лощеные 3 - бронзовый браслет

4-9 - погребение 14. 4-6 - керамические сосуды 4 - красно-серый 5 - серый, верхняя часть украшена остроконечными треугольниками, которые заполнены линиями 6 - черный, лощеный 7 - бусинка из синего стекла 8, 9 - браслет и булавка из бронзы

10-14 - погребение 15. 10-12 - керамические сосуды 10 - черный, покрытый сажей 11 - черный, лощеный 12 - серо-черный 13, 14 - браслет и игла из бронзы.

Таблица VI.

1-24 - погребение 16. 1-11 - керамические сосуды 1 - черный, толстостенный, ручной лепки 2 - серый, с грибовидным выступом 3 - черный, с трапециевидной ручкой 4 - серый, покрытый сажей 5 - серый 6 - черный 7 - черный, лощеный 8 - черный, украшенный бороздками 9 - черный, на плечике три широких, неглубоких бороздок 10 - черный с выраженным поддоном 11 - черный, лощеный 12, 13 - браслеты из бронзы и свинца 14-22 медальоны и бусы из глазурированной стекловидной пасты и сурьмы 23 - бусы из сердолика и яшмы, одна из синего стекла 24 - бусы из белой и красной пасты.

Таблица VII.

1-30 - погребение 17. 1-21 - керамические сосуды 1 - желтовато-серый 1 - черный, в нижней части горизонтальные следы лощила 3 - черный, украшенный бороздками 4-7 - кирпичного цвета, покрыты сажей 8 - серый, с грибовидным выступом 9 - кирпичного цвета 10-13 черные 14 - черно-серый 15 - желтоватый, ручной лепки 16 - черный 17 - черный, очень широкий 18-21 - черные, украшены бороздками и волнистыми линиями 22 - изделие из оленного рога 23-25 - браслеты из бронзы 26 - браслет свинцовый 27 - бусы из сердолика, яшмы (цилиндрические), синего стекла (шаровидные), красной, белой, черной, зеленой пасты 28 - бусы из бронзы (бочковидная) и сурьмы с ушками 29 - кольцо бронзовое, спиралевидное 30 - кинжал бронзовый.

Таблица VIII.

1-6 - погребение 18. керамические сосуды 1 - черный, почти лощеный, украшенный поясом вдавленных сетчатых треугольников 2, 4, 6 - черные и коричневые 5 - черный, в нижней части лощеный орнамент

7-20 - погребение 19. 7-16 - керамические сосуды 7,8 - черный и коричневый, грубой, ручной лепки 9 - черный, двуручный 12, 13, 15 черные и серые 10, 11, 14, 16 - черные и коричневые 17,18 - браслеты из бронзы 12,20 - серьги бронзовые.

Таблица IX.

1-11 - погребение 20. 1 - горшок серый 2 - кухонный горшок красный светлый 3, 4 - браслеты бронзовые 5 - кухонный горшок, черный 6, 7 - серые, 8 - бусы из красной пасты; 9 - черный 10 - блюдо серое 11 - блюдо черное со срезанным венчиком, украшен волнистой линией

12-16 погребение 21. керамические сосуды 12 - желтовато-коричневый кувшин 13, 14 - миска серая 15 - кухонный горшок, красноватый 16 - кухонный горшок, коричневый, покрыт сажей.

Таблица X.

Материалы разрушенных погребений. 1-13 - керамические сосуды 1, 2 - кувшины черные с матовой поверхностью 3, 4 - серые, орнаментированные 5 - сосуд цилиндрический, покрытый сажей, ручной лепки 6 - соломка серая, грубой, ручной лепки 7 - черно-коричневый, ручной лепки 8 - красновато-черный, с неровными стенками, грубой, ручной лепки 9 - черный, украшен поясами 10 - черно-коричневый 11 - черный 12 - миска - друшлаг серая 13 - блюдо большое, черное 14 - браслет бронзовый, украшен зигзагами, линейными и точечными орнаментами 15 - браслет бронзовый 16, 17 - бронзовые клинки кинжалов, в верхней части следы деревянной ручки 18 - бронзовая полуоткрытая трубочка с двумя отверстиями.

Таблица XI.

Материалы разрушенных погребений. 1 - сосуд черно-серый, украшен коннелюрами 2 - кувшин серо-черный 3 - кружка коричнево-черная 4 - наконечник копья бронзовый 5 - сосуд серо-черный 6, 9 - браслеты бронзовые с врезными орнаментами 7 - глиняная головка веретена из белой глины 8 - черный горшок с коннелюрами 10 - двуручный сосуд с наклепными пуговицами 11 - бронзовые наконечники стрел.

Таблица XII.

Случайные находки с территории Ташир-Дзорагета 1 - бронзовый плоский топор из Леджана 2 - кинжал из бронзы и железа из с. Ваагни 3. секира бронзовая из пещеры Агчка берд (Ташир) 4, 5 - бронзовая булавка и наконечник стрелы из с. Когес 6 - браслет бронзовый с елочным орнаментом с территории степанаванского пивного завода 7 - Кинжал из Ноемберяна (бронза и железо).

EXCAVATIONS OF STEPANAVAN TOMBS (SUMMARY)

This vast necropolis dating back to the Late Bronze-Early Iron Ages is situated in the very centre of the Lori-Pambak region of northern Armenia, at the foot of the Cheshmanis hill, to the southwest of Stepanavan.

Six cist type tombs, oriented to northeast were excavated in 1883 by M. E. Saghatelov [Sagatellov, 1904, 50-54]. Most interesting of the materials discovered were a bronze club head, several arrowheads, a poleax (a hatchet, a dagger), a number of bracelets, pincers, beads and several earthenware vessels, dating back to the XIII-XI (Cent B.C)

A. Poghosian excavated tombs in stone cists later in 1957. Even though the exact provenance of the artifacts mentioned is unknown, the resemblance of these materials to those of M. Saghatelov leads us to assume that in this case too we are dealing with the remains of the Cheshmanis necropolis. Materials of A. Poghosian's excavations were published by T. S. Khachatryan [1959, 105-112]. Archaeological excavations undertaken in 1980, upon the beginning of building works and subsequent destruction of a considerable number of mounds, disclosed 21 tombs. Materials of the Early-Bronze Age were also revealed during the investigations.

Each of the excavated tombs was surrounded by a small cromlech. The chambers in most of the tombs were dug in the ground, in three cases (## 10, 14, 15) the remnants were put into stone single slab cists, in one only (# 13) - into a chamber constructed of multiple stone slabs. The chambers were designed as a quadrangle with the length varying between 1.0 and 2.1 m, and the width - between 0.7 and 1.5 m. The depth of the tombs varied from 0.45 to 1.5 m. Some of the tombs were directed along the northwest -

southeast axis. Tombs ## 10, 12, 14 were set along Northeast-southwest axis, and ##3, 9, 11, 15-21 in west-east direction. Most of the tombs are of single individuals (the tombs ## 7, 9, 18, 21 contained no remnants). The bodies were placed into the chambers on the right or the left side, with arms and legs straitened and one hand under the head. In a number of cases the skeletons were put on ceramic vessels and placed in the centre of the chamber; two tombs (## 4, 5) suggested a dismemberment / partition rite. Prevailing in the burial inventory are ceramic vessels (pots, bowls, goblets, vessels) with dull black, cinnamon brown, or yellowish surfaces. Most interesting within the metal artifacts are bronze daggers with a leaf-like edge, adornments of bronze, antimony or tin, and beads of stone, paste and glass.

The tombs date to the last stage of Late Bronze Age and transition to Early Iron period (i. e. the XIII-XII Cent. B. C.)

Materials of the destroyed tombs of Cheshmanis (Tables X, XI) and accidental findings from the neighboring villages (Table XII) were also collected.

The tombs here contain material that is if not poor, then rather ordinary in comparison with contemporary smart burials of noblemen in the necropolis of Lori Berd, 2-3 km from Cheshmanis. Presumably we are dealing with the necropolis of the larger community that fell under Lori Berd's sphere of military, political, social and cultural influence.

LIST OF THE TABLES

Table I.

1-5-Tomb 1. 1,2- Black ceramic vessels; 3, 4 - Adornment of bronze; 5 - Beads of glass: blue, red, black, and green.

6-8 - Tomb # 2. Ceramic vessels. 6 - Black, well polished; 7. Black, almost polished; 8 -reddish;

9-12 - Tomb # 3. Ceramic vessels. 9 - Reddish. 10, 11 - Gray. 12 - Black.

Table II.

1-8 - Tomb 4.1,2, 4 - Ceramic vessels. 1 - Black. 2, 4 - Gray. 3 - Bronze bracelet; 5. Bronze chain; 6 - Beads of Cornelian and paste: red, blue, black; 7, 8 - Antimony buttons.

9-13 - Tomb 5. 9-11,13 - Ceramic vessels. 9. Black; 10, 13 - Black, well glazed; 11 - Blackish red, coarse. 12 - Beads of paste: white and green;

14-16 - Tomb 6 - Ceramic vessels. 14 - Grayish black. 15 - Reddish, hand made. 16 - Reddish, coarse.

17- 24 - Tomb 6.17-20 - Ceramic vessels. 17 - Jug, grayish-black. 18-19 - Gray cups. 20 - Reddish- gray. 21-23 - Bronze dagger, pin, earring. 24 - Small beads of white paste.

Table III

1-16 - Tomb 8.1-13 - Ceramic vessels. 1. Gray; 2. Black, ornamented with fissure belts and oblique strokes made by light pressing; 3 - Gray, sooty. 4. Black. , 5. Black with fissure/ furrow belts; 6. Black; 7. Reddish brown; 8-10. Brown; 11-13. Black; 14, 15 - Bronze pin and dagger; 16 - Artifacts of reindeer horn.

17-20 - Tomb 9. Ceramic vessels. 17, 18. Cinnamon brown. 19 - Grayish black. 20. Brown.

Table IV

1-6 - Tomb 10.1-4 - Ceramic vessels. 1, 2. Black; 3. Grayish black; 4. Gray; 5. Exquisite bronze ear ring; 6. Beads of Cornelian - spherical, with straight cuts, shapeless; white paste - small, cylindrical, two large beads of

blue paste (the third and fourth on the left), one of them with engraved lines.

7-11. Tomb 11. 7-8 - Ceramic vessels (fragmented). 7, 8. Red and black ceramic vessels, coarse, hand made. 9 - Clay spindle head with carved ornament; 10. Bronze needle; 11. Beads of pink Cornelian and white paste.

12-15 - Tomb 12. Ceramic vessels. 12 - Jug, yellowish; 13. Black, with vertical traces of the glazier and two holes for hanging. 14. Pot, gray, covered with soot; 15. Black, polished, with broad grooves.

Table V.

1-3 Tomb 13. 1, 2 - A jug and a tray, black, polished; 3. Bronze bracelet.

4-9 - Tomb 14. 4-6 - Ceramic vessels. 4. Reddish gray. 5. Gray, the upper part is ornamented with sharp triangles, filled with lines; 6. Black, polished; 7. Bead of blue glass; 8, 9. Bracelet and a pin of bronze.

10-14 - Tomb 15. 10-12 - Ceramic vessels. 10. Black, covered by soot; 11. black, polished. 12. Grayish black; 13, 14. Bronze bracelet and a pin.

Table VI

1-24. Tomb 16. 1-11 - Ceramic vessels. 1. Black, coarse, hand made; 2. Gray with a mushroom like protuberance; 3. black with trapezoid (tapered) handle, faintly polished in the lower part; 4. Gray, covered by soot; 5. Gray; 6. Black; 7. Black, polished. 8. Black, decorated with fissures. 9. Black with three broad shallow fissure belts; 10. Black, with expressed bottom; 11. Black, polished; 12, 13 - Bracelets of bronze and lead. 14-22 Medallions and beads of glazed glass paste and antimony; 23. Beads of Cornelian and jasper, one of them of blue glass; 24. Beads of white and red paste.

Table VII

1-30 - Tomb 17. 1-21 - Ceramic vessels. 1. Yellowish gray; 2. Black, with horizontal traces of the glazier in the bottom; 3. Black, decorated by fissure belts; 4-7. Brick colour, covered by soot; 8. Gray with a mushroom-like protuberance; 9. Brick colour. 10-13. Black. 14. Blackish gray; 15. Yellowish, hand made; 16. Black. 17. Black, very wide; 18-21. Black, decorated with fissure and wavy belts. 22. Artifacts of the reindeer horn; 23-25. Bronze bracelets. 26. Lead bracelet. 27. Beads of Cornelian, jasper (cylindrical), blue glass (spherical), red, white, black and green paste; 28. Beads of bronze (barrel shaped) and antimony (with small lugs). 29. Bronze ring, spiral shaped. 30. Bronze dagger.

Table VIII:

1-6 - Tomb 18 - Ceramic vessels. 1. Black, almost polished, decorated by a belt of netted triangles made by slight pressure. 2-6. Black and brown; 5. Black, with polished ornament in the lower part;

7-20 - Tomb 19. 7-16 - Ceramic vessels. 7,8. Black and brown, coarse hand made; 9. Black with two handles; 12, 13, 15. Black and gray; 10, 11, 14, 16 . Black and brown; 17-18. Bronze bracelets; 19, 20 . Bronze ear-rings.

Table IX:

1-11-Tomb 20; 1. Gray pot; 2. Kitchen pot, red; 3, 4. Bronze bracelets; 5. Kitchen pot, black; 6,7. gray; 8. Beads of red paste; 9. Black; 10. Tray, gray; 11. Tray, black with cut off rim, decorated with a wavy belt; 1

2-16 - Tomb 21 - Ceramic vessels. 12. Jug, yellowish-brown; 13, 14. Bowl, gray; 15-16. Kitchen pot, reddish.

Table X

Materials of destroyed tombs. 1-13. Ceramic vessels; 1, 2. Jugs, black with dull surface; 3, 4. gray, ornamented; 5. Vessel, cylinder shaped, sooty, hand made; 6. Salt tray, gray, coarse, hand made; 7. blackish-brown, hand made; 8. reddish black, with uneven walls, coarse, hand made; 9. Black, decorated with ornamental belts; 10. blackish brown; 11. Black; 12. Bowl-colander, gray; 13. Tray, black. 14. Bronze bracelet with wound ends, decorated with zigzags, linear and punctate ornament. 15. Bronze bracelet; 16, 17. Bronze dagger edges with traces of a wooden handle in the upper part; 18. Bronze half-open pipe with two holes.

Table XI

Materials of destroyed tombs. 1. Vessel, blackish gray, decorated by grooved; 2. Jug, grayish black; 3. Mug, brownish black. 4. Bronze spear-head; 5. Vessel, grayish black; 6, 9. Bronze bracelets with engraved ornament; 7. Spindle head of white clay. 8. Black pot with grooves; 10. Vessel with two handles and modeled "button" shaped ornament; 11. Bronze arrowheads.

Table XII

Accidental finds of metal artifacts discovered within the area of Tashir Dzoraget. 1. Flat bronze axe, Lejan; 2. Dagger of bronze and iron, Vahagni; 3. Bronze poleaxe, Akhchka berd Cave, Tashir; 4, 5. Bronze pin and arrow-head, Koghges; 6. Bronze bracelet with herringbone engraved ornament from the Stepanavan Brewery area; 7. Bronze and iron dagger, Noyemberian.

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ի Ց ՈՒ Ց Ա Կ

- Նկ. 1. Դամբարան 1
- Նկ. 2. Դամբարան 12
- Նկ. 3. Քարարկղային դամբարան 13 (հատակագիծ և կտրվածք)
- Նկ. 4. Դամբարան 14
- Նկ. 5. Դամբարան 15
- Նկ. 6. Դամբարան 16
- Նկ. 7. Դամբարան 17
- Նկ. 8. Դամբարան 19
- Նկ. 9. Դամբարան 20
- Նկ. 10. Հիմնահողային դամբարան 20 (հատակագիծ և կտրվածք)
- Նկ. 11. Կճուճ դամբարան 20-ից
- Նկ. 12. Սափոր դամբարան 17-ից
- Նկ. 13. Բրոնզե շքասեղ, դաշույն, օղ և շաղախե ուլունքներ դամբարան 7-ից
- Նկ. 14. Բրոնզե դաշույն դամբարան 17-ից
- Նկ. 15. Բրոնզե դաշույններ, ավերված դամբարաններից
- Նկ. 16. Քարե, ծարիրե և շաղախե ուլունքներ և կախիկներ դամբարան 16-ից
- Նկ. 17. Քարե և ծարիրե ուլունքներ դամբարան 17-ից
- Նկ. 18. Բրոնզե քարաշղթա - զարդ, դամբարան 4-ից
- Նկ. 19. Բրոնզե ասեղ, ուլունքներ քարից և շաղախից, դամբարան 11-ից
- Նկ. 20. Եղջերվի եղջյուրի հիմքից պատրաստված իր, սնամեջ անցքով, դամբարան 17-ից

СПИСОК РИСУНКОВ

- Рис. 1. Погребение 1
- Рис. 2. Погребение 12
- Рис. 3. Каменный ящик погребения 13 (план и разрез)
- Рис. 4. Погребение 14
- Рис. 5. Погребение 15
- Рис. 6. Погребение 16

- Рис. 7. Погребение 17
 Рис. 8. Погребение 19
 Рис. 9. Погребение 20
 Рис. 10. Грунтовое погребение 20 (план и разрез)
 Рис. 11. Горшок из погребения 20
 Рис/ 12. Кувшин из погребения 17
 Рис. 13. Бронзовая булава, кинжал, серьга и пастовые бусы
 Рис. 14. Бронзовый кинжал из погребения 17
 Рис. 15. Бронзовые кинжалы из разрушенных погребений
 Рис. 16. Каменные, сурьмянные и пастовые бусы и медальоны из погребения 16
 Рис. 17. Каменные и пастовые бусы из погребения 17
 Рис. 18. Бронзовые украшения из четырех цепей, погребение 4
 Рис. 19. Бронзовая игла, бусы из камня и пасты, погребение 11
 Рис. 20. Изделие, приготовленная из основания оленего рога

LIST OF PHOTOS

- Ph. 1. Tomb 1
 Ph. 2. Tomb 12
 Ph. 3. Stone chamber tomb 13 (plan and cutting)
 Ph. 4. Tomb 14
 Ph. 5. Tomb 16
 Ph. 6. Tomb 17
 Ph. 7. Tomb 19
 Ph. 8. Tomb 20
 Ph. 9. Tomb 20
 Ph. 10. Ground chamber tomb 20 (plan and cutting)
 Ph. 11. A pot from the tomb 20
 Ph. 12. A pitcher from the tomb 17
 Ph. 13. Bronze pin, dagger, earring and paste beads from the tomb 7
 Ph. 14. Bronze dagger from the tomb 7
 Ph. 15. Bronze daggers from the destroyed tombs
 Ph. 16. Beads of stone, antimony and paste and medallions from the tomb 16
 Ph. 17. Beads of stone and antimony from the tomb 17
 Ph. 18. Four bronze chain adornment from the tomb 4
 Ph. 19. Bronze needle, beads of stone and paste from tomb 11
 Ph. 20. An object made from the corn of deer from the tomb 17.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Արեշյան, 1974 - Արեշյան Գ.Ե., Մոխրաբլուր բնակավայրի ստորին շերտերի բնութագրման շուրջ, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., Երևանի Պետական Համալսարանի հրատարակչություն
- Ավետյան, 1981 - Ավետյան Վ., Հին հուշարձաններ Լորուտի տարածքում, «Լրաբեր», 8
- Բադալյան, 1996 - Բադալյան Ռ., «Շենգավիթյան» համալիրի բացարձակ ժամանակագրության հիմնախնդիրը ռադիոածխածնային ճշգրտված տվյալների համատեքստում, «ՀՀ-ում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված X գիտական նստաշրջան (գեկուցումների թեզեր)», Երևան
- Բայբուրդյան, 1937 - Բայբուրդյան Ե., Հայաստանի գունազարդ կերամիկայի պրոբլեմը «ՀՍԽՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի Տեղեկագիր», գիրք 2, Երևան
- Դեվեջյան, 1968 - Դեվեջյան Ս. Հ., Տաշիր-Ձորագետի ու ըրոնգեղարյան մետաղագործության մի քանի հարցեր, ԳԱ «Լրաբեր» N 8
- Դեվեջյան, 1986 - Դեվեջյան Ս.Հ., Լոռի Բերդի քրմի դամբարանը, ՊԲՀ, N3
- Եսայան, 1964 - Եսայան Ս. Ա., Հայաստանի Պատմական թանգարանի Բրոնզե ապարանջանները, ԳԱ, «Տեղեկագիր», N 2
- Եսայան, Հովհաննիսյան, 1969 - Եսայան Ս.Ա., Հովհաննիսյան Հ.Ա., Կատալոգ Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի հնագիտական իրերի, Երևան
- Թորոսյան, 1971 - Թորոսյան Ռ.Մ., Նեոլիթ-էնեոլիթյան հողամշակութային մի քանի գործիքներ, ՊԲՀ, 2
- Իսրայելյան, 1973 - Իսրայելյան Հ.Ռ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ու ըրոնգեղարյան Հայաստանում, Երևան
- Լալայան, 1931 - Լալայան Երվանդ, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան
- Խանգադյան, 1962 - Խանգադյան Է.Վ., Հնդախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, «Տեղեկագիր», N 10
- Խանգադյան, 1967 - Խանգադյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան

- Խանգադյան, 1969 - Խանգադյան Է.Վ., Գառնի, 4-րդ, Երևան
 Խանգադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973 - Խանգադյան Է.Վ.,
 Մկրտչյան Կ.Յ., Պարսամյան Է.Ս., Մեծամոր, Երևան
 Խանգադյան, 1979 - Խանգադյան Է.Վ., Էլառ-Պարանի, Երևան
 Խանգադյան, Կարաքեչիշյան, 1981 - Խանգադյան Է.Վ., Կարաքեչիշյան
 Ռ.Ա., Վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարաններ,
 «Աշխատություններ» Հայաստանի պատմության պե-
 տական թանգարանի, հատոր VII, Երևան
 Խնկիկյան, 1977 - Խնկիկյան Օ.Ս., Արիեստները բրոնզեդարյան Հայաս-
 տանում, Հայաստանի հնագիտական հուշարձան-
 ներ, 9, Երևան
 Խնկիկյան, 1978 - Խնկիկյան Օ.Ս., Պեղումներն Անգեղակոթում, «Լրա-
 բեր», N 3
 Խնկիկյան, 1984 - Խնկիկյան Օ.Ս., Դամբարանադաշտեր, Սիսիանի
 շրջանում, «Լրաբեր», N 9
 Խնկիկյան, 1985 - Խնկիկյան Օ.Ս., Պեղումներ Գորիսի շրջանում, ՊԲՀ N3
 Կարապետյան, 1971 - Կարապետյան Լ., Հնագիտական ուսումնասիրու-
 թյուններ Թումանյանի շրջանում, ՊԲՀ, N 1
 Ղաֆադարյան, 1941 - Ղաֆադարյան Կ.Գ., Դամբարանների պեղումները
 Կիրովականում, ԳԱ, «Տեղեկագիր», N 3-4
 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971 - Մարտիրոսյան Հ.Ա., Իսրայելյան Հ.Ռ.,
 Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան
 Մարտիրոսյան, 1973 - Մարտիրոսյան Հ.Ա., Հայաստանի նախնադարյան
 նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական
 կրկնակները, Երևան
 Մարտիրոսյան, 1978 - Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գիտությունն սկսվում է նախ-
 նադարում, Երևան
 Մեսրոպյան, 1971 - Մեսրոպյան Ս., Ուշ բրոնզեդարյան դամբարան Կիրո-
 վականի "Դիմաց" թաղամասում, ՊԲՀ, N4
 Մնացականյան, 1965 - Մնացականյան Հ. Հ., Լճաշենի մշակույթի զար-
 գացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, N2
 Մոմջյան, 1965 - Մոմջյան Ե., Կիրովականի գավառագիտական թանգա-
 րանը, "Էջմիածին", Ա
 Պողոսյան, Տեր-Մարգարյան, 1998 - Պողոսյան Ն., Տեր-Մարգարյան Ա.,
 Վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն Հարթագյուղից (զե-
 կուցումների հիմնադրույթներ), Գյումրի
 Սարգսյան, 1967 - Սարգսյան Ս. Հ., Նախնադարյան հասարակությու-
 նը Հայաստանում, Երևան
 Քալանթարյան, 1975 - Քալանթարյան Ա. Ա., Նոր նյութեր Թումանյանի
 շրջանի պատմական հուշարձանների վերաբերյալ,
 "Լրաբեր" N9
 Абесадзе, 1974 - Абесадзе Л. Н., К истории медно-бронзовой метал-

лургии Триалетской культуры, "Реставрация, консервация, технология музейных экспонатов", I, Тбилиси (ქრთმები)

Абибуллаев, 1965 – Абибуллаев О. А., Остатки жилищ во втором слое поселения Кюл-Тепе около Нахичевана, Труды Азерб. эксп., том II, М-Л

Абрамишвили, Гигуашвили, Кахиани, 1980 – Абрамишвили Р. М., Гигуашвили М. И., Кахиани К. К., Археологические памятники Грмахевистави, Тбилиси (ქრთმები)

Арешян, 1975 – Арешян Г. Е., Первые железные изделия Ближнего Востока и Балканского полуострова, «Լրագիր», N12

Асланов, Ваидов, Ионе, 1959 – Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И., Древний Мингечаур, Баку

Антонова, 1990 – Антонова Е. В., Первые святилища Армянского нагорья, "Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей" (сборник докладов), Ереван

Бадалян, 1984 – Бадалян Р. С., Раннебронзовое поселение близ с Карнут, ՊԲՀ, N1

Бадалян, 1985 – Бадалян Р.С., Зооморфные надочажные подставки эпохи ранней бронзы из Карнута, «Լրագիր» N8

Барамидзе, 1965 – Барамидзе М., Каспский могильник. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IV, Тбилиси (ქრთმები)

Геворкян, 1980 – Геворкян А. Ц., Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья, Ереван

Гогадзе, 1972 – Гогадзе Э. М., Периодизация и генезис курганной культуры Триалети, Тбилиси

Гогадзе, 1990 – Гогадзе Э. М., Некоторые вопросы изучения металлургического производства Южного Кавказа ранних этапов его развития, "Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей" (сборник докладов), Ереван

Деведжян, 1981 – Деведжян, С. Г. Лори-Берд, I, Ереван

Джавахишвили, Глonti, 1962 – Джавахишвили А., Глonti Л., Урбниси I, Тбилиси (ქრთმები)

Джапаридзе, 1955 – Джапаридзе О. М., Ранний этап древней металлургии в Грузии, Тбилиси (ქრთმები)

Джапаридзе, 1989 – Джапаридзе О. М., На заре этнокультурной истории Кавказа, Тбилиси

- Джапаридзе, 1991 – Джапаридзе О. М., Археология Грузии, Тбилиси (ქართველნი)
- Есаян, 1966 – Есаян С. А., Оружие и военное дело в древней Армении, Ереван
- Есаян, 1968 – Есаян С. А., Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, СА, N2
- Есаян, 1971 – Есаян С. А., Памятники эпохи ранней бронзы северо-восточной Армении, "Лრწტრ" N7
- Есаян, 1976 – Есаян С. А., Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ереван
- Есаян, Калантарян, 1988 – Есаян С. А., Калантарян А. А., Ошакан, I, Ер еван
- Жоржикашвили, Гогодзе, 1974 – Жоржикашвили Л., Гогодзе Э., Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси
- Исмаилов, 1965 – Исмаилов Г. М., Орнаментация керамики древнего поселения Баба-Дервиш и его взаимосвязи с энеолитическими памятниками Закавказья (Арх. иссл. в Азерб.), Баку
- Киквидзе, 1988 – Киквидзе Я. А., Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии, Тбилиси
- Круглов, Подгаецкий, 1941 – Круглов А. П., Подгаецкий Г. В., Долинское поселение у г. Нальчика, МИА, N3
- Коридзе, 1958 – Коридзе Д. Л., Новые находки медных орудий в Квемо-Картли – СА, N1
- Козенкова, 1982 – Козенкова В. И., Типология и хронологическая классификация предметов Кобанской культуры, Археология СССР, вып. В2-5, Москва
- Крупнов, 1960 – Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, Москва
- Кузьмина, 1966 – Кузьмина Е. Е., Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии, Москва
- Куфтин, 1941 – Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси
- Куфтин, 1944ш – Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры – "Вестник гос. музея Грузии", Тбилиси
- Куфтин, 1944р – Куфтин Б. А. "Урартский колумбарий" у подошвы Арарата и Куро-араксский энеолит, ВМГ, вып. XIII
- Куфтин, 1948 – Куфтин Б. А., Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси

- Куфтин, 1949 – Куфтин Б. А., Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси
- Кушнарера, Чубинишвили, 1970 – Кушнарера К. Х., Чубинишвили Т. Н., Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н. э.), Ленинград
- Кушнарера, 1977 – Кушнарера К. Х., Древнейшие памятники Двина, Ереван
- Мартirosян, 1956 – Мартirosян А. А., Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеурартского периода (IX-VIII вв. до н. э.), «Տղեկազիր», N9
- Мартirosян, Хачатрян, 1959 – Мартirosян А. А., Хачатрян Т. С., Комплекс изделий из могильника Такиа (Агвесадзор), «Տղեկազիր», N11
- Мартirosян, 1964 – Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван
- Мартirosян, 1971 – Мартirosян А. А., Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники, «Տղեկազիր», N9
- Мартirosян, Мнацаканян, 1973 – Мартirosян А. А., Мнацаканян А. О. – Приереванский клад древней бронзы –КСИИМК, вып. 134
- Мартirosян, 1981 – Мартirosян А. А., Печати мастеров на сосудах из Аргиштихинили “Древний восток и Мировая культура”, Москва
- Миллер, 1933 – Миллер А. А., Элементы неба на вещественных памятниках. Из истории докапиталистических формаций (Сборник статей к 45-летию Н.Я. Марра), М-Л
- Мнацаканян, Селимханов, 1971 – Мнацаканян А., Селимханов И., Исследование некоторых оловянных предметов, найденных в Армении, ՊԲՀ, N1
- Менабде, Давлианидзе, 1968 – Менабде М., Давлианидзе Ц., Могильники Триалети (каталог), Тбилиси
- Мунчаев, 1961 – Мунчаев Р. М., Древнейшая культура Северо-восточного Кавказа, МИА, N100
- Отчет, 1975 – Отчет Квемокартлийской археологической экспедиции (1965-1971 гг), Тбилиси
- Петросян, 1989 – Петросян А. А., Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н. э.), Ереван
- Пиотровский, 1949ш – Пиотровский Б. Б., Поселения медного века в Армении, СА, XI
- Пиотровский, 1949р – Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Ереван

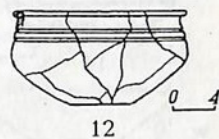
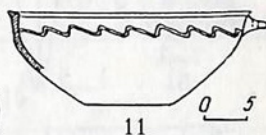
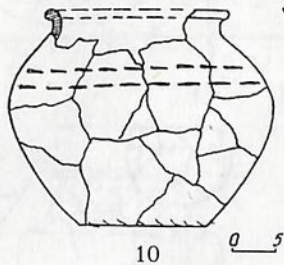
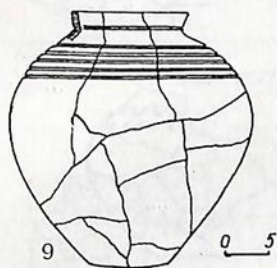
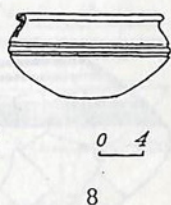
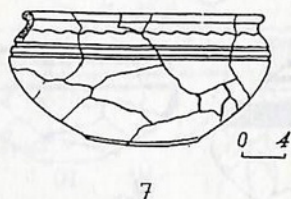
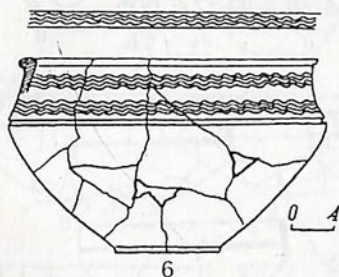
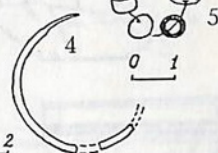
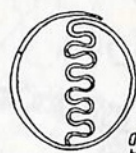
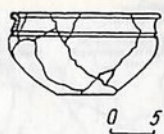
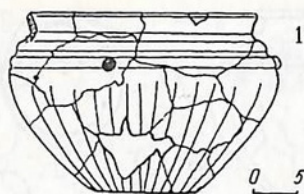
- Пицхелаури, 1969 – Пицхелаури К. Н., Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии, Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тбилиси
- Пицхелаури, 1973 – Пицхелаури К. Н., Основные проблемы истории племен Восточной Грузии в XV-VII вв. до н. э., Тбилиси, (ქართველთა ენციკლოპედია)
- Пицхелаури, 1979 – Пицхелаури К. Н., Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси
- Рамишвили, 1980 – Рамишвили А., Археологические раскопки в с. Цагвли. Полевые археологические исследования в 1977 году, Тбилиси
- Рамишвили, 1981 – Рамишвили А., Археологические раскопки в с. Цагвли. Полевые археологические исследования в 1978 году, Тбилиси
- Сагателов, 1904 – Сагателов М. Е., Археологические находки в урочище Джелал-Оглы, Изв. Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества, вып I, Тифлис
- Тбилиси I, 1978 – Археологические памятники, Тбилиси
- Такайшвили, 1894 – Такайшвили Е. С., Архив ЛОИА, дело N17, за 1894, Санкт-Петербург
- Техов, 1977 – Техов Б. В., Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н. э., Москва
- Фоменко, 1953 – Фоменко В. Н., Грунтовое погребение N63 в Минге-чауре, МКА, N3, Баку
- Халилов, 1958 – Халилов Д. А., Могильник у с. Казахбейли Казахского района, Изв. АН. Аз.ССР, N2
- Ханзадян, 1963 – Ханзадян Э. В., Энеолитическое поселение близ Кировакана, СА, NI
- Хачатрян, 1959 – Хачатрян Т., Каменные ящики Степанавана, «Աշխարհագրական հայրենիքի պատմական փոփոխությունները», հատոր V, Երևան
- Хачатрян, 1975 – Хачатрян Т. С., Древняя культура Ширака, Ереван
- Хачатрян, 1979 – Хачатрян Т. С., Арктический Некрополь (каталог), Ереван
- Чайлд, 1952 – Чайлд Г., У истоков Европейской цивилизации, Москва
- Чайлд, 1956 – Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, Москва
- Черных, 1966 – Черных Е. Н., История древнейшей металлургии Восточной Европы, Москва
- Эбенович, 1987 – Эбенович В. Г., Место трипольской культуры в энео-

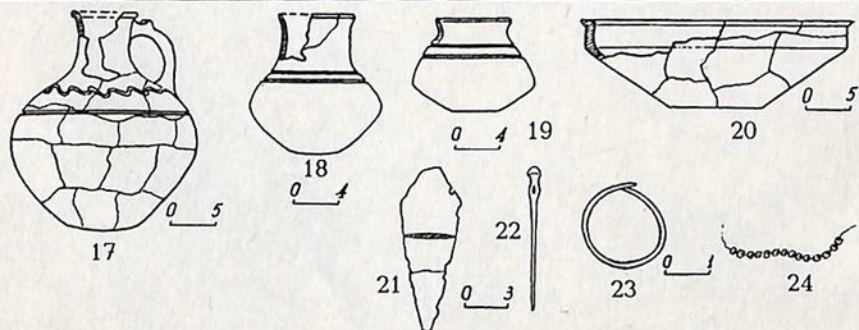
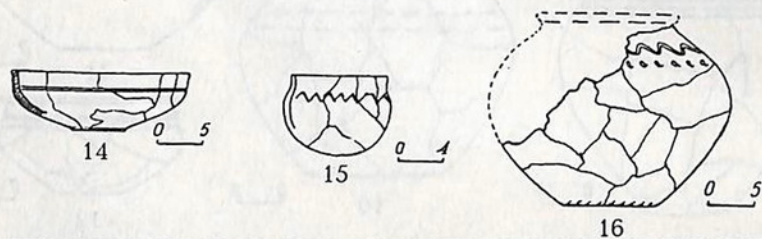
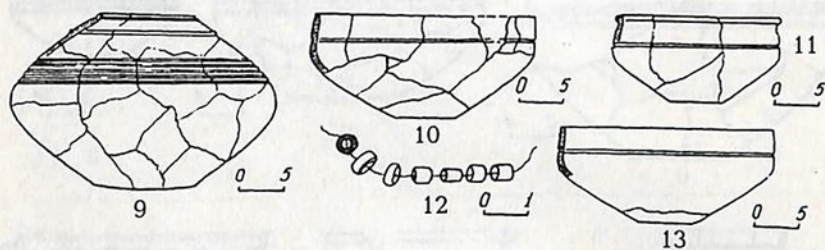
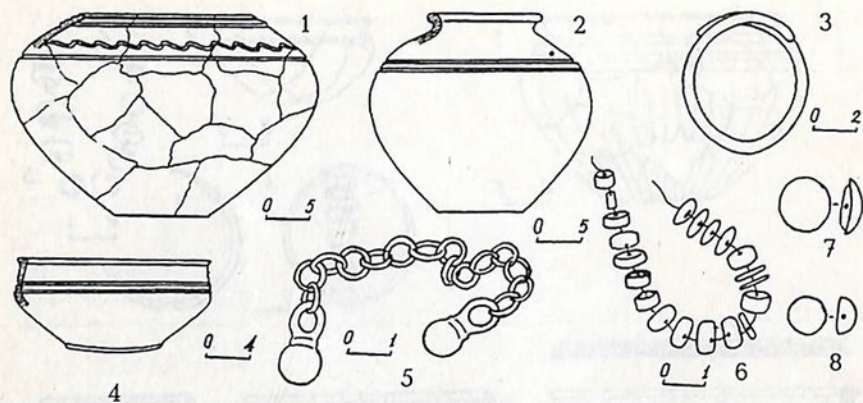
- лите Причерноморья, "Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии", Тбилиси
- Энеолит СССР – 1982 (Археология СССР), Москва
- Avetisyan, Badalian, Smith, 2000 – Avetisyan P., Badalian R. and Smith Adam T., Preliminary report on the 1998 Archaeological investigations of project Aragats in the Tsakahovit Plain, Armenia, Studi Micenei ed Egeo – Anatolici, Fascicolo XLII/1 Roma
- Badalian, Kohl, Stronach, Tonikjan, 1994 – Badalian R. S., Kohl Ph. L., Stronach D., Tonikian A., Preliminary report on the 1993 excavations at Horom, Armenia, "Iran", XXXII
- Badalian, Kohl, Kroll, 1995 – Badalian R., Kohl Ph., Kroll S., Horom 1995, Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 29, Berlin
- Braidwood and Braidwood, 1960 – Braidwood R. and Braidwood L., Excavations in the Plain of Antioch, Chicago
- Burney, 1958 – Burney C. A., Eastern Anatolia in the Chalcolithic and early bronze age, AS, vol. VIII
- Burney, 1961 – Burney C. A., Excavations at Ianik Tepe North-West Iran, "Iraq", vol. XXIII
- Hogarth, 1926 – Hogarth D. G., Kings of the Hittites, London
- Khanzadian, 1995 – Khanzadian Emma, Metsamor 2, La necropole, vol. 1, Neuchâtel – Paris
- Klima, 1964 – Klima J., Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien, Praga
- Lamb, 1954 – Lamb W., The culture of North-east Anatolia and its neighbours, AS, vol. IV
- Mahboubian, 1997 – Mahboubian Houshang, Art of Ancient Iran, Verona
- Morgan, 1889 – de Morgan J., Mission scientifique au Caucase, Paris
- Przeworski, 1939 – Przeworski S., Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500-700, Leiden
- Reeves, 1990 – Reeves Nicholas, The complete Tutankhamun, Cairo
- Stronach, 1957 - Stronach D.B. The developement and diffusion of metal types in early bronze age Anatolia - AS, vol. VII
- Tufnell, 1958 - Tufnell Olga. Iachish IV (Tell ed Duweir), Oxford.

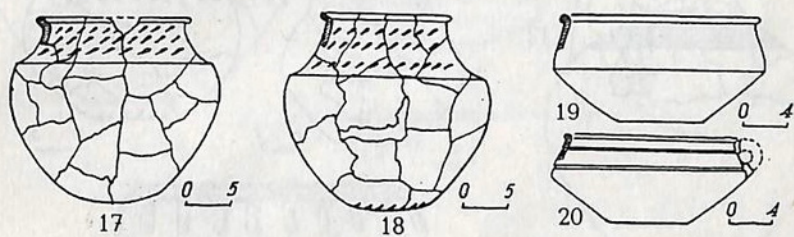
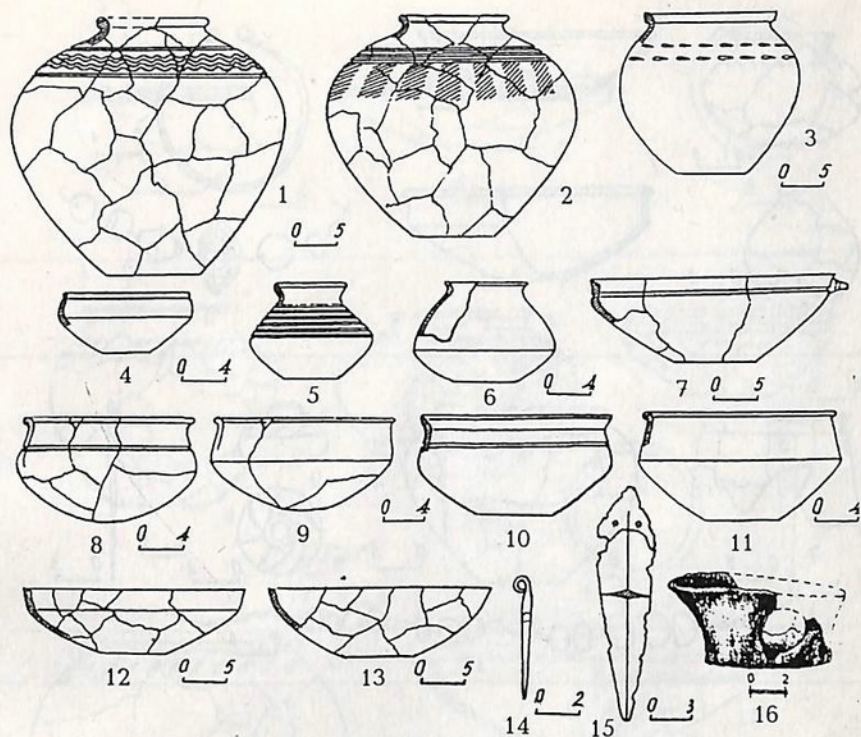
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

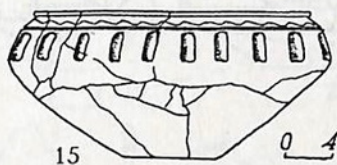
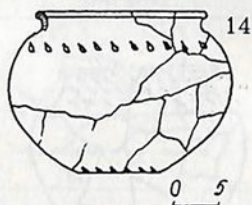
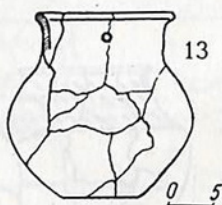
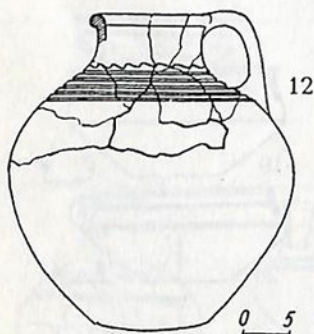
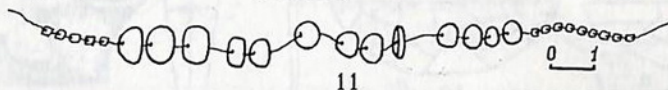
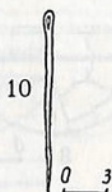
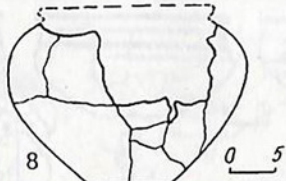
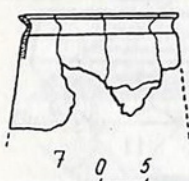
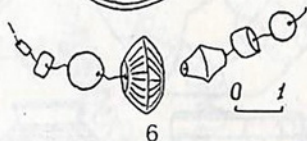
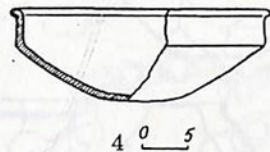
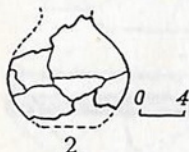
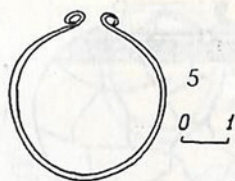
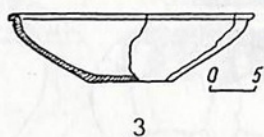
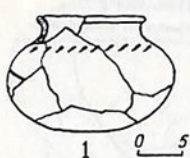
ТАБЛИЦЫ

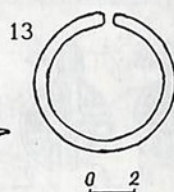
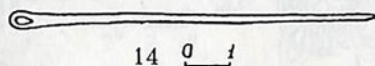
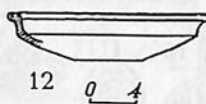
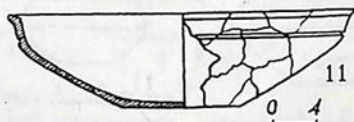
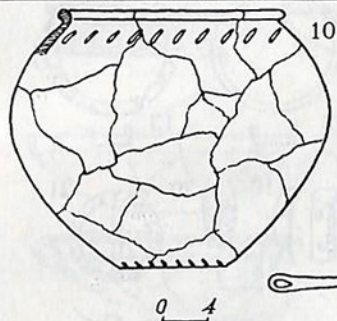
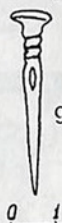
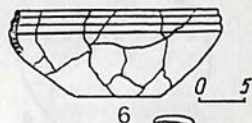
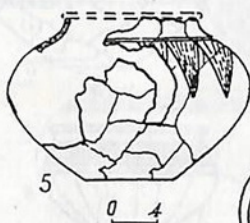
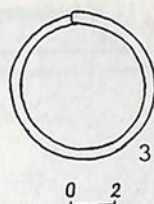
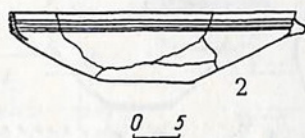
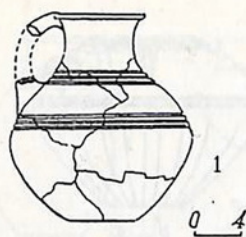
TABLES

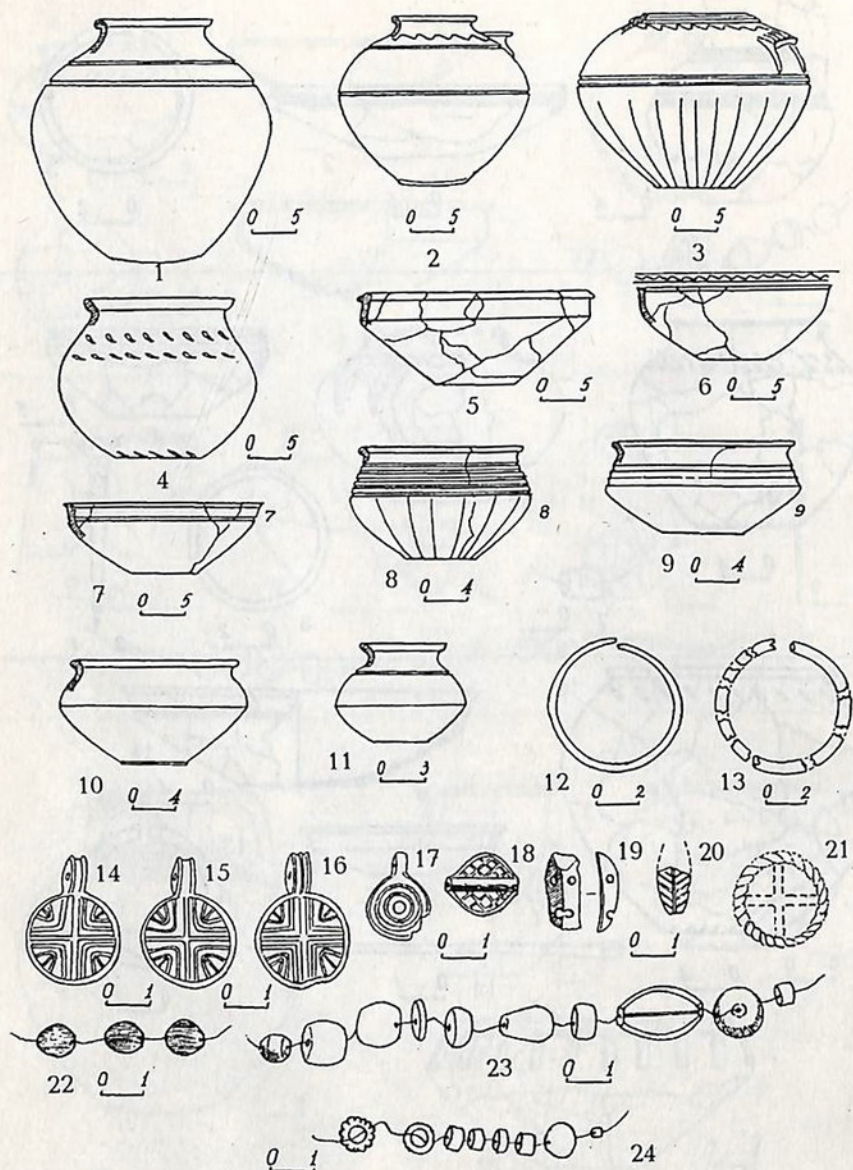

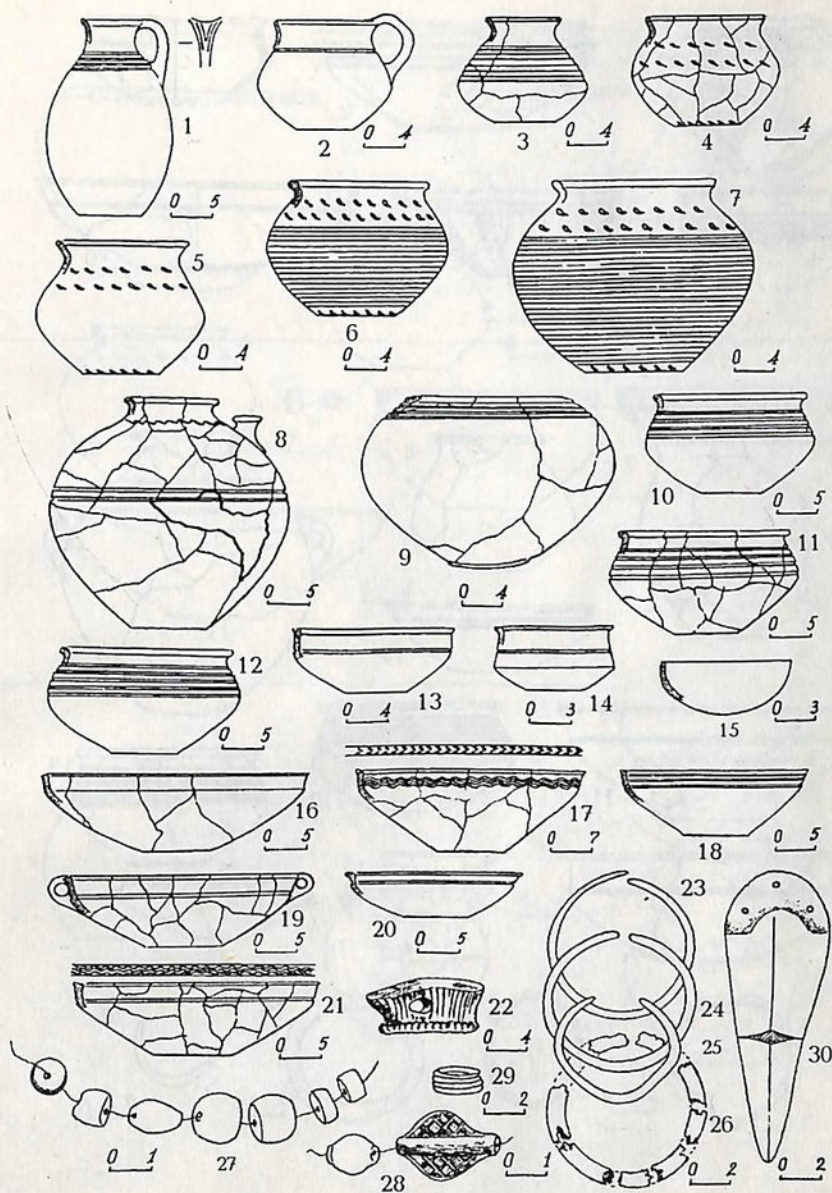

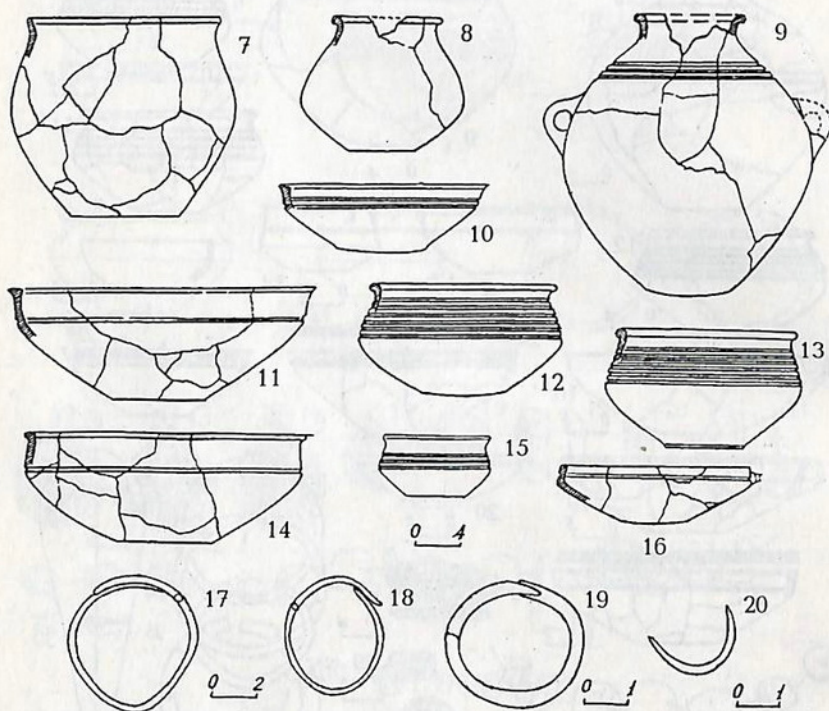
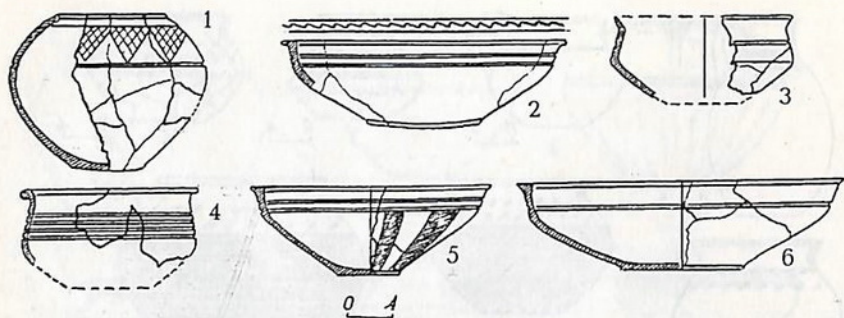

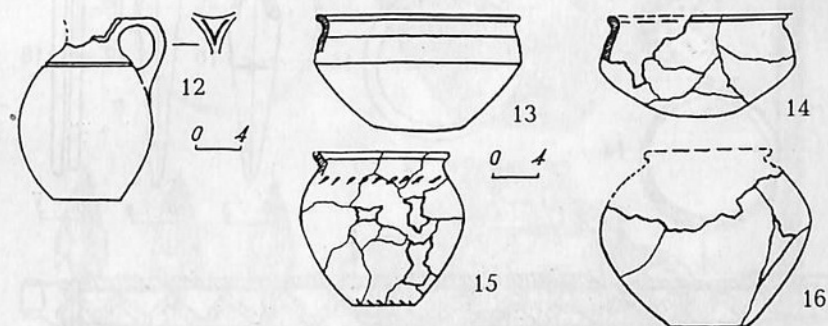
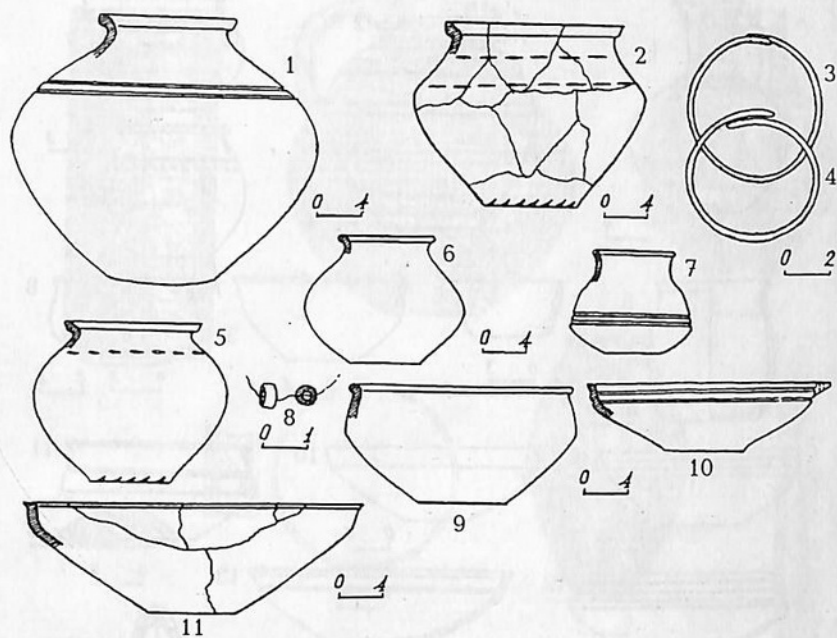

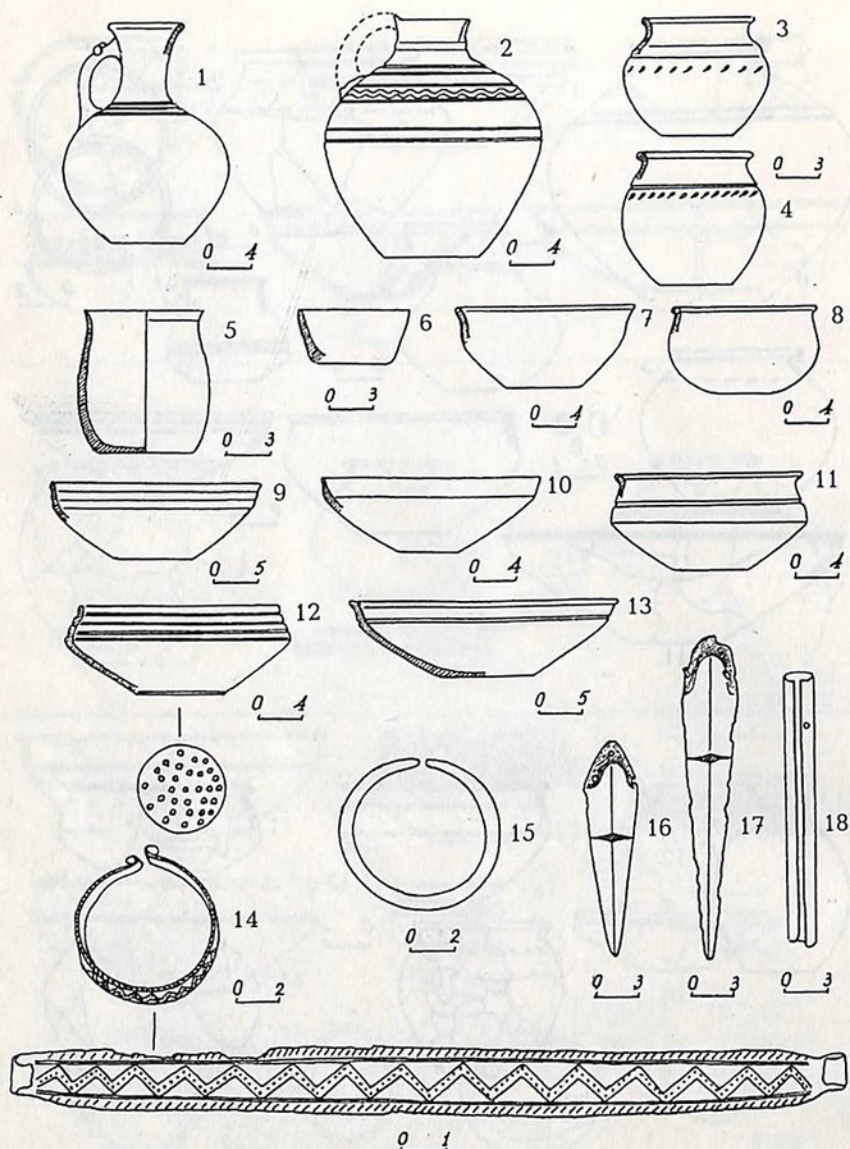

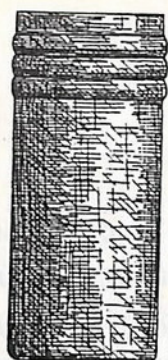

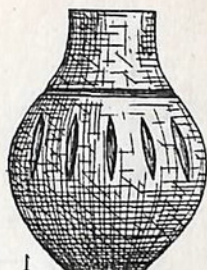

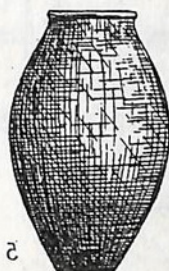
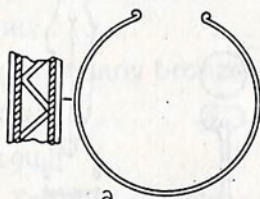
3

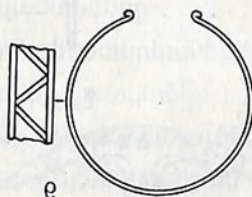
5

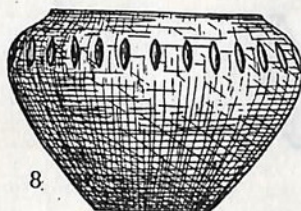
1

2

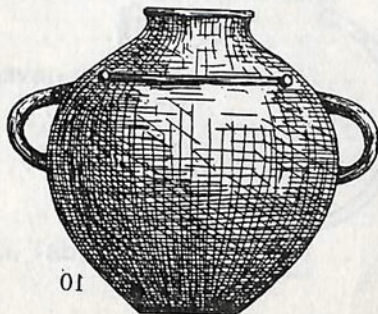
6

8

11

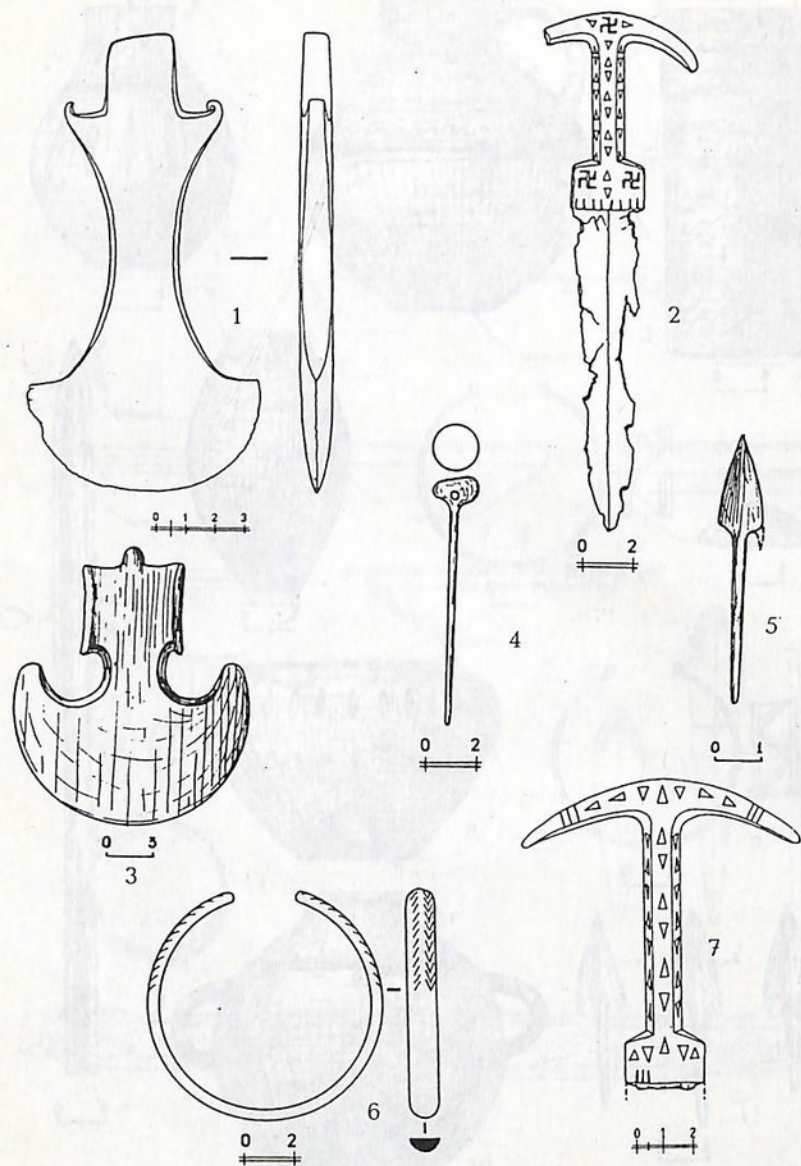

10

4

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
Տաշիր-Չորագետը վաղ բրոնզի դարաշրջանում	7
Աղյուսակների ցուցակ	45
Ташир-Дзорагет в эпоху ранней бронзы (резюме) ...	49
Список таблиц	51
Tashir-Dzoraget in early bronze age (summary)	55
List of the tables	57
Նկարների ցուցակ	61
Աղյուսակներ, Таблицы, Tables	63
Դամբարանների պեղումները Ստեփանավանում	83
Կավամաները	107
Մետաղե առարկաները	116
Տարբեր առարկաներ	126
Համառոտագրություններ	135
Աղյուսակների ցուցակ	136
Раскопки погребений в Степанаване(резюме)	140
Список таблиц	142
Excavations of stepanavan tombs (summary)	146
List of the tables	148
Նկարների ցուցակ	151
Գրականության ցանկ	153
Աղյուսակներ, Таблицы, Tables	161

Սեդա Հրանտի Դեվեդյան

ՀԱԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏԱՀԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏՈՒՄ

Седя Грантовна Деведжян

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТАШИР-ДЗОРАГЕТЕ

Seda Hrant Devedjian

ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN TASHIR-DZORAGET

Համակարգչային շարվածքը՝ *Տիգրանուհի Լևոնյանի*

Լիլիթ Վանյանի

Նկարչական և համակարգչային ձևավորումը՝

Սեդրակ Հակոբյանի

Տեխ. խմբագիր՝

Մ.Է. Ծանձապանյան

Չափսը՝ 70x100^{1/16}: Թուղթ՝ տպ. N 1: Տարատեսակ՝ Արիալ Արմենիան:
Տպագրություն՝ օֆսեթ: 14.3 պայմ. տպ. մամ., 9.4 հրատ. մամ. + 6 ներդիր:
Պատվեր՝ 23: Տպաքանակ՝ 500: Գինը պայմանագրային:

«Նաիրի» հրատարակչություն ՓԲԸ

Երևան - 9, Տերյան 91

ЗАО "Издательство "Наири"

Ереван -, ул. Терьяна 91

ԳԱՍ Հիմնադար Գիտ. Գրադ.

FL0065764

A π
186686